

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017. FİL.19.01. РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УЎК: 494.375:-894.375

ЗОҲИДОВ РАШИД ФОЗИЛОВИЧ

**“САБОТУЛ ОЖИЗИН” АСАРИНИНГ МАНБАЛАРИ,
ШАРҲЛАРИ ВА ИЛМий-ТАНҚИДИЙ МАТНИНИ
КОМПЛЕКС ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ**

10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик

Филология фанлари доктори (DSc)

илмий даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: филология фанлари доктори, профессор
Сирожиддинов Шухрат Самариддинович

Тошкент – 2017

МУНДАРИЖА:

“САБОТУЛ ОЖИЗИН” АСАРИНИНГ МАНБАЛАРИ, ШАРҲЛАРИ ВА ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИНИ КОМПЛЕКС ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

КИРИШ.....3-4

I боб. МУАЛЛИФ БИОГРАФИЯСИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ ЭДИЦИОН ТАДҚИҚИ

- 1.1. Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбалари.....15-34
- 1.2. Муаллиф адабий меросининг илмий-монографик тавсифи...34-49
- 1.3. Илмий-адабий меросининг ўрганилиш хронологиясида миқдор ва сифат нисбати.....49-67

II боб. “САБОТУЛ ОЖИЗИН” АСАРИ ГЕРМЕНЕВТИКАСИ

- 2.1. Шарҳ илми илдизлари ва анъаналари.....68-88
- 2.2. “Саботул ожизин” шарҳлари.....88-104
- 2.3. “Саботул ожизин” шарҳларида талқин масаласи.....104-122

III боб. “САБОТУЛ ОЖИЗИН” – ИЛМИЙ-АДАБИЙ МАНБА

- 3.1. Илмий-маърифий асарларнинг адабиётдаги ўрни.....123-136
- 3.2. “Саботул ожизин” асарида ақоид масалалари.....136-149
- 3.3. “Саботул ожизин” – адабий манба.....149-166

IV боб. “САБОТУЛ ОЖИЗИН”НИНГ ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИ ВА ҚИЁСИЙ-ТАСНИФИЙ ТАДҚИҚИ

- 4.1. “Саботул ожизин” қўлёзмалари ва тошбосма нусхалари.....167-190
- 4.2. Ишончли матнни тиклаш тамойиллари.....191-209
- 4.3. Муаммо ва ечим: илмий-танқидий матн имкониятлари.....209-237

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР.....237-241

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....242-256

ИЛОВА (алоҳида жилд).....1-582

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тамаддуни ривожда инсоният маънавий меросининг ажралмас қисми ҳисобланган адабий ёдкорликларнинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Адабий манбаларни қадимий қўлёзмалар асосида ҳар томонлама ўрганишнинг миллат руҳиятини соғломлаштиришга қўшадиган бекиёс ҳиссаси ҳам дунё халқлари тажрибасидан маълум. Мумтоз адабий матнларни эдицион тизимда тадқиқи этиш, хорижда амалга оширилган тажрибаларга специфик ёндашиб, ҳар бир адабий ҳодисани диахроник ва синхроник аспект қоришуви тамойили асосида таҳлил этиш матншунослик ва адабий манбашунослик ривожини таъминлайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Жаҳон халқларининг ижтимоий-маънавий ҳаётида кечаётган глобал ўзгаришлар жамиятнинг авангард кучи ҳисобланган зиёли инсонлардан ўз тарихининг хос хусусиятларини бирламчи манбалар асосида ёритишни тақозо қилмоқда. Жумладан, қадим адабий манбаларни қўлёзма нусхалар асосида нашр этиш, уларнинг мукамал илмий изохлар, кўрсаткичлар билан таъминланган илмий-танқидий матнларини тайёрлаш, матншунослик ва адабий манбашунослик аспектида янги илмий-назарий тадқиқотлар олиб бориш, гуманитар фанлар соҳасида юзага келган қадим илмий мактаблар фаолиятини тадқиқ этиш ҳамда умуминсоний тараққиёт манбаи бўлган илмий анъаналарни замонавий шаклда давом эттириш мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Маънавиятимиз равнақи йўлида амалга оширилаётган бугунги янгиланишлар, хусусан, қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш, мумтоз адабиётимизни бирламчи манбалар асосида изчил ўрганиш жамиятимиздаги ҳар бир онгли инсонда, маънавий меросни чуқурроқ ўрганиш, миллий қадриятларни тиклашдек умумманфаатли ишга ҳисса қўшиш йўлида бурчдорлик туйғусини уйғотди. Ўзбек халқи мустақил тараққиёт йўлини танлаб, ўзининг бой

тарихи, беқиёс маънавий хазинаси билан жаҳон ҳамжамиятида муносиб мавқега эга бўлаётган бир даврда қўлёзма ва тошбосма китоб фондларидаги адабий манбаларни монографик планда комплекс тадқиқ этиш, илмий-танқидий матн тузиш йўлида орттирилган амалий тажрибаларни назарий асосда мустаҳкамлаш зарурати кучайди. Айниқса, бу жараёнда кўп минг йиллик мумтоз адабиётимиз силсиласининг мустаҳкам ҳалқасини ташкил этувчи, бадиий-маърифий қиймати юксак «Саботул ожизин» каби асарни комплекс ёндашув асосида тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети»ни ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4797-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонларида, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги Қарорлари, «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори» мавзусидаги маърузасида ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновцион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи¹.

Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари, муайян манба илмий-танқидий матнини яратишда муаллиф ҳаёти ва ижоди, адабий-маърифий ва илмий-назарий қарашлари ҳамда матн герменевтикаси муаммолари бўйича жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Istanbul Üniversitesi (Туркия), University of Washington Press (АҚШ), University of Amsterdam (Нидерландия), University of London (Англия), University of Peshavar (Покистон), Toronto School of Theology (Канада), Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти, Қозон давлат университети, Бошқирд давлат педагогика университети (Россия), Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), Озарбайжон Миллий Фанлар Академияси тарихи институти (Озарбайжон), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи ва Самарқанд давлат университети (Ўзбекистон)да илмий-амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Жаҳон матншунослиги ва адабий манбашунослигида Сўфи Оллоёр адабий мероси, хусусан, «Саботул ожизин» асари матнини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: Сўфи Оллоёр биографияси, асарларининг таркибий тузилиши ҳақидаги маълумотлар умумлаштирилган, жаҳон фондларида мавжуд қўлёзма ва тошбосма нусхалари асосида «Саботул ожизин»нинг табдил вариантлари яратилган (Istanbul Üniversitesi (Туркия), University of Peshavar (Покистон), Бошқирд давлат педагогика университети (Россия), умуминсоний интеллектда Шарқ тафаккур тарзи, хусусан, тасаввуфни таълимот ва фалсафа мақомида ўрганиш, тасаввуф таълимоти асослари, тасаввуфнинг тармоқланиш сабаблари очиб берилган; турли ижтимоий ва

¹ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <https://www.istanbul.edu.tr/>, <http://www.washington.edu/>, <http://www.uva.nl/en/home/>, <http://london.ac.uk/>, <http://www.uop.edu.pk/>, <https://www.tst.edu/>, <http://kpfu.ru/>, <https://bspu.ru/>, www.kaznu.kz, www.ivran.ru, <http://elm/az/http://elm/az/>, www.navoiy-uni.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

психологик омиллар билан боғлиқ бу ҳолат адабий матнларга муносабат ва талқин масаласида янгича назарий-методологик ёндашувлар тизимини белгилаган (University of Washington Press (АҚШ), University of Amsterdam (Нидерландия), Toronto School of Theology (Канада), Istanbul Üniversitesi (Туркия), Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), мумтоз адабий манбалар тадқиқида эдицион методнинг афзалликлари, ишончли матнни тиклашда герменевтиканинг аҳамияти, илмий-танқидий матнни тайёрлашда илмий кўрсаткичларнинг ўрни аниқланган (Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти (Россия), Озарбайжон Миллий Фанлар Академияси тарихи институти (Озарбайжон) Самарқанд давлат университети); мумтоз адабий манбаларга оид тадқиқотларнинг ишончли илмий-танқидий матн асосида қилинганда фундаментал тадқиқот даражасига етиши асосланган (Istanbul Üniversitesi (Туркия), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи).

Дунё матншунослиги ва адабий манбашунослигида муайян адабий манбани комплекс ўрганиш бўйича қатор, жумладан, қуйидаги устивор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: тасаввуф тариқатлари ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаш; муаллиф шахси ва унинг асарига тааллуқли масалаларни ижтимоий омиллар билан боғлиқликда очиб бериш; муайян мумтоз адабий манбанинг илмий-танқидий матнини тўла илмий кўрсаткичлар асосида тавсифлаш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослиги ва матншунослигида Сўфи Оллоёр шахси ва унинг «Саботул ожизин» асари билан боғлиқ илмий изланишлар тасаввуф адабиётини ўрганиш контекстида олиб борилган. Тасаввуф таълимоти билан шуғулланувчи олимлар Сўфи Оллоёрни XVII-XVIII аср Мовароуннаҳр тасаввуф адабиётининг бир вакили сифатида танийди. Жумладан, «Саботул ожизин» асари ва унинг шарҳи

билан боғлиқ тадқиқотлар², тасаввуф таълимоти ва анъаналари ўрганилган илмий мақолаларда³ айна хусусиятлар баён этилган.

«Саботул ожизин»нинг ўрганилиш тарихини шартли икки даврга: XIX–XX асрларда қилинган ишларни қамровчи илк давр ва мустақиллик йилларида амалга оширилган ишларни ўз ичига оловчи замонавий даврга ажратиш мумкин. Илк давр тадқиқотлари «Саботул ожизин» матнининг айрим қисмларига изоҳ ва тўла шарҳлар шаклидадир. Матннинг қўлёзма нусхаларни кўпайтириш жараёнида айрим сўзлар, баъзан байтлар ҳошияда изоҳлаб кетилган. Бу ҳол XIX аср тошбосма нусхаларида кўпроқ кузатилади. Шунингдек, бу даврда «Саботул ожизин»нинг илк тўла шарҳлари – «Рисолаи Азиза», «Иршодул оъизин», «Ҳидоятут толибин» китоб ҳолида нашр қилинган. Замонавий давр тадқиқотлари матнни қўлёзма ва тошбосма нусхалар асосида турли ҳажмдаги муқаддималар билан нашр қилиш, шарҳлаш, шунингдек, адабиётшунослик, тилшунослик йўналишида таҳлил қилиш орқали амалга оширилган.

Сўнгги йилларда бу борада кенг, қўламли ишлар қилинди: «Саботул ожизин» асари аслият асосида эски ўзбек имлосидан табдил қилиниб, бир неча марта нашрдан чиқди.⁴ Асарнинг «Рисолайи Азиза» ва «Ҳидоятут толибин» номли шарҳлари, форс тилида битилган «Маслакул муттақин» асари таржимаси чоп этилди,⁵ адабиётшунослик ва тилшуносликда Сўфи Оллоёр ижоди билан боғлиқ тадқиқотлар юзага келди.

² Маханова Р. Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе: Дисс.канд.филол.наук. – Казань, 2008; Ильясова Г.Р. Лингвотекстологические особенности произведений «Сабат ал-гаджизин» Аллаяра Суфи и «Рисала-и Газиза»Т.Ялсыгулова: Дисс.канд.филол.наук.– Уфа, 2009.

³ Қаранг: Abid Nazar Mahdum. On the sources of Sebätul-âcizin by Sufi Allayar. Tîrkiyat Mejmuasi, C.21/ Güz, 2011; Michael Kemper. Islamic Studies in Honor of Stefan Reichmuth. –University of Amsterdam, 2017.

⁴ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. / Нашрга тайёрловчи: Р.Зоҳид. – Тошкент: Чўлпон, 1991.–Б.127. Сўфи Оллоёр. Сабот ул–ожизин. / Нашрга тайёрловчилар: Ҳожи Пўлатқори Муҳаммад Али, Маҳмуд Ҳасаний, Мирсолиҳ Қосим. – Тошкент: Меҳнат, 1991.–Б.95. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. / Нашрга тайёрловчи: Рашид Зоҳид. – Тошкент: Санъат журнали нашриёти, 2007. –Б.155.

⁵ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Шарҳи билан манзума. / Нашрга тайёрловчилар: Афзалов Зокирхонхожи Шокирхон ўғли, Камола Ғаффор қизи. – Тошкент: Мовароуннахр, 1997.–Б.215. Тожуддин Ёлчикул. Рисолайи Азиза. / Тузувчи: Б.Ҳасан. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.–Б.255. Сўфи Оллоёр. Маслакул муттақин. / Таржимон: Қўзихўжа Ҳафизхўжа ўғли; нашрга тайёрловчилар: С.Сайфуллоҳ, А.Деҳқон. – Тошкент: Мовароуннахр, 2007.–Б.415. Ҳабибуллоҳ ибн Сайид Яҳёхон. Ҳидоят ут-толибин. / Нашрга тайёрловчи: О.Алимов. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009.–Б.313.

Мазкур ишлар Сўфи Оллоёр ижоди ҳақида муайян тасаввур пайдо қилади, аммо адиб шахсини, унинг илмий-адабий меросини бутун моҳияти билан англаш учун етарли эмас. Уларда иждокорнинг таржимаи ҳолига оид ишларда изчиллик, аниқлик, яхлитликдан кўра биринчи учраган, текширилмаган, кўпинча тахминларга асосланган, ўзаро боғланмаган, тарқоқ хабарлар баёни кўзга ташланади. Асарлари тадқиқида эса асосий эътибор ижтимоий-ахлоқий масалалар доирасида чегараланиб қолган. Олим, мумтоз сўз устаси Сўфи Оллоёрнинг «Саботул ожизин» асари то XX аср бошларигача мактаб ва мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган, бошланғич таълим жараёнида соғлом эътиқодни шакллантириш дастури ўлароқ эътироф этилган. Мазкур асар бўйича амалга оширилган ишларни холис баҳолаб, хулоса қилиш мумкинки, эндиликда айна мавзу матншунослик ва адабий манбашуносликнинг умумий қонуниятлари, асрлар давомида йиғилган бой тажрибалари асосида комплекс ўрганишни тақозо этади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи ва матншунослик илмининг назарий-амалий муаммолари» мавзуидаги илмий тадқиқотлар режаси асосида амалга оширилган.

Тадқиқотнинг мақсади Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолига оид манбалар, адабий мероси, хусусан, «Саботул ожизин» асарининг илмий-баддий қиймати ва герменевтикасини комплекс таҳлил этиш орқали унинг ишончли илмий-танқидий матнини яратишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбаларининг ишончлилиқ даражасини аниқлаш ва биографик маълумотларни тарихий асосда очиб бериш;

адиб илмий-адабий меросини эдицион тадқиқ тизимида комплекс ўрганишнинг афзаллигини асослаш;

«Саботул ожизин» шарҳларининг ички тузилиши ва герменевтикасини кадим шарҳ илми анъаналари негизида қиёсий баҳолаш;

ишончли матнни тиклашнинг силсилавий тизимини яратиш;

тадқиққа тортилган қўлёзма ва тошбосма нусхаларнинг шартли хронологик нисбатини аниқлаш;

илмий-танқидий матннинг аслият ва жорий имлодаги вариантларини яратиш;

танқидий матннинг турли изоҳли кўрсаткичлар билан таъминланган мукамал илмий аппарати юзасидан назарий ва амалий умумлашмалар чиқариш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида «Саботул ожизин» асарининг мамлакатимиз ва жаҳон қўлёзма фондларидаги манбалари, турли нашр вариантларидаги изоҳлар ҳамда шарҳ китоблари танланган.

Тадқиқотнинг предмети Сўфи Оллоёр ва унинг асарлари биографиясини тиклаш, «Саботул ожизин»нинг герменевтик тадрижини кўрсатиш ҳамда илмий-танқидий матн муаммоларини ўрганиш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация тадқиқотини амалга оширишда статистик, қиёсий-тарихий, герменевтик ва комплекс таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Сўфи Оллоёр биографиясига оид манбаларнинг “Тухфатул аҳбоб” таълифларидаги маълумотларга қиёсан олинган ишончлилик нисбати аниқланган;

«Саботул ожизин» асарининг уч асрлик ўрганилиш тарихида миқдор ва сифат кўрсаткичининг ўзаро нисбати хронологик тизимда очиқ берилган;

адиб биографияси ва адабий мероси янги илмий-тарихий маълумотлар билан бойитилган;

«Саботул ожизин» нашрларининг шарқий Европадан Марказий Осиёгача тарқалган шартли географик ҳудуди аниқланган;

«Саботул ожизин» герменевтикасининг тафсир, ҳадис, шарҳ илми анъаналарига боғлиқ тарихий илдизлари очиб берилган;

«Саботул ожизин» байтлари Қуръоннинг бетакрор фасоҳати ва балоғати завқида шакллангани, бадиияти иъжоз мақомига кўтарилгани назарий асосланган;

«Саботул ожизин»нинг ишончли матни етакчи қўлёзмадан механик равишда нусха кўчириш йўли билан эмас, балки мантиқий далиллаш орқали юзага чиқиши исботланган;

«Саботул ожизин»га тузилган тўла илмий кўрсаткичнинг конструктив мустаҳкамлиги ва таркибий жиҳатдан бойлиги танқидий матннинг аниқлигини таъминловчи бош омил экани очиб берилган;

тўла илмий кўрсаткич ва мингдан ортиқ сўзлик луғат билан таъминланган илмий-танқидий матн яратилган.

Диссертациянинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

мумтоз адабий манбаларнинг адабий манбашунослик ва матншунослик контекстидаги фундаментал тадқиқи ўзаро боғлиқ уч муаммо – муаллиф дунёқараши, манба йўналиши ва матн аниқлигини комплекс ўрганиш асосида олиб борилишининг афзаллиги ҳақидаги илмий-назарий қараш илгари сурилган;

«Саботул ожизин»нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш жараёнида тўпланган илмий тажрибаларга суяниб, ЎзРФАШИ фондида сақланаётган, турли даврларда кўчирилган 94 та қўлёзма, 61 та тошбосма ва шахсий кутубхоналарда мавжуд матнларни ўзаро қиёслаш натижасида асарнинг дастлабки ишончли матни китобхонларга тақдим қилинган;

тадқиқот натижалари асосида «Саботул ожизин» герменевтикасининг тадрижий тарихи давом эттирилиб, тўла илмий кўрсаткичлар ва мукаммал изоҳли луғат билан таъминланган янги замонавий шарҳ – «Равойихур райҳон» (60 б.т.)нинг биринчи китоби илмий истифодага киритилган;

диссертацияда фикр юритилган матн тарихини тиклаш билан боғлиқ муаммолар, илмий-танқидий матн тузиш амалиётига оид кўп нусхали

қўлёзма ва тошбосма китобларнинг қиёсий-таснифий таҳлили, илмий-маърифий асарларни адабий манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиш ва уларнинг адабий манба сифатидаги мақомини белгилаш тамойиллари каби масалалар ўқув қўлланма шаклида ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Сўфи Оллоёр илмий-ижодий кредосининг муҳим ва таянч нуқталари нафақат тарихий воқелик, балки муаллиф асарлари воқелиги фонида илмий далиллангани, адиб ижодининг марказида турувчи «Саботул ожизин» кейинги тадқиқотлар учун потенциал база экани исботланиб, шу йўл билан адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий ҳамда амалий асосларига доир муҳим хулосалар илгари сурилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти диссертация материалларининг матншунослик ва адабий манбашуносликка оид назарий қарашлар бойитиши, матн ва талқин масаласининг манбашунослик ва матншунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик ривожигаги ўрнини белгилаши билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти диссертация материалларидан магистратура ва бакалавриат босқичлари учун матншунослик ва адабий манбашунослик тарихи, матншунослик назарияси, илмий-танқидий матн назарияси бўйича дарсликлар, матн ва талқин муаммолари, хусусан, Сўфи Оллоёр ижоди юзасидан ўқув қўлланмалар яратишда, илмий маърузалар, махсус курс, семинарларда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли ва илмий-адабий меросини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбаларининг ишончлилиги нисбатини белгилаш тизимлари, «Саботул ожизин» асари герменевтикасини қиёсий-хронологик аспектда ўрганиш ва ишончли илмий-танқидий матнни тиклаш бўйича чиқарилган хулосалардан 8Ф-151 «Адабиёт энциклопедияси»

фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантириш қўмитасининг 2017 йил 18 январдаги ФТК-03-13/62-сонли маълумотномаси). Сўфи Оллоёр биографияси ва адабий мероси тадқиқи натижалари асосида «Адабиёт энциклопедияси»нинг «Сўфи Оллоёр» мақоласидаги маълумот ва изоҳлар мукаммалаштирилган;

шарҳ илмининг манбавий асослари, текшириш усуллари, илмий тамойиллари билан боғлиқ назарий қарашлардан 8Ф-151 «Адабиёт энциклопедияси» фундаментал лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантириш қўмитасининг 2017 йил 18 январдаги ФТК-03-13/62-сонли маълумотномаси). Натижада «Адабиёт энциклопедияси» фундаментал лойиҳасининг 3-жилдидаги мавзуга оид материаллар «Саботул ожизин»нинг ҳар учала шарҳи тадқиқи мисолида бойитилган;

Сўфи Оллоёр биографиясини тарихий асосда илмий тадқиқ этиш, қадим қўлёзма манбаларни илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрлаш, «Саботул ожизин»нинг илмий-адабий манба сифатидаги тутган ўрнини белгилаш билан боғлиқ хулосалардан Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. 202, 338, 339, 341, 522-бетлар)ни тайёрлаш жараёнида назарий асос сифатида фойдаланилган («Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётининг 2018 йил 19 январдаги 01–09-сон маълумотномаси). Натижада Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли, адабий меросига оид маълумотлар бўйича муайян хулосаларга келинган ва манбашунослик, матншунослик тушунчалари билан боғлиқ изоҳлар бойитилган;

тадқиқотнинг матншуносликда қўлёзма ва тошбосма нусхаларнинг муштарак ҳамда фарқли жиҳатларини аниқлаш тамойиллари, аслият ва табдил муаммолари, адабий манба нашрида луғат ва илмий кўрсаткичларни тузиш қоидалари билан боғлиқ маълумотлар ва илмий хулосаларидан Ф1-ФА-055746 «Марказий Осиё халқлари қўлёзма ёдгорликларини тадқиқ этиш. Ўзбекистон шоир ва ёзувчилари архивини илмий тавсифи ва нашр қилиш»

фундаментал лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантириш қўмитасининг 2017 йил 18 январдаги ФТК-03-13/62-сонли маълумотномаси). Натижада кўп нусхали матн тарихини ўрганиш бўйича тақдим этилган жадвал, чизма, диаграммалар музейнинг қўлёзма манбаларга оид қисмини материаллар билан таъминлашда самара берган, «XVI-XVII асрлар ўзбек адабиётининг тадрижий тақомили» бўлимини иллюстратив мисоллар билан бойитган;

мажоз, тажнис сингари бадий санъатлар билан боғлиқ илмий хулосалардан Адабиётшунослик луғати (Тошкент: 2010. – 159,162,268,301,302-бетлар)ни тайёрлашда фойдаланилган («Akademnashr» нашриётининг 2018 йил 17 январдаги 28/11/02-сонли маълумотномаси). Натижада бадий санъатларга берилган изоҳлар мукаммаллашган, луғатнинг илмий-оммабоплиги таъминланган;

Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Маданият ва маърифат» телеканалининг «Нафис мажлислар» кўрсатувида «Саботул ожизин»нинг оммалаштиришида муҳим ўрин тутган поэтик омил – тажнис санъати билан боғлиқ намуналардан, «Одоблар хазинаси» кўрсатувида Сўфи Оллоёрнинг инсоний комилликни тарғиб этувчи байтлар шарҳидан, «Хамсахонлик» ва «Бир байт шарҳи» кўрсатувларида Навоий ва Сўфи Оллоёрнинг ахлоқий қарашларидаги туташ нуқталарни кўрсатувчи ҳикоятлардан, тадқиқотнинг асар воқелигидан, муаллифнинг бош концепциясидан узилиб қолмаслиги билан боғлиқ илмий хулосалардан фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Маданият ва маърифат» телеканалининг 2017 йил 15 январдаги 01-16/20-сон маълумотномаси). Натижада кўрсатувларнинг илмий-оммабоплиги таъминланган, кўрсатув матнининг илмий-манбавий савияси бойиган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Ушбу тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 11 та республика илмий-амалий анжуманида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 34 та илмий иш чоп этилган, шундан 1 та монография, 1 та ўқув қўлланма, 2 та асосий манба транслитерацияси ва 1 та шарҳ китоби, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 14 та мақола, жумладан, 11 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт асосий боб, умумий хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва алоҳида жилдда 330 саҳифали иловадан таркиб топган. Диссертациянинг умумий ҳажми 241 бетни ташкил қилади.

I БОБ. МУАЛЛИФ БИОГРАФИЯСИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ ЭДИЦИОН ТАДҚИҚИ

1.1. Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбалари

Мумтоз адабий манба илмий нашрининг ишончли ва ҳар томонлама мукамаллигини дастлаб манба дунёга келган даврдан то сўнгги нашргача давом этган *матн тарихини* тиклаш белгилайди. Адабий манбашунослик ва матншуносликда “эдицион филология”⁶ дея эътироф этилган фаннинг йўналиши айна мақсадга қаратилган. Шунга кўра мазкур бобда матн тарихининг ажралмас қисми ҳисобланган муаллиф биографияси ва адабий мероси манбалари, уларнинг ўрганилиши масалаларини ўзаро боғлиқликда изчил ўрганишга киришамиз.

⁶ Омилянчук С.П. Текстология. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology>

Сўфи Оллоёр билан танишув жараёни шу кунгача тўхтовсиз горизонтал сатҳда кенгайди. Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли, “Саботул ожизин”, “Маслакул муттақин” каби асарларининг табдили, уларнинг тили, бадиияти билан боғлиқ ишларда таҳлил йўналиши аксар юзаки қатламда олиб борилди. Натижада айна жихатга алоқадор маълумотлар керагидан ортиқ йиғилди. Шунинг учун ҳеч муболағасиз айтиш мумкин, мазкур давр – Сўфи Оллоёр ва унинг асарлари билан боғлиқ турли-туман маълумотларни тўплаш даври бўлди.

Энди йиғилган бу маълумотларнинг сарагини саракка чиқариш, имкон қадар тахминлардан қочиб, ишончли манбалар асосида ҳақиқатни тиклаш, тўпланган маълумотларни қайта ўрганиб, саралаш пайти келди. Шу мақсадда Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ манбаларни хронологик тизимда ўзаро муқояса асосида ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳолини илк маротаба яхлит тарзда жамлаган манба “Рисолаи Азиза” асаридир. Шу кунгача Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ ишларда, хоҳ у мақола, хоҳ тадқиқот, хоҳ бадий асар бўлсин, барчасида “Рисолаи Азиза”даги маълумотларнинг таъсири сезилади.

“Рисолаи Азиза” Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” асарига ёзилган шарҳ бўлиб, муаллифи XVIII-XIX асрларда (1768-1838-йилларда) яшаган татар олими Тожуддин Ёлчикул ўғлидир. Шарҳ муқаддимасида шориҳ⁷ бевосита Сўфи Оллоёр ҳаёти билан боғлиқ маълумотлардан олдин Сўфи Оллоёрнинг пири Шайх Ҳабибуллоҳ билан таништиради. Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳолига муносабати борлиги учун баъзи ўринлардан парча келтирамиз: “Қиссаларда андоғ

⁷Шарҳ муаллифи.

келмишки, тарихи ҳижратнинг мингда юзинчи (1100/1699)⁸ йилида Бухоро халқи тоату ибодатга ялқов бўлиб бидъат ишларни севмак хавасида бўлдилар. Алқисса, булар тўққиз йил баду бидъат ишлар ортидан юриб усули динлари хароб бўлурға қарийб бўлмиш. Бухорода “Растон” деган бозорда бир ўғлон қовун-тарбуз сотуб юрар эмиш. Ул ўғлоннинг исми Ҳабибуллоҳ эрмиш. Алқисса, бир кун ул ўғлон бу тафаккурда экан: “Бу йилда фоҳираи Бухоро бундоғ залолат бирла тўлди, авлиёлар илми йиқилди, ё Раб, на бўлурки, бу бандангни азиз айлаб, бунларға амри маъруф айлар қадари илм берсанг...”⁹

Ҳикоя давомида Ҳабибуллоҳ тушида Баҳоуддин Нақшбандни кўргани, ҳазрат уни Самарқанддаги муридига йўллагани, исми Андаржон сўфи бўлган бу зотдан таълим олгани, кейин шу зот тавсияси билан Бухорога йўл олгани, Бухорода уламою раёсат аҳлини ўзининг кароматлари билан лол қолдириб, бидъат ишларга чек қўйгани, машҳурлиги элдан-элга ёйилгани баён қилинади.

Шайх Ҳабибуллоҳ билан боғлиқ хабарлардан сўнг “Нозим раҳматуллоҳи алайҳ ҳақида сўз” сарлавҳаси остида Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли келтирилади: “Самарқанд элинда “Минглан” отлиғ овул бор эди. Ул овулнинг жамоати аксар эзгулар эди. Ул овулда бир Темурёр деган кимса бор эрди. Ғоят солиху тақводор кимса эрди. Асли насли нўғай халқи эрмиш. Андин бир ўғил туғулмиш. Отини Оллоёр кўйдилар. Ўн икки ёшида Бухорога келтириб мадрасага солди, илмлик ўрганди, кўп фанлар ҳосил бўлди. Йигирма беш ёшида Бухоро подшоҳи бож маҳкамасига тўра қилди. Ғоят қон тўқувчи, хулқсиз бўлди. Доимо фисқу фужуру исёнда эрди. Халқларни жуда ранжитур эрди. Кунлардан бир кун Растон бозоринда Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир мурид ва халифаси бозиргонлардан бир нарса

⁸Диссертацияда мазкур шаклда келтирилган рақамлар ҳижрий ва милодий санани англатади.

⁹Тожуддин Ёлчикул. Рисолаи Азиза. №158, тошбосма, 1858, Қозон, 3-бет.

олди, бож маҳкамасина маълум айламади, олиб борурда Оллоёр тўрага мулоқот ўлди. “На учун бож маҳкамасина тамғалатмайин олиб борурсан” деб тутди, камчи билан қаттиқ урди, муриднинг боши ёрилди, қонлар оқди. Шайх Ҳабибуллоҳ мажлисина борди, Оллоёр тўра ҳолидан шикоят айлади. Шайх Ҳабибуллоҳ: – Сабр айла, ман ани сизлартек айлайин, деб кўлини дуога кўтариб, – бу тўрани булартек ғариб кўнгил айлагил, дунёву охират муродини бергил, – деб дуо қилди...”¹⁰

Сўнгра шайхнинг дуоסי ижобат бўлиб, Сўфи Оллоёр ўз қилмишларидан тавба қилгани, пири ҳузурида ўн икки йил хизматда бўлиб, маънавий даражаларга эришгани ва шу вақт мобайнида ўзининг машҳур тўртта китобини тасниф этгани айтилади. Шунингдек, шарҳнинг “Мусаннифнинг ўғлига айтган насиҳати” бўлимида таржимаи ҳолга оид қуйидаги маълумотлар ҳам келтирилади: “Айтмишларки, Оллоёрнинг ўғли Муҳаммад Содик деган эди. Бухорода туғилиб, йигирма етти ёшга тўлганда ота юрти Самарқандга кетди. Оллоёр Бухорода қолди. Ўн йилдан сўнг Оллоёр Байтуллоҳни зиёрат қилиш учун азм айлаб, бизнинг Булғор юртига дуч келиб, бироз Қозон шаҳрида тўхтади. Ул замонда Булғорнинг бир комил сўфийси бор эди. Исми – Идрис Ҳофиз эди. Оллоёрнинг бул билан силсилалари бир экан. Оқибат Оллоёр Сўфий Булғор юртидан Арзирумга борган. У ерда ундан кўплаб кароматлар кўрингандан сўнг, Искандария шаҳрига келди. У ерда дорулфанодан дорулбақога кўчди. Ражаб ойининг 29-куни эди. Оллоёрнинг ул замонда ёши тўқсонда эди”¹¹.

“Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги¹²даги Сўфи Оллоёр ҳақидаги маълумотлар ҳам асосан “Рисолаи Азиза”дан олиниб, ижтимоий

¹⁰ Шу манба, 6-7-бетлар.

¹¹ Шу манба, 286-бет.

¹² Шу манба, 286-бет

мафкура талабидан келиб чиқиб, маълум қолипга солинганини кузатишимиз мумкин: “Сўфи Оллоёр ҳозирги Самарқанд областининг Янгиқўрғон яқинидаги бир вақтлар Минглар деб аталган кишлоқда Оллоқули (Темирёр) хонадонида дунёга келган; шайхлар кишлоғидаги масжид мактабида ўқиган, сўнгра Бухорога бориб, Жўйбор шайхлари даргоҳида тарбияланган. У ерда уч марта уйланиб, бир неча вақт бож йиғувчилар маҳкамасида хизмат қилган, пировардида мурид овлаб, “шайхлик” мартабасига кўтарилган...”

Дарсликдаги маълумотларга “Рисолаи Азиза” асос бўлганига иккита яққол далил бор: биринчиси, Сўфи Оллоёрнинг отаси Оллоқули деб тўғри кўрсатилишига қарамасдан, қавс ичида Темирёр деб “Рисолаи Азиза”даги нотўғри маълумот тиркаб қўйилган. Иккинчиси, Сўфи Оллоёрнинг уч марта уйлангани ҳақидаги маълумотнинг асли ҳам дастлаб “Рисолаи Азиза”да келтирилган: “Аймишларки, Оллоёр тўранинг уч хотуни бор эрди, икки қизи ва бир ўғли бор эрди...”¹³

Саййид Ҳабибуллоҳ ибн Саййид Яҳёхон Фарғоний томонидан ҳижрий 1388/1968 йил Кобул шаҳрида ёзилган “Ҳидоятут толибин” китобида ҳам Садриддин Айнийнинг “Намунаи адабиёти тожик” асарида, шунингдек, “Маслакул муттақин”нинг аввалида келган байтларда, “Муродул орифин” муқаддимасида ва яна Сўфи Оллоёрга нисбат берилган муҳаммасдаги маълумотларга суяниб, Сўфи Оллоёрнинг қисқача таржимаи ҳоли келтирилади: “Муаллифни отлари Оллоёр ва оталарини номи Оллоқули ва биродарларини исми “Фарҳодбий Атолиқ” ва ўғулларини оти Содиқ Муҳаммад ва қавмлари ўзбек ва туғулган ерлари Каттақўрғондур. Хонадони аморат ва ҳукуматдин бўлуб, авоилда Абулфайзхон ҳукумати овонида Каттақўрғон ва Самарқандда аморат ва ҳукумат этиб, сўнгра жазбайи

¹³Шу манба, 288-бет

илохий ғалаба қилиб, ҳукумат ва навкарликдин истеъфо этиб, шайх Наврӯз мулаққаб ба Ҳабибуллоҳга мурид ўлуб ва тариқани ғалийиани Нақшбандияга кирганлари ва ул зотдин боло саҳраи муршид ўлуб, то охир умргача муридларни иршоду ҳидоятига машғул ўлуб ва Қипчоку Хитой қавмини Самарқандни истило этиб ва харобликлар қилганларида аларга насиҳат этсалар кулоқга олмай, “бизга кўп насиҳат қилма” деб зулму истибдодга машғул ўлганларидан озурда ва хотир ўлуб, диллари синиб, ҳижрат ва тарки ватан этиб, тобеъ Вахшивор музофоти ва Қабодиён қишлоқига кўчуб келиб, ул ерда таълим ва таснифга машғул ўлуб, 1132/1720 санада ўшал Вахшиворни Қабодиёнида вафот этиб ва у ерда мадфун ва қабрлари зиёратгоҳи хосу омлиги маълум ўлур. Ва ҳам Машраб Намангоний девонида Қабодиёнга бориб, нозим раҳимахуллоҳ билан кўрушгани зикридин ҳар иккилари муосир эканлари маълум ўлур”.¹⁴

Саййид Ҳабибуллоҳ “Рисолаи Азиза” муқаддимасида келтирилган таржимаи ҳол билан боғлиқ маълумотларга шундай муносабат билдиради: “Аммо шориҳ (яъни – Ёлчикул ўғли)ни “Самарқанд элида Минглон деган уй бор эди, анга Темурёр отли асли ва насли нўғай киши бор эди” деб қилган қиссаси беасоси маълум ўлур. Чунки Сўфи Оллоёр Каттакўрғондин ўлуб, оталарини оти – Оллоқулидур, на Темурёр. Аслан ўзбекдурлар, на нўғай. Ҳамда Ёлчикул ўғлини Шайх Ҳабибуллоҳ хусусида айтганлари... Сўфи Оллоёрни ул кишига мурид ўлушлари муқаддимасида келтурган қиссаси ва Сўфи Оллоёрнинг Амина ва Ҳалима отли икки қизи бор дегани чун бир ривояти саҳиҳага муттакий эмас ва Ёлчикул ўғли ҳам бир одами сиқа ва мўътамад эмаслиги сабабидин бу ҳикояларни афсонаи беасос деб саналса бўлур”.¹⁵

¹⁴Саййид Ҳабибуллоҳ. “Ҳидоятут толибин”. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, Т., 2009, 20-21-бетлар.

¹⁵Шу манба. 21-бет.

Филология фанлари доктори Ш.Сирожиддинов ўзининг “Сўфи Оллоёр ҳаёти ва фаолиятига қайта назар”¹⁶ мақоласида Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли акс этган манбаларга муайян муносабат билдирган. Олимнинг бу изланиши Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолига анча аниқликлар киритгани билан қимматлидир. Мақолада “Рисолаи Азиза”даги маълумотларнинг анча мунозарали эканини таъкидланиб, шарҳда айтилган ҳамма гапга ҳам ишонавермаслик керак деган хулосага келинган. Масалан, Сўфи Оллоёрнинг отаси – Темирёр, унинг асли ва насли нўғой экани, Шайх Ҳабибуллоҳ ҳақидаги гаплар, Сўфи Оллоёрнинг бож маҳкамасидаги-ю Растон бозоридаги ҳолатлари, Байтуллоҳ зиёратига азм айлаб, Қозонда бироз тўхташи, кейин Арзирумга (Туркияга) ўтиши, у ердан Искандарияга (Мисрга) келиши ва ўша ерда 90 ёшида оламдан ўтиши каби маълумотлар қўлёзма манбалардаги маълумотлар билан қиёсан ўрганилганда ҳеч бир асосга эга эмаслиги айтилади. “Бу маълумотларни Ёлчикул ўғли қаердан олгани номаълум. Кўп ўринларда қўлёзма манбаларда берилган турли хабарларни бирлаштириб юборган дейиш мумкин. Улар Сўфи Оллоёрнинг ўзи ёзиб қолдирган ёки бизга аниқ маълум бўлган манбалар билан мувофиқ келмайди” – дейди Ш.Сирожиддинов.¹⁷

Ҳақиқатан ҳам “Рисолаи Азиза”даги Шайх Ҳабибуллоҳ ва Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолига оид маълумотлар қайси манбадан олингани номаълум. Лекин бу ҳолни Ш.Сирожиддинов айтганидек, “қўлёзма манбаларда берилган турли хабарларни бирлаштириш” натижаси деган сўзлар билан ҳам изоҳлаб бўлмайди. Чунки бир неча йиллар мобайнида “Саботул ожизин”нинг илмий-танқидий матни бўйича иш олиб бораётган тадқиқотчи сифатида ишонч билан айтишимиз мумкинки, на ЎзРФА ШИ қўлёзма ва тошбосма асарлар

¹⁶Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 39-47-бетлар.

¹⁷Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 42-43-бетлар.

фондидаги 150 га яқин “Саботул ожизин” нусхалари ичидан, на Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик (Москва) ва Шарқ кўлёмалари институти (Санкт-Петербург) фондларидаги 20 дан ортиқ энг қадимий нусхалари ичидан Ёлчикул ўғли келтирган ривоятларга асос бўладиган маълумотни учратиш мумкин?!

Ш.Сирожиддинов “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигидаги маълумотларга танқидий руҳда ёндашиш зарурлигини уқтириб, адабиётшунос олим И.Сувонқуловнинг Сўфи Оллоёрни иштихонлик деган фикрига қўшилмайди ва айтади: “Совет тузумидан илгари ёзилган айрим тазкираларда “Сўфи Оллоёр Миёнкол воҳасидандир” деган таъкидлар мавжуд. Тарихдан маълумки, Миёнкол воҳасига Самарқанд ва Бухоро оралиғидаги, аниқроғи, бугунги Самарқанд вилоятининг Карман, Нарпай, Каттакўрғон ва Иштихон туманларининг Зарафшон атрофида жойлашган ерлари кирган”¹⁸. Бу қарашини олим ЎзРФА ШИ кўлёмалар фондидаги 2331–1 инвентар рақами остида сақланаётган “Тазкираи Абдулматлаб Фаҳмий”дан келтирилган маълумотлар билан қувватлайди: “Сўфи Оллоёр Самарқандий шайхи дилафрўз Сўфи Наврўзнинг таниқли халифаларидан. Ҳол ибтидосида сипоҳ бўлган. Отасини Оллоқули ва инисини Фарҳод оталиқ дейдилар. Улар ўзбекларнинг Самарқанд ва Бухора Миёнколидаги хитойи қабиласининг бошлиқларидан бўлганлар. Фарҳодбий Абулфайзхон даврида Самарқанд ҳокими ва амирлик мансабларига эришган... Сўфи Оллоёр шайх Наврўзга иродат ва инобат қилгандан сўнг унга зоҳир ва ботин илмлар эшиклари очилди. Хосу омга мақбул бўлди. Олимлар ва амирлар унинг суҳбатига ошиқдилар. Миёнколдан Ҳисорнинг Деҳинав томонига кетди. Мавлоно Зоҳид Вахшиворийнинг файзосорли мазоридан юқоридаги Вахшивор қишлоғига борди. У ерда

¹⁸Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 41-бет.

хонақоҳ ва уй қурди. Унинг қутлуғ қадамидан ўша минтақани илонлар тарк этдилар. Ўша ерда 1136/1724 йилда дунёдан ўтди”.¹⁹

Гарчи Фаҳмий тазкирасида Сўфи Оллоёрнинг вафоти санаси 1136/1724 деб кўрсатилса ҳам, Ш.Сирожиддинов шоирнинг вафот санасини белгилашда бошқа манбаларда келтирилган таърихларга суянади. Масалан, “Саботул ожизин”нинг саккизта нусхаси асосида тайёрланган Техрон нашрида келтирилган сўзбошидаги таърих:

چراغ کلبهء اسرار توحید
ذی صافی مشرب صوفی الله یار
اگر جویند تاریخ وفاتش
زقاف جیم غین لام بردار

Таржимаси: “Табиати пок, хулқи соф бўлгани учун ҳам Сўфи Оллоёр тавҳид сирлари яширинган кулбанинг чироғидир. Агар у зотнинг вафоти таъриhini изласанг, “қоф”, “жим”, “ғайн”, “лом” ҳарфларидан чиқар”.

Абжад ҳисобида мазкур ҳарфлар (ق – 100; ج – 4; غ – 1000; ل – 30) йиғиндисидан – 1133 – ҳосил бўлади. Ҳижрий ҳисобдаги бу сана милодийда 1720-1721 йилга тўғри келади. Айни таърих Убайдуллоҳ ибн Исломқули нусхасида ҳам келтирилган. “Саботул ожизин”нинг XIX аср охириги чорагида Исроилжон Тошкандий томонидан кўчирилган нусхаси хотимасида эса қуйидаги таърих битилган:

ابو حنیفهء وقت است صوفی الله یار
خدای داد با او قال حال را بسیار
هر آن گه آماده تاریخ فوتیرسن
بگو تو قاف جیم غین لام را بی شمار

(Таржимаси: “Сўфи Оллоёр замоннинг Абу Ҳанифасидир. Худой таоло уни қол ва ҳол илми билан кўп-кўп баҳраманд этган.

¹⁹ “Тазкираи Абдулматлаб Фаҳмий” Ўз ФАШИ, Қўлёзмалар фонди, Р-2331-1, 96-106

Ҳар қачон унинг вафоти таъриhini сўрсалар, айт: сен “қоф”, “жим”, “ғайн”, “лом”ни санагин!”

Бу таърихдан ҳам юқоридаги – 1133/1721 санаси келиб чиқади. Шунингдек, “Саботул ожизин”нинг ЎЗРФА ШИ, №09/867 рақамли кўлёзма нусхаси охирида ҳам шу таърих келтирилган.

Мазкур таърихларга асосланган ҳолда Ш.Сирожиддинов Сўфи Оллоёрнинг вафот санасини 1720-1721 йил деган тўхтамга келиб айтади: “Агар Сўфи Оллоёрнинг ҳижрий йил ҳисоби билан 90 ёшда вафот этгани ҳисобга олинса, у кишининг туғилган йилини ҳижрий 1043 йил деб белгилаш мумкин. Бу сана милодийга айлантирилганда 1634 йил ҳосил бўлади”.²⁰

Демак, Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолига оид кўлёзма манбаларда, “Маслакул муттақин” дебочасида, “Муродул орифин” муқаддимасида, Садриддин Айнийнинг “Намунаи адабиёти тожик” асарида, шунингдек, кейинги қилинган тадқиқотларда юзага чиққан янгиликлар “Рисолаи Азиза”нинг муқаддима қисмида келтирилган маълумотларни тўла шубҳа остига қўяди. Шундай экан, энди “Рисолаи Азиза”ни соқит қилиб, ундан бошқа манбалардаги маълумотларни жамласак, муайян таржимаи ҳол юзага келадими?

Манбашунос олим Абдусаттор Жуманазарнинг сўнгги йилларда вақтли матбуотда эълон қилган қатор туркум мақолалари²¹ бу саволга дабдурустдан “ҳа” дейишга шोшмаслик лозимлигини уқтиради. Олимнинг манбалар борасидаги қатъияти изланишларининг муваффақиятини таъминлаганига шубҳа йўқ: “Манбалар бизга ўтмишимизни, ўзлимизни энг яхши мутахассисдан ҳам афзалроқ тушунтиради. Ҳар бир саволимизга асрлар қаъридан ўтиб келаётган кўҳна жилдлар қатидан жавоб топиб

²⁰Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 45-бет.

²¹ Жуманазаров А. Манбалардан ташқарига чиқмаган жавоблар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 24 феврал; Мозий мозаикаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 2 март.

беради... Мутахассислар манбаларда Сўфи Оллоёрга оид етарли маълумот йўқлигидан куюнишади. Агар эътиборни сал кучайтирсак, масала ечимсиз даражада мушкул ва оғир эмаслигини кўрамиз. Шоирнинг таржимаи ҳоли ҳамда ижодини изчил ва тўлиқроқ тиклашнинг иложи бор. Қимматли маълумотлар турли кўлёмаларда сочилиб ётибди. Фақат уларни эринмай йиғиш, ўрганиш ва тартибга солиш керак.”²²

Заҳматкаш олим ўзининг барча тадқиқотларида, хусусан, Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли билан боғлиқ изланишларида масалага мана шу илмий позициядан ёндашади. А.Жуманазар тўғри таъкидлаганидек, ўтган асрнинг 80-йилларидан, айниқса мустақиллик даврида қатор тадқиқотчилар Сўфи Оллоёр ҳаёти ва ижодини илмий ёритишга киришишди. Қизиғи, тадқиқотчилар “Рисолаи Азиза” муқаддимасидаги маълумотларни танқид қилишди, аммо унинг ўрнига ўзларининг асосли далилларини ҳар доим ҳам тақдим қилишолмади. Масалан, юқорида номи тилга олинган тадқиқотларда Сўфи Оллоёрнинг пири – маънавий устози масаласида зиддиятли ўринлар бор. Профессор И.Сувонкулов “Маслакул муттақин” дебочасидаги мисралар талқинига суяниб, Шайх Ҳабибуллоҳнинг тарихий шахс эканини шубҳа остига олади.²³ Бу борада “Ҳидоятут толибин”даги маълумотлар ҳам И.Сувонкулов фикрини такрорлайди. Ш.Сирожиддинов эса: “Тилга олинган Ҳабибуллоҳ номи икки маънода тушунилиши мумкин. Бири Наврўзнинг ҳабибуллоҳ Муҳаммад алайҳиссаломга пайрав – издошлиги ва иккинчи маъноси унинг Шайх Ҳабибуллоҳ ҳалқасида эканлиги”²⁴ – деган сўзлар билан масалани очиқ қолдиради.

²²Жуманазаров А. Манбалардан ташқарига чиқмаган жавоблар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 24 феврал

²³Сувонкулов И. Кўзинг ибрат била оч. Самарқанд, 2011, 7-10- бетлар.

²⁴Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, Т.,2001, 9-бет.

Шунингдек, Сўфи Оллоёрнинг туғилган йилини белгилашда ҳам ноаниқликлар бор. Майли, вафот санаси хусусида “Тазкирайи Фаҳмий” ва бир қатор таърих маълумотларига суяниб, деярли бир тўхтамга келинган. Лекин қайси манбага асосан Сўфи Оллоёрни 90 йил умр кўрган дейиляпти? Агар Сўфи Оллоёрнинг таваллуд санаси татар олим Ёлчикул ўғлининг “Рисолаи Азиза”да келтирганига биноан 90 йил умр кўрганига нисбатан айтилаётган бўлса, ўта заиф ҳужжатга суянилган бўлади. Ҳатто, Меликул Ханжар ўзининг “Вахшивор ва Сўфи Оллоёр”²⁵ эссесига келтирган: “Сўфи Оллоёрнинг еттинчи невараси Музаффархоннинг Сўфи Оллоёр 96 ёшда Вахшиворда вафот этган” деган сўзларига суянилаётган бўлса, бу ҳам етарли асос эмас. Чунки, тўрт-беш авлод наридаги, яъни уч юз йиллар аввал ўтган воқелик ҳақида бугун айтилаётган оғзаки хабардан кўра ўша даврга яқинроқ ёзма манбадаги маълумотларнинг ишончли бўлиши мантиқийроқдир.

Шу маънода Сўфи Оллоёрнинг пири Шайх Ҳабибуллоҳ масаласида ихтилофли фикрларга сабаб бўлган бирламчи манба “Маслакул муттақин”даги ушбу мисраларга кулоқ тутайлик:

يعنى أن مرشد بلا اشباه

پیرو حضرت حبیب الله

نام پاک مبارکش نوروز

پای تا سر تمام درد سوز

Таржимаси: “Яъни, ўхшаши йўқ у муршид (аслида) ҳазрат Ҳабибуллоҳнинг издоши, поку муборак исми – Наврўз, бошдан оёғигача тамом (аъзолари Оллоҳнинг ишқидан ўт олиб) куйдирувчи дард (га айланган)”.

Ҳақиқатан ҳам байтларнинг сиёқи – ривоя оқимига қаралса, Ш.Сирожиддинов айтганидек, матнда келган “ҳабибуллоҳ”

²⁵Ханжар М. Вахшивор ва Сўфи Оллоёр. “Жайхун”, Термиз–1993, 11-бет.

(Оллоҳнинг суюклиси) сифати Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга ишорадек туюлади. Ҳатто байтлар орасида “ دائماً پيرو رسول خدا است ” (Доимо Худо расулининг издошидир) деган мисралар келадики, бу сўзлар ҳам беихтиёр сал олдин кечган иштибоҳни эсга солади. Энди шубҳани кўтариш учун, аввало, Шайх Ҳабибуллоҳнинг реал тарихий шахс эканини, қолаверса, поку муборак исмли Наврўз Шайх Ҳабибуллоҳнинг муриди, Сўфи Оллоёр эса ҳар иккала Шайхнинг муриди бўлганини ишончли далиллар билан асослаш зарур.

XVII аср охирида Саййид Муҳаммад ибн Охунд Қози Камол томонидан ёзилган “Тухфатул аҳбоб” асари²⁶ Шайх Ҳабибуллоҳ шахси билан боғлиқ муаммоларни, айтиш мумкинки, узил-кесил ҳал қилди. Шайх Ҳабибуллоҳ ҳаётига бағишланган бу манбада у зотнинг таваллудига доир қуйидаги маълумот келтирилади: “У валоятпаноҳнинг мавлуди ҳижратнинг 1040 (1630-1631) санасида ҳазрат қутбул ақтоб, миллат ва дин ифтихори, муҳаққиқ ва муфассирлар акмали, қол ва ҳол илмини ўзида жамъ этган мавлона Йаъқуб Чархий хонадонида бўлди”.²⁷

“Тухфатул аҳбоб” асари тадқиқи билан шуғулланаётган манбашунос олим А. Жуманазарнинг изоҳлашича, Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳ нақшбандия тариқатининг таниқли вакили Йаъқуб Чархий авлодларидан Ҳожи Муҳаммад Тоййибуллоҳ оиласида дунёга келади. Йигитлик даврида у Ҳожа Аҳрор Валий қабрини зиёрат қилиш ниятида Самарқандга, сўнгра Бухорога йўл олади. Олимнинг таъкидлашича, Шайх Ҳабибуллоҳнинг Самарқандга бориши Ёлчикул ўғли айтган ҳижрий 1100/1689 йилдан кейинги даврлар ва у тасвирлаган воқеаларга сира мос тушмайди.

²⁶ Саййид Муҳаммад ибн Охунд Қози Камол. Тухфатул аҳбоб. ЎЗРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, № 4400

²⁷ Изоҳ: манба форс тилида, манбадан келтирилаётган ушбу ва бундан сўнгги иқтибослар манбашунос олим А. Жуманазар таржимасида бериляпти.

“Тухфатул аҳбоб”даги маълумотларга кўра, Шайх Ҳабибуллоҳ бутун умри давомида Бухоро, Исфохон, Шероз, Рум, Арабистонда Байтуллоҳ зиёрати, Яман, Ҳиндистон сафарларида бўлиб, машҳур устозлардан дунё ва охират илмини ҳосил қилади, улуғ мақомларга эришади. Кейин Бухорага қайтиб аштархоний Абдулазизхон даврида мадрасада илм толибларига сабоқ беради. Мурид ва мухлислари сони кундан-кун ортиб боради. Улар рўйхатида, Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳнинг энг яқин суҳбатдошлари ва ушбу мактабнинг машҳур тарбияланувчилари қаторида “Сўфи Наврўз Шаҳрисабзий номи ҳам зикр қилинади.”²⁸

Саййид Муҳаммад ибн Охунд Қози Камол устоз ва шогирд ўртасидаги муносабат ҳақида шундай хабар беради: “Ушбу Сўфи (Халифа Наврўз)дан жорий бўлган хаворик одатлардан бири шон-шавкатли Фарҳодбий Ўтарчининг биродари тақво асар, фазилат шиор, ҳусни хулқ эгаси Сўфи Оллоёр Ўтарчи эди. У Халифа Наврўз хизматига келиб, унга иродат қилди...”²⁹

А.Жуманазар айтишича, мазкур воқеанинг содир бўлган вақти манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Аммо барча бирламчи маълумотлар умумлаштирилса, Сўфи Оллоёр устози Сўфи Наврўз ҳузурига 1697-1698 йилларда борганини фараз қилиш мумкин. Манбада бу учрашувдан кейин Сўфи Оллоёр қисқа муддатда “Маслакул муттақин” асарини ёзиб тугатгани ва айнан шу воқеа Сўфи Наврўз Кешийнинг каромати экани таъкидланади.

“Тухфатул аҳбоб”да устоз ва шогирд ўртасида кечган бошқа маънавий ҳолатлар ҳақида ҳам зикр қилинадики, бу ахборотларни мазкур манба тадқиқотчиси А.Жуманазар Сўфи Наврўз ва шогирд Сўфи Оллоёр тўғрисидаги энг аввалги қадимий маълумотлардан деб ҳисоблайди.

²⁸ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, № 4400, 98а-100б.

²⁹ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, № 4400.

Шундай қилиб, Шайх Наврўз ва Шайх Ҳабибуллоҳнинг битта шахс экани ҳақидаги гумонлар мавзуга дахлдор энг қадимий манба “Тухфатул аҳбоб”дан келтирилган далиллар асосида тўла ойдинлашди.

Энди Сўфи Оллоёрнинг туғилган йилини аниқлаштириш масаласига эътибор қаратсак. Бу сана тадқиқотларда турлича тахмин қилинган. И.Сувонқулов Убайдулла Ислонқули ўғли Аламқаш келтирган таърихга кўра, Сўфи Оллоёрнинг вафоти 1721 йил, туғилган йили 1644 йил, у милодий ҳисобда 77 йил, ҳижрийда 79-80 йил умр кўрган, дейди.³⁰ “Саботул ожизин” ва “Рисолаи Азиза” асарларининг лингвотекстологик хусусиятлари бўйича номзодлик иши ёқлаган қозонлик олима Г.Р. Илёсова шоирнинг туғилган йилини 1616 ёки 1630 йил, вафоти 1705 ёки 1713 ёки 1721 ёки 1723 йил деб фараз қилади.³¹ “Саботул ожизин”нинг “Меҳнат” нашриётида чоп этилган нусхаси муқаддимасида Сўфи Оллоёр 1133/1720 йилда дунёга келганлиги айtilган.³² Ш.Сирожиддинов юқорида келтирилган вафот таърихлари асосида айтишича, агар Сўфи Оллоёрнинг ҳижрий йил ҳисоби билан 90 ёшда вафот этгани ҳисобга олинса, туғилган йилини ҳижрий 1043/1634 йил деб белгилаш мумкин. “Сўфи Оллоёр” жамғармаси раиси Равшан Мирзаев ҳам шоирнинг таваллуди милодий 1634, вафоти 1721 йилга тўғри келишини қайд этган.³³ “Тазкираи Абдулматлаб Фаҳмий”да шоирнинг вафот санаси ҳижрий 1136/1724 йил деб келтирилган. Худди шу сана Садри Зиёнинг “Асоми кутуб” асарида ҳам қайд этилиб, унда Сўфи Оллоёрнинг ҳижрий 1136/1724 йили Вахшиворда Шайх Зоҳид Вахшиворий қабристонида дафн қилингани айтилади.

³⁰ Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр ва унинг адабий анъаналари, док. дисс.автореферати, Т., 1997, 13-бет

³¹ Ильясова Г.Р. "Лингвотекстологические особенности произведений "Сабат ал-гаджизин" Аллаяра Суфи и "Рисала-и Газиза" Т. Ялсыгулова", автореферат дисс.кан.фил.наук. /элек. вер. 4 стр.

³² Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин. Т., “Меҳнат” нашриёти, 1991, 5-бет.

³³ Мирзаев Р. Сўфи Оллоёрга замон боқажак. Т., “Фан”, 2007, 57-бет.

Мир Хусайн ўзининг “Махазинут тақво” асарида Сўфи Оллоёрнинг вафот санасини ушбу сўзлар билан таърих қилган: *ای حد و خسوار* (Эй ҳадди Вахшивор). Таърих моддаларини санага айлантирсак: 1136 ҳосил бўлади. Ҳижрий – 1136, милодий – 1724 йил.

Демак тарихий манбалардаги маълумотларга кўра Сўфи Оллоёрнинг вафоти бўйича асосан иккита сана етакчилик қияпти:

ҳижрий 1133/**1721**;

ҳижрий 1136/**1724**.

Хўш, бу саналардан қай бири ҳақиқатга яқин? Яна тарихга мурожаат қиламиз. “Тухфатул аҳбоб”да айтилишича, Сўфи Оллоёрнинг акаси Фарҳодбий аштархоний Абулфайзхон даврида бир муддат оталиқ лавозимини эгаллаб туради. Аммо саройдаги келишмовчиликлар оқибатида ҳижрий 1134/1722 йили қатл этилади. Мана Сўфи Оллоёрнинг акаси вафотига ёзган марсиясидан намуна:

Саломуллоҳ, юраким порасиға,

Таним руҳи кўзумнинг қорасиға

Азизим, аржумандим, меҳрибоним,

Дилим, жоним, тамурим, устixonим,

Равон сарвим, гулим, боғим, баҳорим,

Отam бирла онамдин ёдгорим.

“Саботул ожизин”нинг шахсий кутубхонамиздаги С2, Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фондидаги В4149, С1420, ЎзРФА ШИ фондидаги 2061, 7153 рақамли қўлёзмаларда, шунингдек, 21131, 4201, 8851 рақамли тошбосма нусхалари охирида келтирилган бу марсияда яна шундай мисралар бор:

Санга етган машаққат, эй эмукдош,

Бу мискин жонига бўлғай эди кош...

Жоним, дилим, оғам, жигари, дидаи тарим,

Фарҳоди умдатул амир отли шахварим,

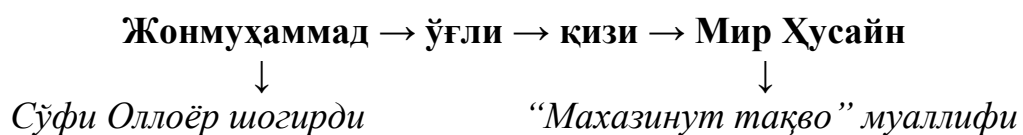
Тунлар ичинда кўб эди ниҳон ибодати,
Ҳар етти кунда хатми Калом эди одати,
Чун охират эди бу жаҳонда иродати,
Бўлди анга насиб шаҳодат саодати.

Тадқиқотчи Д.Ҳамроева “Тазкираи Мажзуб” маноқибига тарихий ёндашув” номли мақоласида³⁴ Сўфи Оллоёрдан Фарҳодбий ўлимининг хунини олишни отаси Оллоқули талаб қилгани ҳақида ёзади. Манбашунос олим А.Жуманазар мазкур тарихий фактга асосланиб, шундай ҳақли саволни ўртага қўяди: “Сўфи Оллоёр 1721 йили тўқсон ёшда ҳаётдан кетган бўлса, қавмдошлари (ё, майли, отаси дейлик) ундан 1722 йили ўлдирилган акасининг хунини олишни талаб қилишяпти..? Абулфайзхон 93-95 ёшлардаги мункиллаган чолни қатл эттирганми? Унда Фарҳодбий ва Сўфи Оллоёрнинг отаси Оллоқули неча йил умр кўрган?”

Демак, бу тарихий ҳодисалар мулоҳаза қилинса, Сўфи Оллоёрнинг вафоти санаси 1721 эмас, 1724 йил бўлиб чиқяпти. Шунингдек, Сўфи Оллоёр ва атрофидаги тарихий шахслар билан боғлиқ воқеалар ҳам унинг “90 йил умр кўрган”ини тасдиқламаяпти. Хуллас, мавжуд манба ва тадқиқотларда йиғилган маълумотларга асосланиб, Сўфи Оллоёрнинг нисбатан ишончли таржимаи ҳолини тиклашга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Мир Ҳусайн “Маҳазинут тақво” асарида ёзишича, Сўфи Оллоёр 63 (милодий 61) ёшида Вахшиворда вафот этган ва шогирди Жонмуҳаммад устозининг жаноза намозига имомлик қилган. “Маҳазинут тақво” муаллифи Мир Ҳусайн Сўфи Оллоёрнинг шогирди Жонмуҳаммаднинг эвараси эди. Мазкур авлод силсиласи тасаввурда аниқроқ, хотирда ёрқинроқ жонланиши учун қуйидаги чизмага эътибор қаратинг:

³⁴Ҳамроева Д. “Тазкираи Мажзуб” маноқибига тарихий ёндашув”// Адабиёт кўзгуси, 2009, 11-сон, 33-бет

Мир Ҳусайн катта бобоси Жонмуҳаммаднинг вафотидан 13-14 йил кейин – 1785 санада дунёга келган. Мир Ҳусайннинг Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли билан боғлиқ хабари қисқа бўлса-да, тарихий қимматга эгаллиги жиҳатидан муҳимдир. Қолаверса, “Маҳазинут тақво”да келтирилган фактлар “Тухфатул аҳбоб” каби манбалардаги маълумотлар ҳамда тарихий воқеалар билан мувофиқ келади.

Демак, Сўфи Оллоёрнинг хижрий ҳисобда олтмиш уч йил умр кўргани (1073-74/1136) аниқ манбавий асосга эга. Шу ҳисобга кўра Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли саналарини шакллантирамиз: XVII-XVIII аср туркий илмий-маърифий адабиётининг йирик вакили Сўфи Оллоёр 1663 йили Каттакўрғондаги Ўтарчи қишлоғида Оллоқули хонадонидан туғилган. Ўтарчи қишлоғи Каттакўрғон шаҳридан оқиб ўтувчи Наҳрипай дарёси ёқасидаги Сарипултепа қишлоғига туташ бўлган ҳудудда жойлашган.³⁵ Сўфи Оллоёрнинг мактаб-мадрасалардаги таҳсил даври ҳаёти ҳақида аниқ тарихий маълумотларга эга эмасмиз. Ҳар ҳолда маърифатли хонадоннинг фарзанди сифатида Сўфи Оллоёрнинг онгли фаолияти Абдулазизхон (1645-1681), Субҳонқулихон (1680-1702), Убайдуллахон II (1702-1711) ва қисман Абулфайзхон (1711-1747) хонлик қилган даврларга тўғри келади. Абдулазизхон тахтни тарк этган 1681-82 йилларда Сўфи Оллоёр эндиgina 18-19 ёшларни қоралаган ўспирин эди. Ўша пайтларда унинг акаси Фарҳодбий ўтарчи Субҳонқулихон кўшинига жангчи бўлиб киради. Қатъияти ва жасурлиги билан ҳукмдорнинг эътиборини қозонади. Субҳонқулихон вафотидан (1702) сўнг Бухоро

³⁵Қаранг: “Каттакўрғон: кеча ва бугун”. (Муаллифлар гуруҳи.) Самарқанд, 1994.

давлати тахтига Убайдуллахон ўтиради. Қисқа фурсатда Фарҳодбий ўтарчи хоннинг ишончини қозониб, оталиқ мансабига эришади.

Аммо тарихий манбаларда Сўфи Оллоёрнинг хонлик тизимида бирор лавозимда ишлагани ҳақида маълумотлар учратмадик. Сўфи Оллоёрнинг устози Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳ тўғрисидаги ахборотлар 1680 йиллар бошларида ёзилган айрим манбаларда кўрина бошлайди. 1699 йили ёзиб тугатилган “Тухфатул аҳбоб” асари эса тўлиқ Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳ ҳаётига бағишланган эди. Худди шу асарда Халифа Наврўз Кеший ва Сўфи Оллоёр ҳақида дастлабки тарихий маълумотлар учрайди. Сўфи Оллоёрнинг илк асари “Маслакул мутаққин” ҳам айнан шу даврда ёзиб тугалланган. Шундай қилиб, Сўфи Оллоёр номи 1699 йилдан бошлаб тарихий манбаларга кириб келади.

“Тухфатул аҳбоб” муаллифи маълумотлари таҳлил қилинганда Сўфи Оллоёр 1696 йиллардан кейин Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳ ва Халифа Наврўз Кеший хизматига келиб, мужаддийа-нақшбандийа сулуки таълимотини ўрганишга киришганини кўриш мумкин. У Халифа Наврўз кўрсатмасига биноан, Кеш мадрасаларидан бирида ҳам таълим олади. 1699 йилга қадар “Маслакул муттақин” асарини ёзиб тугатади. Шу йили устози Ҳожи Муҳаммад Ҳабибуллоҳ вафот этади. Энди айрим манбаларда Халифа Наврўз Кеший, Хожа Лутфуллоҳ, Бобораҳим Машраб, Халифа Жонмуҳаммад каби тарихий шахсларнинг Сўфи Оллоёр шахси билан боғлиқ муносабати акс эта бошлайди.

Сўфи Оллоёр кейинги – “Махзанул мутеъин”, “Муродул орифин”, “Саботул ожизин” каби асарларини 1700–1724 йиллар оралиғида ёзган. Шу даврларда Каттақўрғон, Самарқанд, Бухоро, Чўнқаймиш, Кеш, Насаф, Қоратикан каби шаҳар ва мавзеларда турли фурсат истиқомат қилган. Умрининг охириги дамларини Вахшивор қишлоғида кечириб, 1724 йили шу қишлоқда оламдан ўтган.

Ушбу фаслда Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли билан боғлиқ барча оғзаки ва ёзма маълумотлар тарихий-манбавий асосда изчил ўрганилди. Мақсадимиз манбаларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш бўлгани учун ҳам мазкур фаслда турли манбалардан кўп иқтибослар келтирилди, гўё ҳар бир манба мавзу доирасида ўзини намоён қилди, ўзининг ҳақиқий мақомини ўзи белгилади. Албатта бу “ўзини фош қилиш” услуби манбалараро муқояса шароити таъминлансагина, самара беради. Шу маънода, асосий эътибор айна шароитни яратишга, муқояса натижаларини тарихий ўзанда ўрганишга қаратилди. Сўнгги хулосамиз шу бўлдики, ривоятлар асосида тўқилган “Рисолаи Азиза”даги таржимаи ҳол ўзининг илмий асосини топмади. Лекин, айна пайтда, Сўфи Оллоёрнинг туғилганидан то вафотигача бўлган даврни ўз ичига олган таржимаи ҳол ҳам тақдим қилинмади. Сабаби, бу вазифа ишда мақсад қилинмаган, балки Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбалари қиёсий ўрганилган. Қолаверса, таржимаи ҳолни тиклашда илмий мезон – тарихий ҳақиқат. Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолини тарихий ҳужжатлар асосида тасдиқланмаган маълумотлар билан тўлдириш тарихни сохталаштириш бўлиб қолади. Умуман, мустаҳкам илмий асосга эга таржимаи ҳолни тўла ва буткул тиклаш муайян вақт ва алоҳида эътиборни талаб қиладиган иш. Умид қиламизки, “оллоёршунос” олимларнинг бу жабҳадаги изланишлари келгуси тадқиқотларда албатта ўз натижасини намоён қилади.

Диссертациянинг умумий мавзу йўналиши “Саботул ожизин” асарининг комплекс тадқиқи масаласига қаратилган экан, Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбаларининг қиёсий-тарихий аспектда ўрганилиши айна масала таркибидаги вазифалардан биридир. Чунки асар муаллифи биографиясига оид муҳим сана ва воқеаларнинг нотўғри асосда шакллантирилган кўринишига муносабат билдирмасдан, бевосита асар билан боғлиқ муаммоларга ўтиб

кетилса, комплекс тадқиқ принципи бузилган, ишнинг боши қолиб, ўртасидан бошланган бўлади. Қолаверса, бу жараёндаги илмий натижалар матн тарихини тиклаш масаласи билан, матннинг тўла тарихи эса мукаммал илмий-танқидий матн яратиш масаласи билан узвий боғлиқдир.

1.2.Муаллиф адабий меросининг илмий-монографик тавсифи

Бу ўринда “илмий-монографик тавсиф” ибораси қўлёзма манбаларни катологлаштириш тизимида қўлланадиган “илмий тавсиф” истилоҳидан фарқланади. Катологларда берилган илмий тавсиф муайян манба ҳақидаги дастлабки ташқи маълумотларни ўз ичига олади. Ҳатто бирор қўлёзма манба катологда монографик планда илмий тавсифланса ҳам, тавсиф характери тадқиқ эмас, таништириш мақсадига бўйсундирилади. Биз “илмий-монографик тавсиф” атамаси орқали Сўфи Оллоёр адабий меросини бирламчи манбалар асосида илк марта тўла таркибий тузилишини ўрганиб, манбаларда турлича қайд этилган муаллиф адабий мероси юзасидан илмий хулосалар бердик, ҳар бир асарнинг мақсадини эдицион тизимда тавсифладик.

Сўфи Оллоёрнинг илмий-адабий мероси турли манбаларда турлича қайд этилса-да³⁶, аммо фанга маълум ва қўлимизда мавжуд асарлари тўртта. Бу ҳақда филология фанлари доктори Ш. Сирожиддинов айтади: “Муродул орифин” асарида Сўфи Оллоёр ўзининг асарлари қандай кетма-кетликда яратилганини айтиб ўтган: “Дўстлар маслаҳати билан “Маслакул муттақин”, сўнг “Саботул ожизин” сўнгра “Махзанул мутеъин” ёзилганидан кейин дин

³⁶“Саботул ожизин”.Шайх Муҳаммадсаид Туркистоний таҳқиқи. “Ат-тараққий”, Дамашқ, 1967й.3-4-бетлар. Ҳожи Пўлатқори.Саботул ожизин. Т.,“Меҳнат”, 1991, 6-бет;Меликул Ханжар. Вахшивор ва Сўфи Оллоёр. Термиз, “Жайхун”, 1993, 15-бет; Иброҳим Ҳаққул. Сўфи Оллоёр – мутасаввиф адиб. Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 29-бет; Сайфиддин Сайфуллоҳ. Фатво ва тақво китоби.Т., “Фан”, 2005, 4-бет; Равшан Мирзаев. Сўфи Оллоёрга замон боқажак.Т., “Фан”, 2007, 17-бет;Иноятулло Сувонкулов. Кўзинг ибрат билан оч. Самарқанд, 2011, 5-бет;

муҳиблари эътиқодга мувофиқ, тасаввуф ва ҳидоят йўли ҳақида бир китоб ёзишимни илтимос қилдилар”. Демак, “Муродул орифин” асари Сўфи Оллоёрнинг охирги, тўртинчи китобидир.³⁷

Форс тилидаги “Маслакул муттақин” (“Тақволи кишилар маслаги”) китоби арузнинг хафиф баҳрида, *фоилотун–мафоилун–фаълон* (–v– –v–v– – ~) вазнида ҳижрий 1112, милодий 1700-1701 йилда³⁸ ёзилган бўлиб, умумий ҳажми ўн икки минг байтдан ортиқроқ. Сўфи Оллоёр “Саботул ожизин” китобининг “Китоб таълифининг сабаби баёни” ва “Хотима” бўлимларида бунга шундай ишора қилади:

Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуруъ қурби маҳбуб...
Битибсан форсий тилда китобе,
Тамом анда масойилнинг жавобе.
Ҳама фатвову тақвонинг баёни,
Ўн икки мингдан ортуқ байти они.

“Маслакул муттақин” асари мавзуий таркиби жиҳатидан фикҳий асардир. Гарчи асарнинг муқаддимаси – Оллоҳ таолонинг бирлиги, иймон, фаришталарга, китобларга, пайғамбарларга иймон келтириш, чорёрларнинг сифатлари, авлиё каромати каби ақида мавзулари билан бошланса-да, китобнинг ўндан тўққиз қисмини фикҳий масалалар изоҳи ташкил қилади. Агар шартли равишда айтилса, асар олти асосий бобдан тузилган бўлиб, ҳар боб мавзуга кўра турли нисбатда фаслларга ажратилган. Боб – фикҳ илми анъанасига кўра, “китоб” лафзи, фасл – “баён” сўзи билан номланган. Масалан: биринчи боб – Таҳорат китоби; биринчи бобнинг аввалги фасли – Таҳорат суннатларининг баёни; иккинчи фасл – Таҳорат мустаҳабларининг баёни ва ҳакозо. “Маслакул муттақин” китоби

³⁷Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 46-47-бетлар.

³⁸ص. 607-608 صوفى الله يار. مسلك المتقين. كنہور نوال كشور, سنة 1290

фикхий мавзудаги мўътабар манбалардан асосан икки жиҳати – назмда ёзилгани ва мавзулар сонининг чегаралангани билан фарқланади.³⁹ Масалаларнинг қўйилиши ва ечими ҳанафий мазҳаби фатволарига мувофиқ бўлгани учун “Маслакул муттақин” китоби Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари мадрасаларида эътиборли фикхий манба сифатида эътироф этилган, дарслик сифатида қўлланилган. Шунинг учун ҳам мазкур асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ўз даврида Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва бошқа ҳанафия мазҳаби етакчи минтақаларга кенг ёйилган. “Маслакул муттақин”нинг ЎЗРФА ШИ фондида 62 та қўлёзма ва 27 та тошбосма нусхалари мавжуд.

Ҳижрий 1293/1876 йилда “Маслакул муттақин” асари “Ҳидоятул муттақин” (“Тақволи кишиларга йўлланма”) деган ном билан туркий тилга насрий таржима қилинган. Таржимон – Қўзихўжа Ҳафизхўжа ўғли. “Ҳидоятул муттақин”нинг битта нусхаси ЎЗРФА ШИ қўлёзмалар фондида №12180 рақами остида сақланади. Китобнинг ёзилиш сабабини таржимон шундай изоҳлайди: “...форсийдан беҳабар толиблар фақири ҳақир Ҳафизхўжа ўғли Қўзихўжаи бефаросат ва кам каёсат нолойиқни бу амри шарифга лойиқ кўруб, илтимос қилдиларким: “Ҳазрати Эшон Сўфининг бу китоби табаррукларидан бизлар беҳабармиз. Керакким, туркий бўлса, бизлар ҳам фаҳм қилиб, баҳра олсақ ва ҳол қувватимиз боринча амал қилсақ... деб илтижо қилгандин кейин... “Маслакул муттақин”ни туркий қилмаққа шуруъ қилдим”.

“Ҳидоятул муттақин” китоби “Муқаддима”, “Ақида китоби”, “Таҳорат китоби”, “Забойиҳ китоби”, “Сайд китоби”, “Мутафарроқат”, “Салот” китоби, “Қироат баёни”, “Закот китоби”, “Рамазон рўзаси баёни”, “Ҳаж китобининг тасниф этилмаганининг

³⁹ Айни жиҳатлар муаллифнинг китобни ёзишдан қўзлаган мақсади тақозосидир. Қаранг: Сўфи Оллоҳёр. “Маслак ул-муттақин” (Таржимон: Қўзихўжа Ҳафизхўжа ўғли), Т., “Sharq”, 2012, 8-бет.

зикри” деб номланувчи бўлимлардан иборат. Ҳар бўлимда мавзуга доир фикҳий масалалар мўътабар манбалар асосида баён этилган.

“Ҳидоятул муттақин” асари 2007 йил манбашунос олим Сайфиддин Сайфуллоҳ ва Акрам Дехқонов томонидан кирилл алифбосига ўгирилиб, “Мовароуннаҳр” нашриётида чоп қилинди. Бу нашрнинг эътиборли жиҳати нашрга тайёрловчилар китоб муқаддимасида “Маслакул муттақин” асари ҳақида” ва “Маслакул муттақин” асарининг таржимаси” сарлавҳалари остида тарихий маълумотларга бой, шунингдек, табдил жараёни билан боғлиқ жиҳатлар хусусида жиддий ва салмоқли кириш сўзини тақдим қилишган. Унда айтилишича, мазкур табдил Қўзихўжа Ҳафизхўжа ўғлининг эвараси Акрам Ҳабибуллаевнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган тўлиқ ва мукаммал нусха асосида амалга оширилган. Тадқиқот охирида табдил жараёнида қўлланган матн билан боғлиқ илмий қоидалар олти бандда изоҳланган. Китоб иловасида берилган “Маслакул муттақин”да зикр этилган асар ва шахс номлари” илмий кўрсаткичи ва қўлёзмалардан келтирилган намуналар ҳам мазкур нашрнинг фазилатларидандир.

Сўфи Оллоёрнинг иккинчи йирик асари “Махзанул мутеъин” (“Итоатли кишилар хазинаси”) деб номланиб, араб тилида таълиф этилган бу китоб ақида ва фикҳ илми мавзуларидан иборат. Сўфи Оллоёрнинг юқорида номлари тилга олинган тўртта китобидан учтаси – “Маслакул муттақин”, “Саботул ожизин”, “Муродул орифин”нинг қўлёзма фондларда мавжудлиги фанда маълум эди. Лекин “Махзанул мутеъин” ҳақида гап кетганда яқин-яқингача манбаларда “нусхаси топилмаган” деган маълумот билан чекланилган.

2005 йил Тошкент Давлат Шарқшунослик институти магистранти Жаҳонгир Абдуфаттоҳов биринчи марта “Махзанул мутеъин”нинг ЎзРФА ШИ фондида мавжудлиги ҳақида илмий

ахборот берди.⁴⁰ Шу пайтгача араб тилидаги ушбу салмоқли асар ҳақида мазкур ахборотдан бошқа маълумот йўқлиги “Махзанул мутеъин” хусусида атрофлича ва батафсил тўхталишни тақозо этади.

ЎзРФА ШИ қўлёзмалар фондининг №4982 рақами остида сақланаётган “Махзанул мутеъин” катта ўлчамдаги қўлёзмалар жумласидан бўлиб, ўлчови – 23х42см, ҳажми – 546 varaқ, яъни 1092 бетни ташкил қилади. Оч жигар ранг чарм билан қопланган мукова даврлар ўтиши билан эскирган. Мукова юзидаги безаклар ва китобнинг яхши сақланган тўқ рангдаги лабагиси мукованинг кейинроқ таъмирланганидан дарак беради. Шунингдек, 2б-4а бетларга жойлаштирилган фихрист (мундарижа) ҳам асарга кейин қўшилган. Буни матннинг юпқа, фихристнинг қалин қоғозга кўчирилганидан ҳам билиш мумкин. Фихрист охирида мундарижанинг кўчирилган йили ҳижрий 1225 (мил.1810-1811) деб кўрсатилган. Фасл ва иқтибос келтирилган манба номлари қизил сиёҳда ажратилган. 424б саҳифада “Кифоя” китобининг муаллифи ҳазрат Мир Сайид Жалолиддин Гурланийнинг авлодларидан бўлмиш Сулаймон Хўжа ибн Мусо Хўжа Хусайний кўчираётган китобининг муаллифи Сўфи Оллоёр эканини айтган ва китобни шу бетда ниҳоялашни мақсад қилган. Лекин нима учундир бу қисқа колофондан кейин китобнинг қолган қисми айни котиб томонидан давом эттирилган, хуснихатнинг бир хиллиги буни тасдиқлаб турибди. Демак, котиб “Махзанул мутеъин”ни аввал “Рўза китоби” билан ниҳояламоқчи бўлган, ҳатто бўлим сўнгида “تمت الكتاب...” сўзлари билан муаллиф ва котиб номларини келтирган. Кейин ният ўзгариб, китобнинг қолган – никоҳ ва талоқ бўлимларини ҳам кўчирган, натижада китобга яна 122 саҳифа қўшилган.

⁴⁰ Абдуфаттоҳов Ж.Сўфи Оллоёрнинг “Махзан ул-мутеъин” асари ҳақида янги маълумотлар.Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари, Техрон–Тошкент, 2005, 119-122-бетлар.

Одатда муаллиф ва унинг асарини кўчирувчи котиб, шунингдек, кўчириш жараёни билан боғлиқ маълумотлар китобнинг охирида (колофонда) берилиши лозим. Бу китобда мазкур маълумотлар олдинроқ (424 б) берилгани учун охирги бетда(546 а) “мусанниф нусхасига солиштириб кўчирилди” деган хабар билан кифояланилган. Бундан “Махзанул мутеъин”нинг мазкур нусхаси мусанниф хатига, яъни асл нусхага солиштирилиб кўчирилгани аён бўлади.

Матн басмала⁴¹ ва анъанавий ҳамддан сўнг арабча байтлар билан бошланган:

لك فوضت امرى يا معينى
فاصلح انت دنياى و دينى
مع التصديق و الاقرار ثبت
بكل حالة روحى وطينى⁴²

Таржимаси: “Эй ёрдам қилгувчи Зот! Ишимни Сенга топширдим. Энди дунё ва динимни Ўзинг ислоҳ қил. Ҳар қандай ҳолатда руҳим ва лойим (танам)ни тилда иймон калимасини иқрор этиш, дилда уни тасдиқлаш билан собит қил”.

Назмий муножотдан сўнг муаллиф арзи ҳол қилади: “Ҳисобда йўқ, шунинг учун исми ушбу китобда тилга олинмаган бу гуноҳкор банда дейди: “Илмим камлигига қарамасдан, аҳли сунна вал жамоа эътиқодига тегишли ақида масалаларини кейин ҳанафий мазҳабида битилган китоблардан таҳорат, намоз, рўза, закот ва Оллоҳ хоҳлаган бошқа мавзуларга тааллуқли амалий масалаларни жамлашни ирода этдим. Шу хусусда келган хабарларни ёритдим. Оллоҳим, бу ишимни менга ва мусулмонларга осон қил. Биродарларим бу китобга “Махзанул мутеъин” — “Итоатли кишилар хазинаси” деб ном

⁴¹“Бисмиллаҳир роҳманир раҳим”нинг қисқартма шакли.

⁴²Сўфи Оллоё. “Махзанул мутеъин”, ЎзРФА ШИ, қўл.№4982, 4 б-бет.

бердилар. Дуоларни ижобат этгучи Зотдан мадад тилаб, Унга таваккул қилиб, китобни ёзишга киришдим...”

Мазкур “арзи ҳол”дан муаллиф мақсади ойдинлашган бўлса-да, айрим жиҳатлари теранроқ эътиборни талаб қилаётгандек, қайсидир нуқталари яширин қолаётгандек тасаввур уйғотади.

Сўфи Оллоёр “Маслакул муттақин” китобининг ёзилиш сабабига тўхталиб, дейди:

پاره مردم شکسته پا هستند
طالب شرع مصطفی هستند
فهمه شان بیان حق طلب
نه نشیند با نسخهء عربی
شاید آن خلق را مفید بود
گفتن من به ان امید بود.

Таржимаси: “Муҳаммад алайҳиссалом шариати талабида юрган айрим оёғи синган (яъни, авом) кишилар борки, Ҳақ талабини баён қилишда арабий нусхаларга уларнинг фаҳми етмайди. Шояд, уларга фойдаси тегса, деган умидда бу асарни ёздим”.

Худди шу мазмун “Саботул ожизин”нинг “Китоб таълифининг сабаби баёни” бўлимида, шунингдек, “Муродул орифин”нинг муқаддимасида ҳам акс этган. Шунинг учун ҳам бу асарларда шакл ва мазмун ўқувчининг қабул қилиш даражасига мувофиқ ихтиёр қилинган, ихчамлаштирилган.

“Махзанул мутеъин” китобида эса айти мақсад кўзланмаган. Нега? Бунинг бир нечта сабаби бор. Аввало, китоб араб тилида ёзилган. Демак манба авом халққа мўлжалланмаган. Агар араб тилидан бохабар олимлар тоифаси учун ёзилган десак, мазкур мавзуларда ипидан игнасиғача баҳс юритган бирламчи манбалар “Махзанул мутеъин”гача ҳам мавжуд эди. Қолаверса, табиатиға кўра бу тоифа кишилар ўзларини қизиқтирган масала жавобини бирламчи манбалардан истифода қилишга хосланган. Улар ёрдамчи манбаларга

деярли эҳтиёж сезмайдилар. Сўфи Оллоёр ўз асарини ёзишда бу “ҳожат”ни мақсад қилмагани аниқ.

Одатда, китобат анъанасига кўра басмала, ҳамд, наътдан сўнг муаллифнинг исми (аждоди билан биргаликда) зикр этилиши лозим. Сўфи Оллоёр басмала, ҳамд, наътдан сўнг ўзни маломат қилиб, мен санокда йўқ бир гуноҳкор бандаман, шунинг учун китобда исмимни зикр қилмадим, деган мазмун билан сўзини бошлайди. Кейинги жумлани ҳам шу йўсинда “илмим камлигига қарамасдан” деб давом эттиради. Бу шикастанафсликнинг замирида бирламчи манбаларга муносиб ҳурмат ва чуқур эътироф мазмуни яширинган.

“Арзи ҳол”да Сўфи Оллоёр “бу китобда ақидавий ва амалий масалаларни жамлашни ирода этдим” деган маънони таъкидлаяпти. Энди “жамлаш” сўзига эътибор қаратайлик. Нима учун “ёзишни ирода этдим” дейилмаяпти? “Махзанул мутеъин”даги мавзулар таркиби ва истинбот қилинган манбалар акс этган ушбу жадвал масалани ойдинлаштиради:

Ақоид илмига оид мавзулар	Ақоид фаслида келтирилган манбалар номи	Фикҳ илмига оид мавзулар	Фикҳ фаслида келтирилган манбалар номи
معرفة الله	تحفة المتكلمين	الوضوء	الكفاية
صفة الله	المحيط	الصلاة	غنية المصلی
بيان التنزيه	المشكوة	الزكاة	النهاية
افعال العباد	السعدية	الصوم	تاتارخانية
تعريف العقل	كمياء السعادة	النكاح	الهداية
جواز رؤية الله	فقه الاكبر	الطلاق	الصدرية
صفة الايمان	شرح فقه الاكبر	العناق	جامع الرموز
صفة الملائكة	التبصرة	احكام المرتدين في الهداية	السراجية
ارسال الرسل	تفسير ليعقوبی		الزاهدى
عصمة انبياء عليهم السلام	الخلاصة		الخرانة

فتاوى النسفى		عقائد الجلالية	تفضيل الانبياء على الملائكة (و) تفضيل الرسل على الانبياء
الوقاية		تفسير القاضى	اثبات نبوت صلى الله عليه و سلم
الفصيحة		جامع المعتقدات	اثبات الشفاعة
زخيرة العقبى		شرح عقائد النسفى	التبصرة
مختصر الوقاية		فتاوى القاضى خان	اثبات معراج النبي صلى الله عليه و سلم
الجامع الصغير		مفتاح العين	فضيلة الصحابة افضل الناس
شرح الطحاوى		مختصر ابو الليث	الخلافة
مختار الفتاوى		فضول العمادى	الامامة
التهذيب		عقائد النسفى	كرامات الاولياء
ايضاغ القدورى		كنز العباد	الاجل
		شرعة الاسلام	اثبات عذاب القبر
			الفاظ كلمات الكفر
			كلام اهل النجوم
			اهل البدع
			حق جواز نسخ الشريعة

Демак, “Махзанул мутеъин”да ақоид ва фикҳ илмининг 30 га яқин мавзулари бўйича 40 дан ортиқ манбалардан истинбот қилинган. Яъни “Махзанул мутеъин”да изоҳланган ҳар бир мавзу жадвалда келтирилган манбалардаги аини мавзуга қиёсан ўрганилган, ечимлар ўзаро таққосланган. Бу ижодий эмас, кўпроқ илмий тафаккур асосида олиб бориладиган жараён. Шунинг учун ҳам “китобни ёздим” эмас, “уни жамладим” дейиляпти.

Хулоса шуки, Сўфи Оллоёр ўзидаги билим заҳирасини “Махзанул мутеъин” мисолида тизимга солган. Натижада асар муаллиф учун таҳсилий аҳамият касб этган. Янада аниқроғи, муаллиф бу китобини аввало ўзи учун таълиф қилган. Табиийки, бундай манбанинг шахсий доира чегарасида қолмаслиги аён. “Махзанул мутеъин”дек асар таҳсилнинг муайян босқичида муҳим қўлланма мақомидаги манба экани илм толиблари учун маълум ҳақиқат.

Сўфи Оллоёрнинг форс тилидаги “Муродул орифин” асари ахлоқий мукаммаликни тарғиб қилувчи тасаввуф йўналишидаги китобдир. Мазкур асар ўн олти фаслдан иборат бўлиб, ҳар фасл охирида хотима сифатида байтлар келтирилган. Биринчи фасл “эшон” сўзининг моҳиятини баён қилиш билан бошланган. Иккинчи фаслда сўфийлик илмлари ва илмларнинг асоси бўлмиш тавҳид, ғайбат, шухуд, йақин тушунчалари изоҳланган. Кейинги фаслларда тариқат йўлига қадам қўйган солиқ, мурид, муталлимнинг одоби, шунингдек, зуҳд, фақр, шукр, тамкин, мужоҳада, тавозуъ, яқин, ихлос, таваккул, сидқ, вафо, тақво, хавф, ражога элтувчи сабаблар ҳақида ва муҳаббат, завқ, шавқ, важд, ризо, рамз, ишорат каби мавзуларда сўз юритилган.

ЎзРФА ШИ фондларида “Муродул орифин” асарининг ўн тўртта нусхаси мавжуд бўлиб, шулардан ўнтаси қўлёзмадир. Энг қадимий қўлёзма нусхаси 1166/1753 йил кўчирилган. Котиби – Хожа Низомиддин ибн Ҳазрат Олийжанноб.

“Муродул орифин”нинг тошбосма нусхалари билан танишиш асносида №9100 рақами остида сақланаётган, картотекаларда “Муродул орифин”нинг шарҳи деб келтирилган, аслида тўлиқ номи – مراد العارفين مع شرح المسمى تحفة الطالبين – “Муродул орифин” “Тухфатут

толибин” номли шарҳи билан бирга”.⁴³ Котиби – Мулла Абдуллоҳ ибн домудла Раҳмон Марди ал-Ғаззолий. Когонда хижрий 1327/1909 йил босилган, 44 бет. Ўлчови: 29х19см. “Муродул орифин” байтлари рамкага олинган, мисралар орасига бўйига жуфт чизик тортилган, байтлардаги айрим лафзлар устига сонлар қўйилиб, хошияда ўша сон қўйилган лафзларнинг луғавий маъноси ва айрим лисоний жиҳатлари (фонетик, морфологик) араб тилида изоҳланган.

Шарҳ муқаддимасида шориҳ “Муродул орифин”нинг мақоми, унинг тақво китоби, ҳар қандай замима ахлоқни муолажа қилувчи китоб эканини айтиб, ушбу асарнинг ёпиқ маъноларини очиш қуввати билан насибалаган устози ҳақида дейди⁴⁴: “...У фозил, зоҳирий ва ботиний илмларни жамлаган, ақли ва амали комил, мусанниф (Сўфи Оллоёр) авлодидан бўлган зотдир. Исмои шарифлари – Абдулқайюм ибн Абдулкарим Ҳусайний. У зот менинг устозим, хоҷам, мана шу шариф байтларни қоралашга, шарҳлашга кўмакчим эдилар. Қанча фазл эгалари “Муродул орифин”даги байтлар мушқилотини ечишга бел боғлашди, аммо камчилик бунинг урдасидан чиқди. Бас, Оллоҳнинг Ўзи мени тўғри йўлга йўллади, бу гўзал олимнинг хизматида бўлдим, у зот дардимга ҳозик табиб бўлди. У улуг зотнинг изни билан, гарчи бу шарафга лойиқ бўлмасам-да, “Муродул орифин” байтларини шарҳлашга киришдим” – дейди шориҳ ва арзи ҳол давомида тушида Сўфи Оллоёрни кўргани, у билан бўлган ажиб суҳбатни келтиради. Кейин “Муродул орифин” нусхаларини саралаб, матнларни қиёслаб, байтларни йиғишга киришгани, хошияда айрим изоҳга муҳтож ўринлар қисқа шарҳлангани айтилади. Муқаддима охирида: “Бунинг ўзи мустақил бир асар бўлди ва унга “Тухфатут толибин фи шарҳи абёти “Муродул

⁴³Баъзи адабиётларда Сўфи Оллоёр таълиф этган китоблар ҳақида гапирилганда “Тухфатул обидин”, “Нажоттут толибин” деган номлар ҳам қалқиб чиқади. Аслида бу номлар “Муродул орифин”даги байтларга ёзилган шарҳ “Тухфатут толибин” билан чалкаштирилаётган ҳам бўлиши мумкин.

⁴⁴Матн араб тилида бўлгани учун таржимаси келтирилди.

орифин” (“Муродул орифин” байтларини шарҳлаш йўлида толибларга тухфа”) номладим, 16 фаслга ажратдим ва уни суюкли дўстим, кадрдон суҳбатдошим Мулла Абдулматлаб (Абдулмуттолиб) Булғорийга тухфа қилдим” – дейди.⁴⁵

Шунингдек, ЎзРФА ШИ фондида № 8310 рақами остида “Муродул орифин” байтларининг татар туркийсига қилинган таржима нусхаси ҳам мавжуд. Таржима байтма-байт давом эттирилган, тили содда, кўпроқ лисоний жихатга урғу берилган. Таржиманинг 1809 йил Қозонда босилган нусхаси китобнинг биринчи ярми ҳисобланади. Таржиманинг қолган ярми № 18508 рақами остидаги бошқа жилдда келтирилган.

Асосий тадқиқот объектимиз бўлган “Саботул ожизин” (“Ожизлар саботи”) китоби қарийб уч аср мобайнида мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган, бошланғич таълим жараёнида соғлом эътиқодни шакллантириш дастури сифатида тан олинган асардир. Шунинг учун ҳам айрим манбаларда қисқартириб “Сабот”, халқ орасида “Сўфи Оллоёр” деган ном билан танилган бу асарнинг кўлёзма ва тошбосма нусхалари туркий тилда сўзлашувчи дунё мамлакатлари бўйлаб кенг тарқалган. ЎзРФА ШИ фондида асарнинг жами бир юз ўттиз иккита нусхаси бўлиб, шулардан 79 таси кўлёзма, 53 таси тошбосмадир.

Ҳазажи мусаддаси махзуф баҳрида, *мафоилун мафоилун фаулун* (v– – –v– – –v– –) вазнида битилган “Саботул ожизин” асари мазмун ва тузилишига кўра ақоид китоби бўлиб, унда ақида масалалари билан бирга соф инсоний фитрат ва ахлоқий фазилатлар гўзал ҳикматлар, ибратли ҳикоятлар орқали баён қилинган.

Мумтоз асарларнинг таркибий тузилишида муайян қонуниятлар мавжуд. Ҳар қандай манба матнидан аввал қатъий

⁴⁵“مراد العارفين مع شرح المسمى تحفة الطالبين”, ЎзРФА ШИ, қўл.№9100.

равишда “басмала” келтирилган. Басмаладан сўнг матнга йўл очилиб, матн бевосита ҳамд билан бошланган. Ҳамд ва наътдан сўнг махсус бўлим ажратилиб, унда китобнинг битилиш сабаби ҳақида тегишли маълумотлар берилган.

“Саботул ожизин”да ҳам шу анъана жорий бўлиб, “Китоб таълифининг сабаби баёни” бўлимида муаллиф ўз асарининг битилиш сабабини мухтасар изоҳлайди.

Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуру қурби маҳбуб.
Аним кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар: “Ғар дуо қилса эранлар.
Битилса туркий тил бирла ақида,
Кўнгуллар бўлса андин орамийда”...
Ақида сўзларини қилдим исбот,
Анга қўйдим “Саботул ожизин” от.

Демак, юқорида таъкидланганидек, форсий тилда ақида ва фикҳ масалаларини жамлаган “Маслакул муттақин” китобидан сўнг мухлис дўстларнинг “туркий тилда ҳам бир ақида китоби битилса”, деган илтимосларига кўра “Саботул ожизин” номли асар дунёга келган. 1680 байтлик бу асар ҳар бири алоҳида мавзу билан ажралиб турувчи 81 та манзума — шеърий тизмадан ташкил топган.⁴⁶ Китобнинг таркибий тузилишини ундаги айрим ташқи ва ички белгиларидан келиб чиқиб, шартли равишда шундай тасниф қилиш мумкин:

- I. Ақида илмига оид мавзулар баёни
- II. Ҳикоятлар
- III. Муножотлар
- IV. Насиҳатлар

⁴⁶Рақамлар илмий-танқидий матн таркибидаги байтлар ва бўлимлар асосида келтириляпти.

Биринчи қисмга кирувчи манзумалар сарлавҳаси охирида “баёни” сўзи қўлланиб, мазкур зоҳирий белгидан бўлимнинг ақида мавзусида экани англашилади. Масалан: “Оллоҳ таолони танимоқ баёни”, “Имомат баёни”, “Ажал баёни, “Қиёматнинг ҳақлиғи баёни” ва ҳақозо. Бу турдаги манзумаларнинг мазмуний қурилиши тўла ҳолда ақоид матнларига мувофиқлаштирилган. Қизиғи, шундай қатъият остида ҳам манба бадиияти сақланган, ҳатто кучайган.⁴⁷

Иккинчи қисмга кирувчи манзумалар ҳикоятлардан ташкил топиб, унда муайян тарихий шахснинг ҳаётидан ибратли бир парча ривоятнома услубда назмга солинади. Муаллиф ҳикоятларни олдинги бўлимда ифодаланган мазмуннинг “фабуласи” сифатида келтиради. Масалан, “Саботул ожизин”нинг “Авлиё каромати баёни” деб номланган 13-бўлими ниҳоясида:

Киши бўлмас муқарраб анбиёдин,

Алар безор эрур ужбу риёдин

деган байт келади. Яъни: “Киши тоат-ибодати билан ҳар қанча валийлик мақомига кўтарилмасин, Оллоҳга яқинликда Пайғамбарлардан юқори кўтарила олмайди. У зотлар манманлик ва риё иллатидан узоқдирлар”. Шу мазмун “Ҳикоят” номли 14-бўлимда Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётида юз берган реал тарихий воқеалик орқали жонлантирилган.

Учинчи қисмга кирувчи манзумалар “Илоҳо” мурожаати билан бошланади. Бундай манзумаларнинг сарлавҳаси *муножот* деб номланган. Арабча “муножот” сўзи “қалбдан қилинган махфий суҳбат” маъносидадир. Мумтоз адабиётимизда учрайдиган *Оллоҳ билан сирлашиш, роз айтишув* каби иборалар ҳам айна мазмунни ифодалайди. Муножот жанрида битилган асарларда бўлганидек, “Саботул ожизин”даги *муножот*ларда ҳам банданинг Яратувчиси

⁴⁷Диссертациянинг III-бобида бу масалага батафсил тўхталамиз.

олдидаги ожизлиги, Раббини унутиб, дунё ва охиратда шарманда бўлишига ҳам, раҳмати чексиз Зотнинг раҳматидан умидвор бўлишга ҳам шу ожизлик сабаб экани тўла эътироф этилган.

Аксар “Кел...” лафзи билан бошланадиган тўртинчи қисмга кирувчи манзумалар насихат руҳи билан ажралиб туради. Арабча “насихат” сўзининг луғавий маъноси *самимий маслаҳат, самимият, холислик* каби мазмунни ифодалайди. Сўфи Оллоёрнинг мазкур манзумаларида айни самимият кузатилади:

Кел э толиб, кўзунг ибрат билан оч,
Муҳаббатсиз кишидин қуш бўлуб қоч.
Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлғил,
Ўшалким учради, қурбони бўлғил.
Кишининг кўнгликим бегона бўлса,
Эрур душман агар ҳамхона бўлса...⁴⁸

“Саботул ожизин”нинг таркибий характери ўрганилар экан, шартли таснифимизнинг хос хусусиятлари бўлимларнинг номланиши билан боғлиқда изоҳланди. Сабаби, яхлит бўлим сифатида таркиб топган ҳар бир манзумадаги бош мавзу сарлавҳаларда акс этган. Мумтоз адабиётда, у қайси жанрдаги асар тадқиқи бўлмасин, соғлом таҳлил натижаси муаллифнинг ижодий концепциясини аниқлаш билан белгиланади. Бу жараённинг мураккаблиги турли тармоқ мавзулар орасига яширин, аммо уларни бир бутун ҳолда ушлаб турган ўзак мавзуни ажрата билишда.

Демак, “Саботул ожизин”нинг таркибий тузилиши умумий навъ эътибори билан юқорида келтирилган таснифда акс этди. Бироқ таснифдаги кетма-кетликка кўра бу навъдаги хусусиятлар у навъга, ундагилар бунга ўтган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан, “Таваккул баёни”, “Сучук тиллик бўлмоқни баёни”, “Банда аҳдида турмоғи

⁴⁸Илмий-танқидий матн. 39-бўлим, 1,2,3-байтлар.

баёни” каби бўлимлар зоҳирда таснифнинг биринчи гуруҳига алоқадордек кўринса-да, мавзусига кўра бу манзумалар тўртинчи гуруҳга тегишли. Шунингдек, ақоид мавзуси баён этилган манзума хотимасида “Илоҳо” лафзи билан келган муножотлар, “Мавъиза” деб номланувчи насихат мақсад қилинган бўлимлар орасида конкрет ақида масаласига оид байтларни ҳам кузатиш мумкин. Бу жиҳат таснифнинг умумий ҳолатдан келиб чиқиб амалга оширилганини ва тадқиқ шартлилиқ асосига қурилганини англатади.

1.3. Илмий-адабий меросининг ўрганилиш хронологиясида миқдор ва сифат нисбати

Тадқиқотнинг кириш қисмида “Саботул ожизин”нинг ўрганилиш тарихини шартли равишда XIX–XX асрларда қилинган ишларни қамровчи *илк давр* ва мустақиллик йилларида амалга оширилган ишларни ўз ичига олувчи *замонавий давр*га ажратиш мумкинлиги, илк давр тадқиқотлари “Саботул ожизин” матнининг айрим қисмларига изоҳ ва тўла шарҳлар шаклида намоён бўлгани, замонавий давр тадқиқотлари матнни қўлёзма ва тошбосма нусхалар асосида турли ҳажмдаги муқаддималар билан нашр қилиш, шарҳлаш ва адабиётшунослик, тилшунослик, матншунослик йўналишида ўрганиш орқали амалга оширилгани ҳақида мухтасар баён қилинган эди. Замонавий давр тадқиқотларининг кўлами анча кенг бўлгани учун ушбу фаслда уларнинг деярли ҳар бирига мавзу нуқтаи назаридан муносабат билдирамиз. Бу ёндашув шу жиҳатдан ўзини оқлайдики, модомики, диссертациядан кўзланган бош мақсад — ишончли илмий-танқидий матнни тақдим қилиш экан, эдицион тадқиқ тизимида кўра мазкур тадқиқотларнинг ҳар бири икки юз йиллик матн тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади. Демак “Саботул ожизин”нинг ўрганилиш тарихидаги ҳар бир иш ўзининг ички таркиби ва мақсади билан хронологик силсиланинг бир ҳалқасини ташкил этиб, тадқиқотларнинг умумий кўлами, миқдори ҳақида

аниқ тасаввур беради. Ҳар бир ишга диссертация мавзусидан келиб чиқиб билдирилган муносабатлар эса ўша миқдорнинг сифат билан боғлиқ томонларини изоҳлайди. Натижада Сўфи Оллоёр адабий меросининг, хусусан, “Саботул ожизин”нинг ўрганилиш тарихида миқдор ва сифат нисбати хронологик тизимда яхлитлашади.

Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросига қизиқиш XIX аср аввалидан бошланган. Тўғри, XVII аср охири XVIII асрларда ёзилган айрим тарихий асар, тазкираларда Сўфи Оллоёр шахси ва фаолияти ҳақида маълумотлар учрайди.⁴⁹ Лекин олим ва адиб сифатида Сўфи Оллоёр ижодини фундаментал ўрганиш XIX асрдан бошланган.

“Саботул ожизин” асари герменевтикасини ўрганишга махсус боб⁵⁰ ажратилгани боис мазкур фаслда *илк даврга* оид асосий фундаментал тадқиқотлардан ҳисобланган ҳар учала шарҳ (“Рисолаи Азиза”, “Иршодул ʻбизин” ва “Ҳидоятут толибин”) хусусида, фасл мақсадидан келиб чиққан ҳолда, хронологик маълумотларни қайд этиш билан кифояланамиз. Ҳижрий 1221/1806 йилда қозонлик олим Тожуддин Ёлчикул “Саботул ожизин” асарига “Рисолаи Азиза” номли шарҳ ёзган.

“Рисолаи Азиза” ёзилганидан бир аср ўтиб, XX асрнинг бошларида Қозондаги “Матбаъи Каримий” босмахонасида “Саботул ожизин”га ёзилган иккинчи шарҳ китоби “Иршодул ʻбизин” (“Муҳтожларга кўрсатма”) номи билан нашрдан чиқди.⁵¹

Сўфи Оллоёрдан мерос қолган илмий-адабий асарлар ичида ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, мутахассисларни, ҳатто ўқувчиларни ўзига энг кўп жалб этган китоб “Саботул ожизин”дир. Унинг 1967 йил Дамашқдаги “Ат-тараққий” матбаъасида Шайх Муҳаммадсаид Туркистоний таҳқиқи билан чоп қилинган нусхаси бунга мисолдир.

⁴⁹ I бобнинг 1-фаслида бу манбалар ҳақида айtilди.

⁵⁰ II боб “Саботул ожизин” асари герменевтикаси” деб номланади.

⁵¹ Бу ўринда шарҳ ҳақида билдирилган маълумотларга 1910 йилда босилган иккинчи наشري асос бўлди.

Китоб муковасида "تأليف الشيخ الله يار الحنفى من فقهاء و علماء البخارى" (Бухоролик фуқаҳо ва уламолардан ҳанафий мазҳабидаги Шайх Оллоёрнинг таълифи) ва "تحقيق الشيخ محمد سعيد تركستانى من علماء المهاجرين بمكة المكرمة" (Маккаи мукааррамадаги муҳожир уламолардан Шайх Муҳаммадсаид Туркистонийнинг таҳқиқи) деган ёзувлар бор.

Арабча таҳқиқ сўзининг луғавий маъноси “юзага чиқариш”, “амалга ошириш”, “тадқиқ қилиш”, “ўрганиш” бўлиб, матншунослик истилоҳида бу сўз “қўлёзма манбанинг бир нечта нусхасини ўзаро қиёслаб саралаш ва шу асосда ишончли матнни тиклаш” маъносини англатади. Демак Шайх Муҳаммадсаид Туркистоний бу иши билан “Саботул ожизин”нинг бир нечта қўлёзма нусхасини қиёсий ўрганиб, ўзи ишончли деб топган матнни тақдим қиляпти. Китоб аввалида “Муқаддима” бўлими келтирилиб, унда ушбу китобга асос бўлган нусхалар ҳақида хабар берилади:

- Маккада тақдим қилинган охири ноқис бир нусха;
- мулла Турсун Домулло Намангонийнинг ҳусни хатила ёзилиб, 1370/1951 йил Маккада хотималанган мукаммал қўлёзма нусха;
- 1328/1910 Когон(Бухоро)да босилган тошбосма;
- “Рисолайи Азиза”.

“Муқаддима” дан сўнг “Тамҳид” (кириш) сарлавҳаси остида Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли берилган. Таржимаи ҳолдаги маълумотлар деярли “Рисолайи Азиза”дан олинган. “Таснифотлари” сарлавҳаси остидаги фаслда Сўфи Оллоёрнинг юқорида номлари саналган барча асарлари ва уларнинг аввалги ва охириги байтлари келтирилган. Буларга қўшимча равишда Сўфи Оллоёрнинг яна “Сирожул ожизин” ва “Нажотут толибин” каби асарлари борлиги айтилиб, бунга шундай далил келтирилган: “Сирожул ожизин”нинг аввалги байти:

Сано ул ҳамду Халлоқи жаҳонга,

Ки ҳукмин кўрсатиб яхши ёмонга.

“Нажотут толибин” исмли бир асари босилмагон китоблари жумласидандур. Бу китоб ғоятда чиройлик хат билан ёзилгон вақтида Самарқандда домолла Васлийни китобхоналарида мавжуд эканлиги андижонлик устод муҳтарам ибн Ямин қори домоллани кўрғонликлари саҳиҳ ва собитдур”.⁵²

Бу фаслда Муҳаммадсаид Туркистоний “Саботул ожизин”нинг ақида ва Расулulloҳ суннатига мувофиқ китоб экани, бу миллатнинг Сўфи Оллоёр олдида қарзи кўп эканини айтиб, сўнгги “Маърифатуллоҳ баёнида” ва “Тавҳид баёнида” фаслида мавзуга алоқадор байтлар бир қадар шарҳланган, айрим ҳикоятлар мисолида ёмон ҳулқлар мазаммат қилиниб, яхши ҳулқлар макталган. “Ахлоқий кўрушлари ҳақинда бир-икки сўз” фаслида эса тажниси байтлар изоҳланган.

“Саботул ожизин”нинг бу нусхасида манзумалар сони 81 та бўлиб, китоб охирида “Холиқо” деб бошланувчи муножот, сўнгга “Ғазалиёти Эшон Сўфи Оллоёр” сарлавҳаси остида Сўфи Оллоёрга нисбат берилган ғазаллар илова қилинган.

Шайх Муҳаммадсаид Туркистонийнинг “Саботул ожизин” тадқиқи билан боғлиқ ишончли матнни тиклаш йўлидаги бу ҳаракати илмий савия жиҳатидан талаб даражасида бўлмаса ҳам, “оллоёршунослик” тарихида ўз ўрнига эга эканига шубҳа йўқ.

“Саботул ожизин”нинг энг эътиборли шарҳларидан бири ҳижрий 1388/1968 йил Кобул шаҳрида ёзилган “Ҳидоятут толибин” (*“Илм толибларига йўлланма”*) асари бўлиб, муаллифи Саййид Ҳабибуллоҳ ибн Саййид Яҳёхон ал-Фарғонийдир.⁵³

⁵² “Саботул ожизин”. Шайх Муҳаммадсаид Туркистоний таҳқиқи. “Ат-тараккий”, 1967й. 3-4-бетлар. Лекин Сўфи Оллоёрнинг “Сирожул ожизин” ва “Нажотут толибин” деган асарлари ҳам мавжудлиги ҳақида айтилган бу гаплар шу кунгача ўз тасдиғини топмаган.

⁵³ Кейинги бобда бу шарҳ ҳақида махсус тўхталамиз.

“Саботул ожизин”нинг Хуросон ўлкаларидаги туркий халқлар орасида оммалашуви давом этди. Ҳижрий 1408/1988 йил Техрондаги “Ал-мактабатул исломийа”, Гунбади қобус–Ҳожи Тиллоий матбаъасида “Саботул ожизин”нинг бир нечта нусхалари асосида ўзаро муқояса қилинган, турли илмий кўрсаткичлар билан таъминланган матн 3300 нусхада чоп қилинди. Китоб аввалида ҳажман салмоқли, ўзига хос тадқиқот шаклидаги “Муқаддима” тақдим қилинган. Бири неча мавзунини қамраб олган бу муқаддимада нашрга тайёрловчи ёки тузувчи ёхуд таҳқиқ қилувчининг номи зикр этилмаган. Фақат бир ўринда “Олиму ориф устод Ҳожи Султон Муҳаммад Охунд”нинг сўзларидан иқтибос келтирилган. Муқаддима фасллари сарлавҳалар билан ажратилмагани учун мавзулар бўйича изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Аввалги фаслда Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли баён этилган. Таржимаи ҳол “Рисолаи Азиза”даги маълумотларга асосланган. Муқаддима муаллифининг билдиришича, бу нашрдан мақсад – матн “хатини айри ёзиб, биқадарил имкон тасҳиҳ адиб, эъроб ғўйиб, хулоса, гўриниклирак адиб чоп адмак”.⁵⁴ Демак икки иш мақсад қилинган: матн тасҳиҳи ва эъроб. Кузатишимизга кўра, *матн тасҳиҳи* деганда – “Саботул ожизин”нинг нусхаларини солиштириш, ҳар байтини алоҳида ажратиб рақамлаш; *эъроб* деганда сўзларнинг устига эъробини – қисқа унлиларни ифодаловчи ҳаракатларни қўйиш, масалан, ёзувда *-дин* чиқиш келишиги ифодаланган ўринда, *дол(د)*нинг устига фатҳа ҳаракати қўйиш ва *-дин* нинг *-дан* варианты ҳам борлигига ишора назарда тутилган.

Кейинги фаслда Шайх Ҳабибуллоҳнинг тариқатдаги силсиласи 28та доира орқали кўрсатилган. Баъзи доиралар атрофида изоҳлар ҳам мавжуд. Аруз илмининг тарихи ва қонун-қоидалари қисқача баён

⁵⁴ “Саботул ожизин”. Гунбади Қобус – Ҳожи Тиллоий, Техрон, 1988, 4-бет.

этилган бўлимда “Саботул ожизин” ва “Равнакул ислом” асарларининг вазнлари доира ичида (“Доирайи мужталаба”) мундариж этилган. Шунингдек, бу бўлимда “Баҳри байт” ўйини “Жанги байт” деб аталиб, ўйиннинг қоидалари “Саботул ожизин” байтлари мисолида изоҳланган.

“Китобнинг ёзилиш ва луғатлари” деган сарлавҳа остидаги фаслда сўзларнинг ёзилишидаги фарқлар келтирилган: *душди–тушди, ажи–ачиз, ўлтурди–келтурди, бўлмаз–эрмас, этгач–айлагач..; палагда – лоқ юмутқа, тақи–дағи, тиши–урқочи, қанда–нерада* ва ҳоказо.

“Саботул ожизин”да мазкур бўлан одамийлар” фаслида матнда номлари тилга олинган тарихий шахслар ҳақида қисқа маълумот берилган ва жумла охирида қандайдир рақамлар ёзилган. Бу сонларнинг нимани англатиши изоҳланмаган. Шунингдек, муқаддимада “Саботул ожизин”да келган жой номлари, манба ва уларнинг муаллифлари номлари ҳам саналган.

Муқаддима охирида “Саботул ожизин”нинг ушбу нусхасини тайёрлашда истифода этилган саккизта нусха ҳақида хабар берилган ва ҳар нусханинг суратидан намуна илова қилинган. Матндаги айрим сўзларнинг луғати, кенгроқ маъноси ўша сўз устида ё остида қисқача изоҳлаб борилган. Матн дона-дона, чиройли насталиқ хатида битилган бўлиб, рамка ичига олинган. Ҳар байт ва ҳар манзума алоҳида рақамланган. Байтлар сони – 1663та, манзумалар сони – 84та. 292-бетда “Сўфи Оллоёр Эшоннинг мутафарриқа манзумалари” сарлавҳаси остида “Ҳолиқо” деб бошланувчи муножот билан бирга еттита ғазал келтирилган.

1991 йил “Саботул ожизин” асарининг тошбосма ва қўлёзма нусхалар асосида эски ўзбек имлосидан табдил этилган иккита нашри

эълон қилинди.⁵⁵ Ҳар иккала нашр матн табибли қоидаларига жавоб бермайди. Тайёрланган нусхаларда хато ўқилган ёки тўғри ўқилса-да, ифодада ноаниқликларга йўл қўйилган ўринлар керагидан ортиқ. Албатта, Мустақиллик даврига энди қадам ташланаётган бир пайтда бундай нашрлар халқимиз учун тухфа бўлди. Лекин муносиб тухфа бўлди, деб айтолмаймиз.⁵⁶

1993 йил шоир Меликул Ханжарнинг “Вахшивор ва Сўфи Оллоёр” эссеси нашрдан чиқди. Эссе “Вахшивор хусусида”, “Сўфи Оллоёр ким”, “Ҳассос шоир”, “Сўфи Оллоёр ва Машраб”, “Сўфи Оллоёр авлодлари” каби бўлимлардан ташкил топган. Ёзувчи Сўфи Оллоёр ҳақида билганларини битта манбада жамлашга ҳаракат қилган ва бунинг уддасидан чиққан. Эсседа келтирилган маълумотларнинг аксари манбавий асосга эмас, хулосаларда ҳам илмийликдан кўра масалага ҳаёлий-ижодий ёндашув кучлироқ. Шундай бўлиши табиий. Чунки бу китоб муаллифнинг ўзи айтганидек “тарих хусусида ўйлар”дир.

1997 йилда “Саботул ожизин” асарини оммалаштириш борасида қилинган ишлардан бири – Жалолобод туманидаги Ёрқишлоқ жомеъ масжиди имоми Шамсиддин Ҳожи Муҳйиддин ўғлининг “Саботул ожизин” га тузган изоҳли луғатидир.⁵⁷ Луғатда 2584та сўзга изоҳ берилган. Сўзлар алифбо тартибида эмас, боблар асосида жойлаштирилган. Шу боис айрим сўзлар такрор келтирилган бўлса-да, матн мазмунидан келиб чиқиб изоҳланган. Луғат таркиби алоҳида сўз, сўз бирикмаси, арабий-форсий изофали бирикмалар, баъзан жумлалардан иборат.

Мазкур луғатда сўзнинг луғавий маъносидан кўра контекстда келган маъноси эътиборга олинган. Бу луғат тузувчидан Сўфи

⁵⁵ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. //Нашрга тайёрловчи: Р.Зоҳид/ Т.: “Чўлпон”, 1991. Сўфи Оллоёр. Сабот ул–ожизин. //Нашрга тайёрловчилар: Ҳожи Пўлатқори Муҳаммад Али, Маҳмуд Ҳасаний, Мирсолиҳ Қосим/ Т.: “Меҳнат”, 1991.

⁵⁶ Бу илдан тасдиқловчи мисоллар IV бобнинг аввалги фаслида келтирилган.

⁵⁷ Шамсуддин Муҳйиддин. “Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” асарига изоҳий луғат. Жалолобод, 1997й.

Оллоёрнинг дунёқараши ва матн табиатидан яхши хабардор бўлишни талаб этган. Ўқувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида тузилган бундай луғатларнинг аҳамияти катта.

1997 йил Иноятулло Сувонқулов “Сўфи Оллоёр ва унинг адабий анъаналари” мавзуида докторлик диссертациясини ёқлаган. Тадқиқотдан XVII-XVIII асрлар Ўрта Зарафшон воҳасидаги тарихий шароит ва адабий муҳитни аниқлаш, диссертант ибораси билан айтганда, “Сўфи Оллоёр адабий мактаби” издошлари ижодини ўрганиш масалалари мақсад қилинган. Диссертация “XVII-XVIII асрлар Ўрта Зарафшон воҳасида тарихий шароит ва адабий муҳит”, “Сўфи Оллоёр ҳаёти ва ижодий фаолияти”, “Сўфи Оллоёр лирикаси”, “Сўфи Оллоёрнинг фалсафий-ахлоқий ва адабий-дидактик асарлари”, “Сўфи Оллоёр адабий мактаби” каби бешта бобни ўз ичига олади.

Диссертация йўналишини шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин: “шоир Сўфи Оллоёр ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ тарихий маълумотлар тадқиқи”; “Сўфи Оллоёр адабий мактаби тадқиқи”.

Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли ва унинг асарларига оид талқин, ёндашувларда илмий асоснинг заифлиги, мантиқий тизимда изчиллик бузилганлиги кузатилади. Аммо иккинчи қисмда амалга оширилган тадқиқ жараёни бошқачароқ тасаввур уйғотади. Яъни, бу йўналишда адабий мактаб тадрижи борасида қўйилаётган ҳар масалага нисбатан тадқиқотчининг муайян қараши юзага чиққан ва натижада, хулосаларда умумий илмий позиция мавжудлиги намоён бўлган. Масалан, китоблардан китобларга ўтиб келаётган маълумот – “Фавзун нажот” китобининг Сўфи Оллоёрга нисбат берилиши билан боғлиқ масалада тадқиқотчининг муносабатини олиб кўрайлик.

И.Сувонқуловнинг таъкидлашича, “ҳижрий 1299/1882 йилда чоп этилган “Фавзун нажот” китобининг ношири Шайх Сулаймон афанди китобни нашрга тайёрлашда кўп ҳам “камоли диққат”

кўрсатмаган. Шундай бўлганда, айти китобнинг 8-саҳифасида “Сирожул ожизин” кўйдум мунга от”, деган сатрларини ўқиб, муаллиф кўйган отни ўзгартирмаган, ҳеч бўлмаганда, Сўфи Оллоёр шундай китоб ёзганми ё йўқми, деб ўйлаб кўрган бўлар эди. Орадан кўп ўтмай ҳижрий 1319/1901-02 йилда мазкур китоб Тошкентда “Фавзун нажот” номи билан нашр этилади. Бу гал ношир Туркия нашрларида мавжуд бўлган китобнинг номи ҳақидаги сатрларни чиқариб ташлайди. Бироқ матн сўнгида: “Тамматил китоб “Сирожул ожизин”, яъни “Фавзун нажот” мин таълифоти Сўфи Оллоёр Бухорий”, деб ёзиб қўяди. Шу тариқа асар Сўфи Оллоёр асари сифатида Туркия ва Туркистонда бошқа ном билан шуҳрат қозонади”.⁵⁸

Хуллас, изланишлар натижасида тадқиқотчи “Фавзун нажот” китобининг ҳақиқий номи “Сирожул ожизин”, муаллифи XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида яшаган Дилафгор Каттақўрғонийнинг ўғли Саъдулла Хитойидир, деган хулосага келган.

Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” китобига қизиқиш шу билан тўхтаб қолмади. Балки, шакли фавқулодда содда бўлишига қарамасдан, мазмуни мантиқан мукаммал бу асар аниқ фан мутахассисларини ҳам ўзига жалб этди. 1997 йил “Мовароуннаҳр” нашриётида техника фанлари доктори, профессор З.Афзаловнинг “Саботул ожизин” (шарҳи билан) номли китоби чоп этилди. Сўзбошида айтилишича, мазкур китоб 1893 йил Қозонда чоп этилган нусха ва 1991 йил “Меҳнат” нашриётида босилган матн асосида нашрга тайёрланган. З.Афзалов томонидан тайёрланган “Саботул ожизин”нинг бу нусхаси ҳам матн табибли жиҳатидан матншунослик қоидалари талабига жавоб бермайди. Аввало, тайёрланган матн

⁵⁸Сувонкулов И. “Сўфи Оллоёр ва унинг адабий анъаналари”, док.дисс.автореферати, Т.,1997, 30-бет.

ишончли эмас. Бунинг устига эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога ўгиришда кўпгина сўзлар нотўғри ўқилган. Шарҳ хусусида гапириладиган бўлса, байт мазмунини битта жумлада ҳозирги тилга мослаштириш шарҳ дейилмайди. Балки буни “Саботул ожизин”га энди қизиқаётган, таҳсилнинг ибтидоий босқичида бўлган ўқувчиларга бошланғич луғат сифатида тақдим қилиш мумкиндир, эҳтимол.

Учинчи минг йилликнинг бошланиши Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросини, хусусан, “Саботул ожизин” асарини ўрганиш жихатидан маҳсулдор давр бўлди, бир нечта илмий-монографик тадқиқотлар амалга оширилди.

2001 йил Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти томонидан филология фанлари доктори, профессор Шуҳрат Сирождидиновнинг “Сўфи Оллоёр илоҳиёти” номли монографик тадқиқотнинг биринчи қисми нашр қилинди. Ушбу тадқиқот Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросига қизиқиш янада ортаётганидан ва уни ўрганишда янгича муносабат шаклланаётганидан дарак эди.

“Сўфи Оллоёр ҳаёти ва илмий-адабий мероси”, “Сўфи Оллоёр ва давр”, “Сўфи Оллоёр буюклигининг сири” каби учта боб ва якуний хулосани ўз ичига олган мазкур монографик тадқиқотда биринчи марта Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли яхлит тизим доирасида шакллантиришга ҳаракат қилинган, Сўфи Оллоёр шахси ўзи яшаган давр билан боғлиқда ўрганилган, хусусан, XVI-XVIII аср оралиғидаги маънавий муҳит, сўфийлик тариқатлари ижтимоий нуқтаи назардан текширилган. Таҳлил йўналиши кўпроқ ижтимоий ўзанда кечгани учун ҳам “Сўфи Оллоёр илоҳиёти” китобининг биринчи қисми “Жамият ва бурч” деб номланган. Ҳақиқатан ҳам зиёли инсоннинг зиммасида бузилганни тузатиш, ислоҳ этиш вазифаси бор. Қолаверса, бу инсоннинг инсон олдидаги бурчи. Лекин инсоннинг Яратувчиси олдидаги ҳаққи ҳар нарсадан улуг. Шунинг учун Сўфи Оллоёр

шахсини зиммасига фақат ижтимоий вазифалар юклатилган буюк ислохотчи сифатида таниш камлик қилади. Сўфи Оллоёр “Кел, э ошиқ, кўнгилни айлагил бир”, “Кел, э зоҳид, ўзингни айлагил хок”, “Кел, э банда, ўзингни сол Худоға” дер экан, аввало, бу унинг ўз-ўзига мурожаатидир. Демак, мусулмон инсон учун, айниқса, олим мусулмон учун бош масала – ўзни ислох қилиш, ўзи билан Яратувчиси ўртасидаги алоқани мустаҳкамлашдир.

XVII-XVIII аср туркий тили хусусиятларини намоён этган “Саботул ожизин” асари луғавий бойлигини ўрганиш ўзбек тили тараққиётининг шу давр босқичига хос жиҳатларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода 2001 йили тилшуносликда “Саботул ожизин” асари лексикаси” мавзуида номзодлик диссертацияси ёқланди.⁵⁹ Диссертацияда асар лексикасининг луғавий қатлами, мавзуй гуруҳлари, маъно ҳамда услубий хусусиятлари таҳлилга тортилган, асар матнидаги сўзларнинг тўлиқ индекси тузилган.

“Сўфи Оллоҳёр “Саботул – ожизин” асарининг маърифий йўналиши ва бадиияти” (2002й.) деб номланган номзодлик диссертациясида⁶⁰ “Саботул ожизин”нинг маънавий йўналиши ва бадииятини ўрганиш мақсад қилинган. Диссертант ўз тадқиқотида академик Б.Валихўжаевдан шундай иқтибос келтиради: “Сўфи Оллоёрнинг асарлари, хусусан, “Саботул ожизин”и Шарқ адабиётининг мумтоз вакиллари бўлмиш Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ижодиётларидаги “Махзанул асрор”, “Матлабул анвор”, “Тухфатул аҳрор”, “Ҳайратул аброр” дostonларидан илҳомланиш натижасида майдонга келиб, унинг тузилишида (мақолот, ҳикоят, масаллар) ҳам, ижтимоий ва

⁵⁹Зоҳидов Р. «Саботул-ожизин» асари лексикаси; фил.фан.ном.дисс.Т.:2001

⁶⁰Мазкур диссертация асосида диссертант “Сўфи Оллоҳёр ва шеърый маҳорат” номли монографиясини эълон қилган. (Тошкент – 2003й.)

ахлоқий муаммоларнинг ўртага қўйилишида ҳам умумийлик кўзга ташланади”.⁶¹

“Саботул ожизин”нинг ғоявий руҳи ва шоир маҳорати” деб номланувчи биринчи бобнинг ҳар учала фаслида иқтибосдаги фикрни асослашга уринилган. Лекин афсуски, ишда келтирилган мисоллар Б.Валихўжаев айтган тўғри ва ниҳоятда чуқур фикрни исботлашга саёзлик қилган. Диссертациянинг “Сўфи Оллоҳёр шеъриятига хос бадиий тасвир” деб номланувчи иккинчи боби тўла равишда “Саботул ожизин”да қўлланган бадиий санъатларни шунчаки санашдан иборат бўлиб қолган. Асарнинг бадиияти ҳар битта бадиий санъатга мисол келтириш билангина белгиланмайди. Мумтоз адабий матнни, нафақат бадиий тасвир воситалари ҳақидаги *бадиъ* илми, балки гапнинг ҳол талабига мослиги ҳақидаги *маоний* ва ифода йўллари ҳақидаги *баён* илми қоидалари асосида ўрганилсагина, бадиияти очилган бўлади.

2002 йил “Мэктэп Китапханэси“ сериясининг XII жилдида Татаристон Республикаси Маориф Министрлиги томонидан нашрга тақдим этилган “Собётел-гажизин” (Гажизлэргэ терэк) номли китоб Қозондаги “Хэтер” нашриётида чоп қилинган. Филология фанлари доктори, профессор Фарит Яхин “Саботул ожизин”ни эски туркийдан ҳозирги татар тилига ўгирган, кириш мақола ва изоҳлар билан китобни нашрга тайёрлаган. Муқаддимада асосан Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли берилиб, барча маълумотлар “Рисолаи Азиза”дан олинган. 16-190-бетларда “Саботул ожизин” матнининг татар тилидаги назмий баёни, 191-198-бетларда муножот ва айрим ғазаллар, 199-211-бетларда эслатма ва изоҳлар келтирилган. 212-бетдан 392-бетгача эса “Саботул ожизин”нинг 1836 йил Қозон нусхасидан кўчирилган оригинал матни татар алифбосида тақдим

⁶¹ Аллаёрова Н. “Сўфи Оллоҳёр “Саботул – ожизин” асарининг маърифий йўналиши ва бадиияти”; фил. фан. ном. дисс. автореф. Самарқанд.: 2002, 7-бет.

этилган. Сўзбошидаги маълумотларнинг тарихий асосга эга эмаслиги, назмий баёнда аслиятдаги мазмун ва шакл уйғунлиги сақланмагани, айрим байтларнинг нотўғри талқини, асл матнни тайёрлашда оддий матншунослик қоидаларига амал қилинмагани ушбу нашрнинг муваффақиятсиз чиққанига далолатдир.

Манбашунос олим Сайфиддин Сайфуллоҳнинг “Маслакул муттақин” таҳлилига бағишланган “Фатво ва тақво китоби” деб номланган мўъжаз рисоласи 2005 йил нашрдан чиқди. Рисолада Сўфи Оллоёрнинг қисқача таржимаи ҳоли, “Маслакул муттақин” асарининг ёзилиш сабаблари ва айрим ҳикоятлардан парчалар келтирилган.

2005 йил Мирзо улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети ва Эрон Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси Маданият ишлари ваколотхонаси ташаббуси билан Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросини ўрганишга бағишланган Халқаро илмий анжуман уюштирилди. Халқаро илмий анжуман материаллари “Ал-Худо” ва “Мовароуннаҳр” нашриётлари томонидан “Сўфи Аллоҳёр” номли тўпламда жамлаб, чоп қилинди. Тўпламда “Сўфи Оллоёр мутасаввиф адиб”, “Саботул ожизин”да ақида масалалари талқини”, “Авлод тарбияси”, “Сўфи Оллоёр Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида”, “Саботул ожизин”да илм тарғиби, шунингдек, “Ҳажнома” ва “Махзанул мутеъин” асари ҳақида янги маълумотлар” каби ва бошқа мавзуларда ўн тўртта муаллифнинг илмий мақолалари ўрин олган. Табиийки, анжуманнинг уюштирилиши ва унинг амалий натижаси ўлароқ тўпламнинг чоп қилиниши Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросини ўрганишда муҳим қадам бўлди.

Бу қадамнинг давоми сифатида 2007 йил “Саботул ожизин”нинг ЎзРФА ШИ фондида сақланаётган, турли даврларда кўчирилган 94 та қўлёзма, 61 та тошбосма ва шахсий кутубхоналарда мавжуд матнларни ўзаро қиёслаш натижасида тайёрланган нусхаси

нашрдан чиқди.⁶² Китобнинг “Сўз боши ўрнида” сарлавҳали муқаддимасида мазкур нусханинг юзага келиш жараёни ҳақида батафсил маълумот берилган.

2007 йил “Фан” нашриёти унвони билан “Сўфи Оллоёр” жамғармаси раиси Равшан Мирзаевнинг “Сўфи Оллоёрга замон боқажак” рисоласи чоп этилди. Асли касби шифокор бўлган муаллиф Сўфи Оллоёр ҳаётига оид маълумотларни бир неча публицистик мақолаларда тўплаган. Тарихий йўналишда ёзилган рисоладаги маълумотлар кўпроқ оғзаки манбаларга асосланган. Тўғри, китоб охирида 17 та фойдаланилган адабиётлар рўйхати келтирилган. Лекин улардан бирортаси бирламчи манба ҳисобланмайди. Шунинг учун хулосаларда илмий аниқликдан кўра тахминга суянилган ўринлар кўпроқ.

2008 йили Қозон давлат университети Татар адабиёти кафедрасида “Сўфи Оллоёр ижоди ва унинг татар адабиётидаги анъаналари” (Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе ⁶³) мавзуида номзодлик диссертацияси ёқланди. Диссертациянинг биринчи боби “Сўфи Оллоёр ижоди” деб номланиб, унда шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳақида сўз борган. Боб тўла равишда Тожуддин Ёлчикул ўғлининг “Рисолаи Азиза”даги маълумотлар асосида шакллантирилган. “Тожуддин Ёлчикул ижодий англамида Сўфи Оллоёр” (Суфи Аллаяра в творческом сознании Таджеддина Ялчыгула) номли иккинчи бобда “Рисолаи Азиза” асари ва унинг муаллифи атрофлича ўрганилган. “Сўфи Оллоёр ижоди унинг издошлари асарларида” деб номланувчи учинчи бобда татар адабиётида Сўфи Оллоёр анъаналарини давом эттирган ижодкорлар фаолиятига эътибор қаратилган. Жумладан, Абдурахим Ўтуз Имоний (1754-1834), Ғолий Чўқрий, Салоҳиддин Салимий, Шамсиддин Закий

⁶² Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин.//Нашрга тайёрловчи: Р.Зоҳидов, Т., “Санъат журнали” нашриёти, 2007й.

⁶³ Маханова Р. “Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе”: дисс.кан.фил.наук.Казань–2008.

(1821-1865), Қаййум Носирий (1825-1902), Ҳалима Бектемир кизи (1876-1906), Мажид Ғофурий (1880-1934) каби ижод аҳллари ўз асарларида Сўфи Оллоёр адабий анъаналарига эргашганлиги таъкидланган.

Тадқиқот “Саботул ожизин” асарининг татар адабиётида оммалашув жараёнини акс эттирувчи муҳим манбадир. “Рисолайи Азиза” шарҳи бу жараённинг бошида тургани учун ҳам ишда асосий урғу мазкур асарга қаратилгани бежиз эмас.

“Саботул ожизин” ва “Рисолайи Азиза” асарларини биргаликда ўрганиш татар-бошқирд адабиёти “оллоёршунос”лигида анъана тусини олган дейилса, муболаға бўлмайди. 2009 йил “Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” ва Тожуддин Ёлчикулнинг “Рисолайи Азиза” асарларининг лингвотекстологик ўзига хосликлари” (Лингвотекстологические особенности произведений “Сабат ал-гаджизин” Аллаяра Суфи и “Рисала-и Газиза” Т.Ялсыгулова⁶⁴) мавзуидаги номзодлик иши бунга яққол далилдир.

Диссертациянинг “Сўфи Оллоёр матнлари ва Тожуддин Ёлчикулнинг “Саботул ожизин” ва “Рисолайи Азиза” нашрларидаги графофонологик фарқлар ва морфологик вариантлар” (Графофонологические различия и морфологические варианты текстов Аллаяра Суфи и Тажетдина Ялсыгулова в изданиях “Сабат ал-Гаджизин” и “Рисала-и Газиза”) номли биринчи бобида “Рисолайи Азиза” шарҳининг турли нашрлари ўзаро қиёсланган.

“Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” ва Тожуддин Ёлчикулнинг “Рисолайи Азиза” асарларининг лингвотекстологик таҳлили” (Лингвотекстологический анализ произведений “Сабат ал-гаджизин” Аллаяра Суфи и “Рисала-и Газиза” Тажетдина

⁶⁴Ильсова Г.Р. Лингвотекстологические особенности произведений “Сабат ал-гаджизин” Аллаяра Суфи “Рисала-и Газиза” Т.Ялсыгулова, дисс.кан.фил.наук.Уфа–2009

Ялсыгулова) деб номланган иккинчи бобда муқоясада юзага чиққан фарқлар таҳлилга тортилган.

Учинчи боб “Саботул ожизин” ва “Рисолаи Азиза” асарларидаги лексик тафовутлар талқини” (Толкование лексических различий произведений “Сабат ал-гаджизин” и “Рисала-и Газиза”) деб номланган. Бу бобда асосий матндаги ҳикоятларнинг қурилиши ва уларга берилган шарҳлар илмий тасниф қилинган.

Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросини ўрганиш тарихида ҳар иккала диссертация ўз ўрнига эга. Аммо, тилшунослик йўналишида қилинган мазкур тадқиқотнинг олдингисидан афзаллиги шундаки, тадқиқ жараёни асосий ўзандан узоқлашмаган – таҳлил матн доирасида кечган. “Саботул ожизин”нинг фонетик ва орфографик жиҳатлари бўйича билдирилган тарихий аспектдаги фикрлар ҳам қатъий матн воситасида изоҳланган.

И.Сувонқуловнинг 2011 йил СамДУ босмахонасида чоп қилинган “Кўзинг ибрат била оч”⁶⁵ китобини шартли икки бўлимга ажратиш мумкин. Аввалги бўлим Сўфи Оллоёрнинг ҳаёти, ижоди ҳақидаги маълум ва машҳур хабарлардан таркиб топган. Кейинги бўлимда Сўфи Оллоёрга нисбат берилган ғазаллардан намуналар эълон қилинган. Шунингдек, мазкур бўлимда форсийда битта муножот, битта мухаммас ва “Саботул ожизин” байтларидан намуналар келтирилган. Китоб охирида қисқача луғат илова қилинган.

2011 йил “Муҳаррир” нашриётида “Саботул ожизин” шарҳининг 1-китоби “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари”⁶⁶ номи остида нашрдан чиқди.⁶⁷ Насрий баён сифатида тақдим этилган бу китобда юқорида келтирилган шарҳлардаги турлича тартиблар муайян

⁶⁵Сувонқулов И. Кўзинг ибрат била оч. Самарқанд, 2011, 106 бет.

⁶⁶Зоҳидов Р. “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари”. Т.: Муҳаррир, 2011, 141бет.

⁶⁷Мазкур шарҳнинг “Сўфи Оллоёр насихатлари” ва “Сўфи Оллоёр муножотлари” номли 2-3-китоби нашрга тайёрланяпти.

тизимга солинган. “Саботул ожизин”даги ҳикоятлар асосида қилинган бу шарҳнинг ўзига хос жиҳати, ҳикоятлар аввалида манзума характери очувчи кириш сўзга ўрин берилиб, изоҳ давомида ҳикоя воқелигидаги айрим тарихий шахсларнинг сийрати келтирилган. Ҳикоят хотимасидаги муаллиф хулосалари матн доирасида кенгайтириб изоҳланган, уларга бугуннинг ўқувчиси нуқтаи назаридан келиб чиқиб, муносабат билдирилган.

2012 йил “Муҳаррир” нашриётида “Саботул ожизин” – илмий-адабий манба” номли ўқув қўлланма чоп қилинди.⁶⁸ Ўқув қўлланмада матн тарихини тиклаш билан боғлиқ муаммолар, илмий-танқидий матн тузиш амалиётига оид кўп нусхали қўлёзма ва тошбосма китобларнинг қиёсий-таснифий таҳлили, илмий-маърифий асарларни адабий манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиш ва уларнинг адабий манба сифатидаги мақомини белгилаш тамойиллари каби масалалар “Саботул ожизин” матни асосида ёритилган. Қўлланма адабий манбашунослик ва матншунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик ихтисослиги бўйича таълим олаётган бакалаврият ва магистратура талабаларига мўлжаллангани учун ҳар бўлим охирида мавзу юзасидан савол ва топшириқлар тузилган. Шунингдек, китоб охирида материалларнинг қай даражада ўзлаштирилганини аниқлаш ва шу асосда талабалар билимини баҳолаш учун 100 саволдан иборат назорат тестлари илова қилинган.

Диссертациянинг Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли ва илмий-адабий мероси тадқиқи билан боғлиқ биринчи боб хулосаларини шундай умумлаштиришимиз мумкин:

– Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ манбалардан манбаларга ўтиб келаётган “Рисолаи Азиза”даги маълумотлар манбавий асосга эга эмас; XVII аср охирида Саййид

⁶⁸Зоҳидов Р.Саботул ожизин” – илмий-адабий манба”. Т.: “Muharrir”, 2012, 836бет.

Муҳаммад ибн Охунд Қози Камол томонидан ёзилган “Тухфатул аҳбоб” тазкираси Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли ҳақидаги ишончли ва ҳозирча энг қадимги манба ҳисобланади;

– Сўфи Оллоёр ҳижрий ҳисобда 63 йил (1073-1136), милодий ҳисобда 61 йил (1663-1724) умр кўрган; нақшбандия тариқатининг таниқли вакили Йаъқуб Чархий авлодларидан Ҳожи Муҳаммад Тоййибуллоҳ оиласида дунёга келган Ҳожи Муҳаммад **Ҳабибуллоҳ** ва Халифа **Наврўз** Кеший иккита тарихий шахс бўлиб, улар Сўфи Оллоёрнинг пирларидир;

– Сўфи Оллоёрнинг илмий-адабий мероси “Маслакул муттақин”, “Саботул ожизин”, “Махзанул мутеъин”, “Муродул орифин” каби тўртта китобдан иборат, “Тухфатут толибин” Сўфи Оллоёр асари эмас, балки “Муродул орифин” байтларига ёзилган шарҳдир; Сўфи Оллоёр ўзидаги билим заҳирасини “Махзанул мутеъин” мисолида тизимга солган, таҳсилий руҳдаги бу асар таълимнинг муайян босқичида муҳим қўлланма қимматига эга манбадир; ҳазажи мусаддаси махзуф баҳрида, *мафоилун мафоилун фаулун* (v – – –v – – –v – –) вазнида битилган “Саботул ожизин” асари мақсадига кўра ақоид китобидир; “Саботул ожизин” структураси “ақида илмига оид мавзулар баёни”, “ҳикоятлар”, “муножотлар”, “насиҳатлар” каби таснифий қисмлардан таркиб топган;

– Сўфи Оллоёр илмий-адабий меросининг XIX–XXI асрлар мобайнидаги ўрганилиш тарихи бутун кўлами билан алоҳида тўхталишни тақозо қилувчи тадқиқот объектидир; “Саботул ожизин” асари кўпгина олимлар томонидан турли аспектда ўрганилган бўлишига қарамасдан, тадқиқотлар илмий далиллардан кўра тахминий мулоҳазаларга, талқинлар аксар ҳолда нуқсонли матнга асосланган. Мазкур хулосалардан аён бўладики, кўп нусхали ҳар қандай қадимий манба бўйича амалга оширилиши лозим тадқиқотлар, хоҳ адабиётшунослик, хоҳ тилшунослик йўналишида

бўлсин, қатъий равишда ишончли ва мукаммал илмий-танқидий матн асосида олиб борилиши керак.

II БОБ. “САБОТУЛ ОЖИЗИН” АСАРИ ГЕРМЕНЕВТИКАСИ

2.1. Шарҳ илми илдизлари ва анъаналари

“Саботул ожизин”нинг ишончли илмий-танқидий матнини яратиш йўлидаги муаммолардан бири “Саботул ожизин” асарининг герменевтик тадқиқи масаласидир. Шу ўринда аниқлик киритишимиз керак, герменевтик методология ҳақида маълумотларда⁶⁹ XVIII-XIX асрларда Ғарбда, немис олимлари томонидан асос солинган герменевтика таълимоти азалдан Шарқда ҳам мавжуд бўлгани айтилади, бунга тафсирлар мисол қилиб келтирилади. Мазкур маълумотларда герменевтика таълимоти янги ҳодиса сифатида ўрганилар экан, унинг қонун-қоидалари тадқиқотчининг тушунчаси доирасида маълум қолип ҳосил қилганини кузатасиз. Натижада “герменевтика таълимоти азалдан Шарқда ҳам мавжуд эди” деб эътироф қилингани ҳолда муфассирлик фаолияти ҳам шу қолип нуқтаи назаридан баҳоланади.

Биз бу ҳодисага бошқачароқ ёндашиб, герменевтика таълимотига тадқиқотимизда бошланғич мавзу сифатида эмас, балки аслнинг давоми, ундан тармоқланган бир кўриниш сифатида қараймиз. Шунга кўра “Саботул ожизин” шарҳларини бевосита ўрганишга киришишдан олдин ушбу фаслда шарҳ илмининг тарихи, манбалари, ривожланиш босқичларига эътибор қаратамиз. Чунки, муайян ҳодисага берилмоқчи баҳо одилона бўлиши учун аввало, ўша ҳодисанинг вужудга келиши ва шаклланиши ҳақида тасаввурга эга

⁶⁹ Қаранг: Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. –Т.: Akademiya, 2010, –154 б.

бўлиш лозим. Шундагина унинг жорий ҳолатини муносиб баҳолаш ва анъананинг келажакдаги изларини илғаш имкони юзага келади.

Шу ўринда диссертацияда қўлланган хос бир услубга изоҳ бериб кетишимиз керак. Баъзан зарур деб топилган ўринларда мавзуга алоқадор айрим сўз ва атамаларнинг луғавий маъноларини изоҳлаш орқали муайян масала ечимига киришдик. Бу маълум мақсадда қилинган иш. Тилимизга араб тилидан ўзлашган айрим сўзларнинг талқинида негиздан асоссиз узоқлашиш, хато маъно кўчишлари кузатилади. Натижада, ҳодисани баҳолашда турли чалкашликлар келиб чиқади. Айни ҳолатдан сақланиш учун баъзи ўзлашма сўзларнинг луғавий маъноларини пайдар-пай изоҳлаб бордик. Гарчи бир қарашда бундай йўл тутиш тез мақсадга ўтилмасдан гапни чўзаётгандек тасаввур уйғотса ҳам, натижа жиҳатидан ўзини оқлайди.

Ҳар қандай атаманинг ясалишида сўзнинг луғавий маънолари негиз вазифасини ўтайди. Шу негиз атрофида муайян тушунча барқарорлашади ва янги ном билан атала бошлайди. Жумладан, “шарҳ” сўзи машҳур луғатларда – очмоқ; баён қилмоқ, тушунтирмоқ, ёритмоқ, изоҳламоқ; бўлаклаб кесмоқ маъноларида қўлланиши айтилган.⁷⁰ تاج العروس (“Келиннинг тожи”) луғатида “шарҳ” сўзининг кенгайтирмоқ маъноси ҳам борлиги шундай мисол ёрдамида изоҳланган: شرح الله صدره لقبول الخير... اى "وسعه" – “Оллоҳ унинг қалбини яхшиликни қабул қилиши учун очди.., яъни кенгайтирди”.⁷¹

Демак мазкур маъноларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, шарҳ илмининг реаллашуви абстракт заминда кечиб, атама сифатида бу бирикма маънонинг ёпиқ томонларини очиш, қоронғи жиҳатларини ёритиш, қисқа ифодаларнинг маъноларини кенгайтириб, ёйиб изоҳлаш каби мақсадлар учун хизмат қилади.

⁷⁰ لسان العرب لمحمد بن مكرم بن منظور الافرقى المصرى؛ مختار الصحاح لزين الدين الراضى؛ فقه اللغة للثعالبي
⁷¹ تاج العروس من جواهر القاموس للزبيدي، الجزء ١، الصفحة ١٦٤٥

Шарҳ илмининг пайдо бўлиш макони ва замони, унинг вужудга келиш сабаблари, ривожланиш босқичлари ҳақида сўз юритар эканмиз, бу жараён тадқиқида асос вазифасини ўтаган илмий мезонни таъкидлашимиз жоиз.

Инсоният тарихи турли соҳа олимларининг тадқиқотлари, кашфиётларидаги маълумотлар асосида даврлаштирилган. Ҳар бир фан соҳаси ўзининг муайян хусусиятларидан келиб чикиб, бу даврларни ҳар хил номлар билан атаган. Албатта, қўйилган номлар фаннинг муаммолари билан боғлиқликда, инсон ақлининг маҳсули бўлган мантиқ асосида далилланган. Гап, бу ўринда, даврлаштиришнинг тўғри ёки нотўғрилигида эмас. Ҳар бир фан соҳаси, у ижтимоий-гуманитар, табиий, аниқ фан бўладими, ўзининг мавжудлигини инсоният тамаддуни тарихига қандайдир шаклда конкрет муносабати билан намоён қилади. Муҳими, мана шу конкрет муносабатнинг аниқлик чегараси қай даражада эканлигида.

Илм табиатан аниқликни тақозо этади. “Илмий ҳақиқат” деб тақдим этилаётган хулосалар тахминдан қанчалик холи бўлса, илмийлик сифати шунчалик юқори бўлади. Яъни, илмий ҳақиқат тахмин тугаган жойдан бошланади. Шундай экан, шарҳ илми илдизини “антик давр мутафаккирлари” деб аталмиш Сукрот, Афлотун, Арасту, Ҳирақлид ёки Хитой файласуфлари Конфуций, Лао Цзиларга нисбат берилган сўзлар ёхуд “Авесто”, Ведалар, Упаншидалар, шунингдек, Рим нотиқлик санъати намоёндалари Цицерон, Марк Аврелий, Тацит, Тит Ливийларнинг фаолиятидан изланса ёки янада кўпроқ тахминларга асосланган, улардан-да қадимийроқ даврларга боғлаб қўйилса, юқорида таъкидланган илмийлик мезонига нуқсон етади.

Шу принципга кўра шарҳ илмининг пайдо бўлишини Исломдан кейинги даврдан бошлаб ўрганишни лозим топдик. Шарҳ илмининг фундаментал асоси илоҳий калом – Қуръони карим нузули жараёнида

шаклланди. Бу муқаддас Китобнинг қандай нозил бўлган бўлса, шундайлигича битта ҳарфи ҳам ўзгармасдан сақланиб келаётгани Пайғамбар замонидан то бугунгача узлуксиз силсила билан боғланган тарихий ҳужжатларда тўла акс этган. Тарихий ҳужжатларнинг ишончлилиги рад қилиб бўлмас илмий далиллар билан исботланган. Ҳар бир оятнинг нозил бўлиш ўрни, вақти, сабаби инсоният тарихида ҳаётининг барча жиҳатлари энг кичик нуқталаригача тўла қайд этиб борилган ягона шахс Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадислари орқали ўта аниқлик ва бутун тафсилотлари билан ўрганилган.

Буюк ватандошимиз, муҳаддислар имоми Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий 600 минг ҳадис тўплаган. Ҳадисларни жамлашда тўқсон минг киши ҳузурида бўлган. Ушбу ҳадислар ичидан сараланган 7 мингдан ортиқ саҳиҳ ҳадисни ўн олти йилда ёзиб тугатган машҳур الجامع الصحيح (“Саҳиҳ ҳадислар тўплами”) китобига киритган. Савол туғилади: нима учун шунча йиллик меҳнат билан тўпланган 600 минг ҳадис ичидан фақат 7 минг ҳадисгина китобга кирди?

Сабаби, қонуний равишда Қуръоннинг шарҳи мақомида эътироф этилган манба – ҳадислар ҳар қандай шубҳадан, тахминлардан батамом холи бўлсин. Зеро, ҳар бир фан соҳасида кўйилган бош масаланинг ечимлари Қуръонда ва ҳадисларда бевосита ёки билвосита мавжуд экан, тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ, усули фикҳ, сийрат илми билан шуғулланувчи олимлар ўрганилаётган мавзуларга ниҳоятда масъулият билан ёндашишга мажбурдир. Олимлар бу мажбуриятни муваффақият билан уддалаганига тарих гувоҳ. Жаҳон фани оламида эришилган ютуқларга назар солиб, 1400 йиллик тарихга эга исломий илмлар кўплаб чўққиларни забт этганини кўриш мумкин. Тиббиёт, фалакиёт, математика, геометрия, физика, кимё қатор фан соҳаларида Европа

учун инқилобий тараққиёт йўллари ШАРҚ тафаккури очиб бергани бугун аён ҳақиқат. Аммо филология соҳасида ҳам ютуқлар учун шароит ШАРҚдан бошлангани тор доирадаги мутахассислар учун ҳам маълум эмас. ШАРҚда ижтимоий-гуманитар фанларнинг келиб чиқиши Қуръон карим ва уни ўрганиш билан боғлиқ. Статистика соҳасида қўйилган биринчи қадамлар ҳам улуғ Китоб матнини йиғиб, мусхаф ҳолига келтириш жараёнида амалга ошди. Қуръон аввал сурама-сура, оятма-оят йиғиб тартибга солинган, сўзлар сони, ҳатто ҳарфлар миқдоригача аниқ ҳисобга олинган. Йиғилган суралар матнлари ва тартибини ўрганиш ҳозирги кунда матншунослик деб аталмиш илмнинг мукаммал тамойилини, даставвал, ислом келган даврдаёқ юзага чиқарган эди. Шу жараённинг ўзида бир гуруҳ олимлар фонетика илмига асос солишди. ШАРҚда бу илм ҳанузгача *илми тажвид* номи билан аталмоқда. Илми тажвид олимлари Қуръони карим матни асосида араб тили фонетикасини батафсил баён қилиб берганлар. Натижада, бу илмни ўзлаштирган европалик олимлар учун илми тажвидда мавжуд фонетик ҳодисаларни тушунтирувчи қонуниятларни ўз тилларига татбиқ қилиш ва уларни ўзларига тушунарли атамалар билан номлашдан иборат вазифагина қолган. Лексикография ва лексикологиянинг Европадаги раънақи ҳам Қуръонни ўрганишдан орттирилган билим ва тажрибаларни ўзлаштиришдан бошланган. Ҳолбуки, луғатларга ҳозирги кун нуқтаи назаридан қўйиладиган талаблар араб лексикографиясида бундан минг йил илгари ҳам бор эди. Яъни, Қуръон учун тузилган луғатлар Х асрдан бошлаб изоҳли ва икки тилли луғатлар учун замин яратиш билан бирга, ҳозирги кунда, деярли барча тилларнинг луғатларини тузиш учун зарур бўлган лексикографик усулларга асос бўлди.

Бу далилларни келтиришимиздан мақсад, Қуръони каримни кўкларга кўтариш ва шу йўл билан унинг қадрини ошириш эмас. Зеро, у инсоннинг бундай ёрдамига муҳтож ҳам эмас. Балки

айтмоқчимизки, барча фанлар соҳасидаги изланишлар ҳар қандай тахмину гипотезалардан мутлоқ холи экани илм аҳли томонидан тўла тан олинган мустаҳкам илмий асосга қурилсагина, том маънода ҳақ қарор топади. Илоҳий Калом шундай ишончли манба бўлгани учун ҳам унинг ҳақиқатидан илҳомланган олимлар натижалар кетидан натижаларга эришдилар. Оламга, одамга муносабатда пайдо бўлган соғлом илмий мезон туфайли то бугунгача улкан кашфиётлар даври давом этмоқда.

Хуллас, мана шу илмий мезонга кўра шарҳ илмининг вужудга келиши, шаклланиши, мустақил илм сифатида барқарорлашуви ҳодисаларини Исломдан кейинги давр базасида ўрганиш мақсад қилинди.

Ш.Жабборов ўзининг “Герменевтика – тушунтириш илми”⁷² китобида айтади: “XVIII-XIX асрларда немис олимлари томонидан фан сифатида тафаккур майдонига ташланган фалсафий герменевтика бошқа кўринишда азалдан Шарқда ҳам мавжуд бўлган билиш, тушуниш, шарҳлаш ва изоҳлаш билан боғлиқ таълимотдир. Герменевтика методи билан Ғарбда Инжил матнларини изоҳлаганларидек, бизда ҳам Қуръони карим оятларини тафсир ва таъвил қиладиган, ҳадиси шариф маъноларини изоҳлайдиган, мутафаккир аждодларимизнинг асарларини шарҳлайдиган муфассирлар, муҳаддислар, фақиҳлар илми азалдан шаклланиб, ривожланиб келган”.⁷³

Ҳақиқатан ҳам шарҳ илмининг илдизлари қадим тафсирларга бориб тақалади. “Тафсир” сўзининг луғавий маъноси – *изоҳлаш, шарҳлаш, баён ва тафсил*. القاموس المحيط (“Қамровчи қомус”) луғати муаллифи Феруз Ободийнинг айтишича, *тафсир* – сўздаги чигалликни ечишдан кўзланган мақсадни очиш. Абу Ҳиббон Нахвий

⁷²Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. Т.: Akademiya, 2010, Б.154

⁷³ Кўрсатилган манба. 4-бет.

тафсирнинг истилоҳий маъносини шундай таърифлайди: “Тафсир Қуръон лафзлари, лафзларнинг ёлғиз ва жумла таркибидаги ҳукмлари ва маънолари орқали нутқнинг кайфияти ҳақида баҳс юритувчи илмдир”.⁷⁴

Манбаларда тафсир сўзининг маънодоши сифатида *таъвил* (تأويل) сўзи ҳам қўлланган. *Таъвил* сўзининг луғавий маъноси – қайтиш, истилоҳий маъноси – гапни шарҳлаш, маъноларини баён қилиш. Муаввил – гапни эҳтимол қилинган маънолардан бирига қайтарувчи.

Қуръони карим араб тилида нозил бўлгани учун Пайғамбар алайҳиссаломнинг замондош издошлари – саҳобалар оятларнинг умумий жиҳатлари ва ҳукмларни тўла англади, аммо Қуръоннинг хос ва нозик томонларини фаҳмлашда фарқланардилар. Чунки, сўзларнинг маъноси, оятларнинг нозил бўлиш сабабларини барча саҳобалар бир хил билмас эди. Шунинг учун ҳам фаҳмлари етмаган ўринларда Пайғамбар алайҳиссаломга мурожаат қилишар, Расули акрам уларга бу оятларни тафсир қилиб берарди.

Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан сўнг айрим саҳобалар Расули акрамдан эшитганларига мувофиқ оятларни шарҳладилар, ҳатто тафсирлари билан танилдилар. Суютий ўзининг "الاتقان" (“Мукаммаллик”) китобида улардан бир нечтасини санайди: Абу Бакр, Умар, Усмон, Алий, Ибн Масъуд, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит, Абу Мусо Ашъарий, Абдуллоҳ ибн Зубайр розийаллоҳу анҳум.

Саҳобалар даврида Қуръон учта манба асосида тафсир қилинди:

- 1) Қуръони карим;
- 2) суннати набавий;

البحر المحيط ص. 15 أبو حيان النحوى (ت754 هجرى)⁷⁴

3) саҳобалар сўзлари.

Дастлабки тафсирларда Қуръон Қуръон билан шарҳланди. Яъни, Қуръонда бир оятда қисқароқ ифодаланган мавзу бошқа ўринда кенгроқ изоҳланган ҳолатлар мавжуд. Муфассирлар бир оятда лўнда берилган мавзу ёки ҳукми бошқа оятда келган айти мавзу ёки ҳукмининг кенгроқ тафсилоти орқали тафсир қилишган. Муфассирликда бундай тафсир йўлининг қиммати баланд саналган.

Пайғамбар алайҳиссалом Қуръон оятларини лозим ўринларда саҳобаларга изоҳлаб тушунтирган. Бу ҳолат баъзан саҳобаларнинг саволлари, баъзан Пайғамбарнинг ихтиёри билан амалга ошган. Қуръон мана шундай ҳадислар орқали ҳам тафсир қилинган ва тафсирнинг бу тури – التفسير بالمأثور – “Пайғамбар алайҳиссаломдан қолган излар, яъни ҳадислар билан тафсир қилиш” деб аталган.

Саҳобалар баъзи оятлар тафсирини Қуръондан ҳам, ҳадислардан ҳам тополмаганларида ўз ижтиҳодлари, қарашларидан келиб чиқиб тафсир қилишган. Бундай қилишларига сабаб, улар Қуръоннинг нозил бўлиш сабабларига гувоҳ, шунингдек, арабларнинг одатларидан, араб тилининг нозик жиҳатларидан хабардор бўлишган.

Мусулмонлар сафи кенгайиб, Ислом чекка ўлкаларгача ёйилгач, учта тафсир мактаби шаклланган:

1. Маккаи мукаррама мактаби. Устози – улуғ саҳобий Абдуллоҳ ибн Аббос ва шогирдлари Саъид ибн Жубайр, Мужоҳид, Икрима...

2. Мадинаи мунаввара мактаби. Устози – саҳобий Убай ибн Каъб ва шогирдлари Зайд ибн Аслам, Абу Олия, Муҳаммад ибн Каъб Қурозий...

3. Ироқ мактаби. Устози – саҳобий Абдуллоҳ ибн Масъуд ва шогирдлари Алқама, Масрук, Асвад, Мурра, Омир, Ҳасан, Қатода...

Бу даврда саҳобалардан кейинги авлод – тобеъинларнинг сўзлари ҳам тафсирларга қўшилди. Ҳижратнинг иккинчи юз йиллиги (IX аср) бошидан мусулмонлар ўз илмларини ёзиб, қайд қилиб боришга киришишди. Аввалида тафсирлар ҳадисларининг бир боби сифатида китобларга кирди. Кейинчалик улар ҳадислардан ажратилиб, тафсирлар алоҳида таълиф қилина бошлади. Сура ва оятлар шарҳини ўз ичига олган аввалги тафсирлардан Кисойй(ваф. 189/805), Ал-Фарро(ваф.207/823), Ибн Можа(ваф. 273/887), Ибн Жарир Табарий(ваф.310/923), Ибн Мунзир Найсабурий(ваф. 318/930), Ҳотим (ваф.327/939) тафсирларини мисол келтириш мумкин. Бу тафсирлар оятларда учровчи нодир сўзлар изоҳи, оятлар билан боғлиқ ҳадислар, саҳоба ва тобеинларнинг баъзи оятлар хусусидаги сўзларини ўз ичига олган.

Кейинчалик илмлар турларга бўлина бошлагач, турли хил қарашлар, фарқли ақидалар юзага келди. Ҳар илм соҳаси тафсирга ўз мавқифидан ёндашар экан, натижада Қуръони карим иборалари бўйича илмий истилоҳлар, мазҳабий ақидалар, тафсир маданияти ва фалсафаси пайдо бўлди. Муайян фаннинг моҳир усталари фан моҳияти ва маҳоратидан келиб чиқиб, Қуръон тафсирига машғул бўлишди. Пировардида, тафсир йўллари йўналишига кўра бир неча навларга ажралди:

- луғавий тафсирлар;
- ақлий тафсирлар;
- фикҳий тафсирлар;
- тарихий тафсирлар;
- фирқалар тафсири;
- мутасаввифлар тафсирлари.

Луғавий тафсирларда оятларнинг тил хусусиятлари, хусусан, сўзларнинг синтактик боғланишлари ўрганилган. Бунга Воҳидийнинг

اليسيط (Содда шарх), Абу Ҳаййаннинг البحر المحيط (Қамровли уммон) тафсирларини мисол қилиш мумкин.

Ақлий тафсирларда донишмандлар ва файласуфларнинг сўзларига эътибор қаратилган, уларнинг шубҳаларига раддиялар берилган. Фахр Розийнинг مفاتيح الغيب (Ғайб очқичлари) асари шундай тафсирлар жумласидандир.

Фикҳий тафсир турида фикҳий ҳукмларнинг далиллари келтирилган. Муфассир ўз мазҳабига мувофиқ равишда фикҳий масалаларни ҳал қилган, далилларининг кучлилиги бошқа мазҳаб далилларига қиёсан исботланган. Ҳанафий мазҳабидаги Ал-Жассоснинг احكام القرآن (Қуръон ҳукмлари), Моликий мазҳабидаги Қуртубийнинг الجامع لاحكام القرآن (Қуръон ҳукмларини жамловчи) асарлари фикҳий тафсирга мисол бўлади.

Тарихий тафсирларда қиссалар, қадимда ўтган қавмларнинг тарихи кенгроқ шарҳланган. Саолибийнинг الخازن (Сақловчи) асарини тарихий тафсир дейиш мумкин.

Турли фирқа ва ақида эгаларига оид тафсирларда ҳар бир фирқа ўз ақидасига кўра Оллоҳнинг каломини тафсир қилишган. Руммоний, Жаббой, Қози Абдужаббор, Замахшарий тафсирлари бунга мисол бўлади.

Тасаввуфга оид тафсирларда *тарғиб* (жаннатга рағбатлантириш) ва *тарҳиб* (дўзахдан кўрқитиш, огоҳлантириш) масалаларига, оятлардан ботиний сирлар, рамзий ишоралар чиқаришга диққат қилинган. Бу навга Ибн Арабий ва Абу Абдурахмон Сулламий тафсирларини киритиш мумкин.

Вақт ўтиши билан илоҳий Каломни тушуниш йўлида орттирилган бой тажриба инсон ақлий меҳнати маҳсули бўлган манбаларга нисбатан ҳам қўллана борди. Ижтимоий-гуманитар, табиий, аниқ фанларга оид айрим асарларга шарҳлар ёзила бошлади.

Шарҳ илми шу даражада ривожландики, битта китоб матнига ўнлаб жилдли шарҳлар битилди, шарҳларга шарҳлар ёзилди.

Масалан, мўътабарликда Қуръондан кейин турувчи манба – *عمدة القارى* (Қуръон таянчи) ва *فتح البارى* (Яратувчи кашфи), *شرح صحيح البخارى* (Бухорийнинг “Саҳиҳ”и шарҳи) номли машҳур шарҳлар дунёга келди. *صحيح المسلم* (Муслим саҳиҳи), *سنن ابن ماجه* (Насоий суналари), *سنن نسائى* (Ибн Можа суналари) каби ҳадислар тўпламларига ҳам ишончли шарҳлар битилди.

Алоуддин Самарқандийнинг уч жузли *تحفة الفقهاء* (Фақиҳларга туҳфа) асарига Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад ал-Косонийнинг ўн жуздан иборат *بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع* (Шариат қонунини тартиблашда гўзал санъатлар) шарҳи, Ҳафизуддин Насафийнинг *البحر الرائق شرح كنز الدقائق* (“Инжа хазиналар” шарҳининг тиниқ денгизи) асари, Имом Бурҳониддин Марғинонийнинг *الهداية وقاية* (“Тўғри йўлга йўлланма”) китобига Маҳмуд ибн Убайдуллоҳнинг *وقاية الرواية* (“Ҳидоя” масалаларидаги қарашлар муҳофазаси) шарҳи ва айна шарҳга шарҳ Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг *وقاية الرواية* (Қарашлар муҳофазаси) асари ҳам ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган машҳур шарҳлар жумласига киради. *وقاية الرواية* шарҳи диёримизда *مختصر الوقاية* (“Қарашлар муҳофазаси”нинг қисқа баёни) номи билан танилган бўлиб, мадрасаларда асосий фикҳий дарсликлардан бири сифатида ўқитилган.

Нажмуддин Умар ибн Али Қазвинийнинг *الشمسية* (Шамсия) асарига Қутбиддин Розий Тахтонийнинг *تحرير القواعد المنتقىة فى شرح* (Шарҳи, Саъдуддин Тафтазонийнинг *السعدية* (Саъдия) шарҳи, *مزان المنطق* (Мантиқ ўлчови) асарига Абдуллоҳ ибн Ҳаддод Усманийнинг *بدیع المزان* (Гўзал мезон) китоблари VIII-XIV асрларда мантиқ илми бўйича қилинган шарҳларга мисол бўлади.

Тилшунослик соҳасида Ибн Ҳожибнинг *الكافية* (Кифоя қилгувчи) асарига Абдурахмон Жомийнинг *فوائد الضيائية* (Зиёвуддиннинг фойдалари⁷⁵), Розийуддин Астрободийнинг *شرح الراضى على الكافية* (“Кофия” китобига Розий шарҳи) шарҳлари, Ибн Ҳишомнинг *شرح شذور الذهب* (“Сочилган зар” китобига шарҳ), Ҳасан Ҳифзийнинг *الاجرومية* (“Ужрумийя” шарҳи) Баҳоуддин Абдуллоҳ ибн Уқайлийнинг *شرح ابن عقيل* (Ибн Уқайл шарҳи) асарлари, фасоҳат ва балоғат илми бўйича Сакокийнинг *مفتاح العلوم* (Илмлар калити) асарига *معاهد التنصيص على شواهد التلخيص* (“Талхис” далилларига иқтибос ўринлари), Жалолиддин Қазвинийнинг *الايضاح فى علوم البلاغة* (Балоғат илмларига изох), *تلخيص المفتاح* (“Илмлар калити” асарининг қисқа шарҳи), *مختصر المعانى* (Маъноларнинг мухтасар баёни) номли шарҳлар ҳам мустақил асар сифатидаги манбалардан ҳисобланади.

Шунингдек, Жалолиддин Румийнинг машҳур “Маснавийи маънавий” китоби Султон Валад, Аҳмад Афлокий, Фаридун Сипаҳсолор, Шамъий, Сарварий, Шиблий Нўъмонийлар томонидан шарҳланган. Ҳофиз Шерозий девонига ҳам бир неча шарҳлар ёзилган. Булар ичида энг эътиборли шарҳ XVI асрда яшаб ўтган турк олими Судий Баснавий қаламига мансубдир. Адабиётшунос олим Н.Комиловнинг хабар беришича, Судий Ҳофиз девонидан ташқари, Шайх Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” асарларини ҳамда Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”сини турк тилида шарҳлаган. Судий шарҳлари бутун Шарқ мамлакатларига тарқалган. Ўзбек зиёлилари ҳам луғатлар тузиш, таржима жараёнида Судий шарҳларидан фойдаланганлар. Чунончи, Саъдий асарини “Шавқи Гулистон”⁷⁶ номи билан ўзбек тилига ўгирган Муродхўжа ибн

⁷⁵Араб тили грамматикасига бағишланган бу шарҳни Абдурахмон Жомий ўғли Зиёвуддинга қўлланма сифатида ёзган. Марказий Осиёда бу шарҳ “Шарҳи Мулло Жомий” номи билан машҳур.

⁷⁶Бу асар 2005 йил “Фан” нашриётида чоп қилинди.(Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ)

Солиҳхўжа ҳошия шарҳида Судийга суянади ва унга ҳаволалар қилади.⁷⁷

Шарҳда шарҳ илми мана шундай тадрижийликда тармоқланиб шаклланган. Ҳар тармоқ ўзи ўрганаётган матнга специфик ёндашган бўлса-да, барча турдаги шарҳлар учун умумий, тармоқлараро барқарор қонуниятлар мавжуд эди. Уларни шундай тасниф қилиш мумкин:

1) *матн қисмларга ажратилган* (масалан, тафсирда – битта оят ёки бир нечта оятлар; ҳадис шарҳида – фарқланувчи ривоятлар; назмда – байтлар, мисралар; насрий асарларда – умумий мазмун силсиласидаги кичик мавзулар; илмий манбаларда – тушунчаларнинг тизимли таснифи);

2) *қисмнинг бутунга муносабати аниқланган* (турли сураларга сочилган, битта воқеликка алоқадор оятларни ёлғиз оят тафсирида жамлаш; ҳадиснинг ҳар хил ривоятларини битта ҳукмда марказлаштириш; байтлар аро боғланишларни умумий яхлитликда тадқиқ этиш);

3) *матнга тил тизимидаги ҳодиса сифатида қаралган* (матндаги айрим сўзларнинг фонетик тузилишидан тортиб, гапдаги морфологик, синтактик вазифаларигача, луғавий, истилоҳий, мажозий маънолари-ю, этимологиясигача, ҳатто матннинг психолингвистик хусусиятларигача изоҳланган).

Савол туғилади: “Саботул ожизин” шарҳларида бу қонуниятлар қай даражада акс этган? Табиийки, ҳар учала шарҳда у ёки бу даражада қадим шарҳ илми анъаналари изини кузатиш мумкин. Масалан, “Рисолаи Азиза” шарҳида *матнни қисмларга ажратиш* қонунияти манзумаларни байтма-байт шарҳлаш тамойилига асосланган. Бунда ҳар байтнинг мазмуни мустақил бўлак сифатида

⁷⁷Комилов Н. Бу қадимий санъат... Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 182-бет.

ажратилиб, шорихнинг масалага ёндашувига кўра изоҳлар турли камров ва ҳажмда шакллантирилган. Масалан, “Шайхи комил истамак баёни” бўлимидаги:

Анингдек телба касни, эй неку зот,

Валий билма, агар кўрсанг кушуфот⁷⁸

байти: “Э зоти тоза инсон, ўшандай телба кимсани, яъни ақоид илмини билмаган муршидни валий демагил. Гарчи ундан каромат ва хаворик одатлар кўринса-да, валий эмасдир. Балки бу кўринганлар – маъунат ёки истидрождир”,⁷⁹ деган маъно мазмун доирасидагина қисқача изоҳлангани ҳолда, ундан сўнгги:

Юмуб кўз, уйқуда кўрган била кас,

Валий билмас ани марди суханрас⁸⁰

мисраларини шарҳлашда мазмун чегараси торлик қилиб қолгани учун ҳам шорих маънони гўё байт мазмунидан ташқари ҳолатлар изоҳи билан кенгайтирган: “Нодон шайх мулоқабага бориб, кўз юмуб ухлаб кўрган нарсаларидан хабарлар бермоғи унинг муршиди валий эканини кўрсатмайди. Шунинг учун унинг сўзларининг ҳақиқати хусусида огоҳ бўлгил. Зеро, авлиёнинг бир машҳур қондаси бор. Қачонки, уларда бир амри азим вужудга келса ёки муриднинг ҳолини англамоқ тиласалар, Ҳақ таоло ҳазратига юзланадилар. Бошларини қуйи солиб, кўзларини юмуб, бир замон чуқур сукунат ўйда туришади. Буни боя мулоқаба дедик. Шу ҳолда Оллоҳ таоло уларга ҳоллар маълум қилиб, кушуфот ва тажаллиётлар ҳосил бўлур. Шундан сўнг улар муридларга хабар беришади. Энди бояги нодон муршид мулоқабада ҳозир баён қилингандай ўтириб бўлгач, хабарлар берса, унинг авлиёлигига ишониб қўя қолмоқ эмасдир. Зеро, у нодондир, илми фаройизни билмас эди”.⁸¹

⁷⁸Илмий-танқидий матн, 44-31

⁷⁹Тоҳиддин Ёлчиқул. Рисолаи Азиза. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т.: 2000, 142-б.

⁸⁰Илмий-танқидий матн, 44-32

⁸¹Тоҳиддин Ёлчиқул. Рисолаи Азиза. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т.: 2000, 142-б.

Аввалги байтда мазмун равшан бўлгани учун ҳам шориҳ Тожуддин Ёлчикул мисралар мазмунини бериш билан кифояланди. Аммо кейинги байт таркибида изоҳталаб ҳолатлар пайдо бўлди: *кўзни юмиш, уйқуда кўриш*. Шарҳда бу ҳолатлар манзараси “муроқаба” деб аталмиш тасаввуф истилоҳи орқали чизилган. “Муроқаба”нинг луғавий маъноси – кузатиш, истилоҳий маъноси – Оллоҳга юзланиш.⁸² Кейинги байтларда *қисмнинг бутунга муносабатини аниқлаш* қонуниятини зоҳиран тарқоқ мазмунларни айна тушунча доирасида бирлаштирган, яъни :

Югурмакдин ўзни билса зиёда

Дегил отдин тушуб, бўлди пиёда.⁸³

Зоҳирий мазмун: “Югурмак, яъни даражама-даража кўтарилиш туфайли ўзини афзал санаган муршид гўёки отдан тушиб пиёда бўлган мисолидир”. Бу мазмунни шориҳ *муроқаба* тушунчаси билан олдинги байтга шундай боғлайди: “Муршид мулоҳазада кўрган ажойибу ғаройиблар сабабли ўзини ортиқ кўриб такаббурлик қилса ва ҳолларни ҳар кимга сўзласа, билгилки, у отдан тушуб, йўлига пиёда қайтарилибди”.⁸⁴

“Иршодул оъзин” шарҳида *матнга тил тизимидаги ҳодиса сифатида қараш* тамойили билан боғлиқ ҳолатлар кўп учрайди. Матн байтма-байт мухтасар шарҳланган бўлишига қарамасдан изоҳлар таркибида айрим сўзларнинг фонетик хусусиятларига эътибор қаратилган. Сабаби, араб имлосига кўра қисқа унлилар ҳарф сифатида ёзувда акс этмайди. Бу хусусият сўзлар талаффузида, айниқса, кўлёма китобларни ўқишда айрим қийинчиликларни келтириб чиқаради. Салоҳиддин Салимий маъно бузилиши билан боғлиқ бу хавфнинг олдини олиб, матн шарҳи давомида сўзларни тўғри ўқишни уқтириб боради. Масалан, “Фаришталар баёни” бўлимидаги “*Малоикким эрур олами ғайб*” мисрасига: “*Олам лафзи ломнинг*

⁸² المعجم الوسيط. الجزء الاول. جمهورية مصر العربية. دار الدعوة. استانبول ١٤١٠/١٩٨٩. ص. ٣٦٣.

⁸³ Иккинчи мисрадаги “югурмак” сўзи қадимий нусхаларда “бу кўрмак” деб келган. ИТМ (44-33) да шу вариант олинди.

⁸⁴ Тожуддин Ёлчикул. Рисолаи Азиза. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т.: 2000, 142-б.

фатҳаси ила ўқилур”⁸⁵ ёки “Биҳишт ва дўзах” баёни бўлимидаги “*Бўлур хум зам билан хурдони зебо*” мисрасига: “Хум демак нуқтасиз “хо”нинг заммаси ила “*шиб*” маъносинадир, “оқ” демак”⁸⁶ деб изоҳланган. Чунки, аввалги мисолдаги *олам* сўзини *олим* деб ҳам ўқиш мумкин. Агар *олами гайб* бирикмасини *олими гайб* деб ўқилса, жиддий хатога йўл қўйилган бўлади. Негаки, мисрадан “фаришталар ғайб оламининг хилқатидир” деган маъно англашиляпти. Битта қисқа унли ўзгариши билан: “фаришталар ғайб оламини билувчидир” деган мазмун чиқиб қолади. Бу эса Сўфи Оллоёр эътиқодига, умуман, мусулмон эътиқодига хилоф мазмундир.

Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхоннинг “Ҳидоятут толибин” шарҳида *матнни қисмларга ажратиши* қонуниятига муносабатда олдинги шарҳлардан бирмунча бошқачароқ йўл тутилган. Ҳамд ва наът бўлимларидаги матн байтма-байт шарҳлангани ҳолда кейинги манзумалар матни мавзу ичра мавзуларга бўлиб изоҳланган. Масалан, “Оллоҳ таолонинг сифатлари баёни” бўлимида “*Ҳаёт улким, тирикдур ўзга бўлмас*” деб бошланувчи “ҳаёт” сифатини тавсифловчи беш байт алоҳида, “*Сифотининг биридур илм ёро*” деб бошланувчи “илм” сифатини изоҳловчи тўрт байт алоҳида олиб шарҳланган. Бу бўлимда мавзулар чегарасини Оллоҳнинг сифатлари белгилаган. “Мусаннифнинг ожизлик ва шикасталик билан айтган сўзлари” бўлимида 59 байтлик манзума шартли тўрт бўлакка ажратилган. Ҳар бўлакнинг мустақил қисм сифатидаги мақомини ва қисмларнинг ўзаро муносабатидан ҳосил бўлувчи бутунликни матннинг ташқи ва ички жиҳатларини мутаносиб ўрганувчи антропоцентрик тадқиқ асосида изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Антропоцентрик тадқиқ усулида “матнга фақат тил тизими унсурларининг нутққа кўчирилиш жараёни маҳсули сифатида эмас, балки ижтимоий қимматга эга бўлган мулоқот шакли, ўзида муайян

⁸⁵ صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمة قرآن, ۱۹۱۱, ص. ۲۱.

⁸⁶ صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمة قرآن, ۱۹۱۱, ص. ۵۰.

интеллект эгасининг билимларини, лисоний тафаккурини акс эттирувчи ментал қурилма сифатида қаралади”.⁸⁷ Шунга кўра, Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон шарҳида тўрт мустақил бўлакка ажратилган юқоридаги манзуманинг бутун сифатидаги умумий мазмуни (макропропозиция) матнни ҳаракатлантираётган шахс омили тадқиқида яққол намоён бўлади. Манзуманинг аввалги: “*Ўтар дунёда Оллоёр маъйуб, мунингдек юрганингдин ўлганинг хуб*” байтидан то 20-байтгача Сўфи Оллоёр ўзни маломат қилиш, нафс мазамматини байтдан-байтга даражама-даража ошириб боради. Шориҳ бу тадрижни англаган ҳолда муаллифнинг “одаммисан, ҳайвонмисан, соғмисан, жиннимисан, феълларинг бунча телба-тескари, ҳаракатинг адашишдан, ҳаёт тарзинг риёкорликдан иборат” деб ўзни қойишларини изоҳлар экан, бу билан мавжудотлар ичида фақат инсонга берилган бебаҳо неъмат – *тамйиз* фазилатининг, яъни муҳимни номуҳимдан фарқлаш сифатининг айна инсон томонидан беқадр қилинаётганига назарини қаратади.

Дунёвий мезонда қаралса, инсон ҳаётининг туғилганидан то сўнгги дамигача давом этадиган муддат ҳали тугамайдиган даражада узоқ кўринади. Тириклик неъматидан баҳраманд мавжудотнинг ҳам некбин, ҳам қосир басирати ўзи яшаётган макон ва замонни қамраб олиш имкони йўқлиги учун ҳам дунё ҳаётини чексиз-чегарасиз даражада улуғ санайди, гўё бу улуғлик қаршисида осмонўпар тоғлар ҳам қум заррасидек! Шунинг учун ҳам байтлар шарҳида шориҳ умр қарвони манзилга етгач, бу улуғликдан ном-нишон қолмаслиги, инсон улуғ санаган умр йўли тугаган жойда ундан-да Улуғ йўл даҳшатли манзаралари билан йўлчисини кутиб турганини алоҳида эслатади. Шарҳнинг аввалги қисми: “Магарки, Оллоҳ ўзи мадад этса, варна доду фарёд на ерга етур”⁸⁸, яъни инсон бутун ҳаёти

⁸⁷ Қаранг: Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Т.: Фан, 2013, 136 б.

⁸⁸ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفي الله يار. ص: ٦٩

давомида қилмаслиги лозим ишларни қилиб, охирда танг аҳволда қолиши аниқ бўлди, энди ҳар қандай доду фарёд уни бу тангликдан қутқара олмайди, магар Оллоҳ таоло мадад берсагина нажот топади, деган жумлалар билан ниҳояланган.

Манзуманинг: “Йақин⁸⁹ билгил, муни, эй бандаи зор/ Худодин ўзга йўқ ҳеч ҳокими қор” деб бошланувчи кейинги қисми насиҳат руҳида баён қилинган. Айни хусусиятдан келиб чиқиб, шориҳ Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон бу қисмни олдингисидан ажратган. Бу қисмда ҳам Сўфи Оллоёр охират манзараларини, Яратувчи билан бандаси ўртасидаги савол-жавобни қуюқ бадий бўёқларда акс эттирган. Шориҳ мазкур қисм охиридаги байтлар шарҳини шундай тамомлайди: “Ҳама аъзоларингни саҳиҳу солим этиб, улуғ зоту сифатимни билмоққа доно этдим. Тишларингни неъмат суйи билан суғордим. Бу қадар неъматлар муқобилида хос мени учун бериё қилган амалинг қани?.. Бошдин оёғинг ҳаммаси айбу нуқсон эрур. Магарки, бу ҳамма уйубни алломул ғуйуб афв пардаси бирла ёпса”.⁹⁰

Манзуманинг шарҳ учун танланган учинчи қисми ҳам худди биринчи қисмдагидек ўзни фош қилиш асосига қурилган. Фақат бу қисмда мазаммат руҳи янада шиддатлироқ тус олган. Балки шунинг учун шориҳ мазкур байтларни ажратиб олиб шарҳлашга эҳтиёж сезган. Сўнгги байтлар: “Кўрунушда ажаб сўфинамо бўлуб, аммо ботинда нафси ит сифатга мубталосан. Магар, Парвардигор алломул ғуйуб ўз раҳмати бирла ҳамма гуноҳларингни афв этиб, ғамгин кўнгилларни шод айласа ва яхшилар орасида Маҳшар куни ёд айласа”⁹¹ дея хотималанган.

Тўртинчи қисмда насиҳат ва ўзни фош қилиш хусусиятлари қоришиқ келган. Бу қисмнинг олдингилардан яна бир фарқли томони, ҳар бир байт тўла равишда тажнис асосига қурилган. Айни фазилатни бўрттириб

⁸⁹Йақин сўзини ўзбек тилидаги яқин билан чалкаштирмаслик керак. Арабча йақин (يقين) – ишончли, аниқ деган маънодадир.

⁹⁰ص: ۷۰. سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار.

⁹¹ص: ۷۰. سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار.

кўрсатиш учун шорих манзума хотимасига йиғилиб қолган тажнис санъатининг гўзал намуналарини алоҳида олиб кўрсатган.

Хулоса шуки, Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон шарҳида тўрт мустақил бўлакка ажратилган юқоридаги манзуманинг бутун сифатидаги умумий мазмуни – *инсоний комилликнинг аввалги шарти камтарликдир*, деган маънода жамланган. Бу маънони манзума қисмларига кўра шундай таркиблаш мумкин:

- комилликка интилган инсон ҳар қандай ҳолатда ўзининг нуқсонини кўра олади ва эътироф этади;
- насиҳат беришга ҳуқуқли бўлиш насиҳатни қабул қилишдан бошланади;
- комилликнинг белгиси камтарлик, камтарликнинг кушандаси риёдир;
- айбини тан олмайдиган киши азизлигини хорликка алмаштирган кимсадир.

Демак, қадим шарҳ илми анъаналари “Саботул ожизин” шарҳларида шу тарзда намоён бўлган. Умуман, XIX аср Ғарб герменевтикасида қўлланган зарурат ва тасодиф, бутун ва қисм, шакл ва мазмун, миқдор ва сифат, сабаб ва оқибат, имконият ва воқелик, хусусийлик ва умумийлик, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, рационаллик ва иррационаллик, моҳият ва ҳодиса каби категориялар Шарқда минг йил олдин, шарҳ илмининг дастлабки намуналаридаёқ амалда қўлланган эди. Кейинчалик бу тажриба асарлардан асарларга ўтиб, то бугунгача таъсирини йўқотмасдан, лозим даражада ўз функциясини бажарди ва бажармоқда. Мисол учун, Алишер Навоий асарларининг ўрганилиш тарихига назар солайлик. “بدائع اللغة” (“Ажойиб луғат”), “Абушқа”, “Санглоҳ”, “كتاب لغة الاتراكىة” (“Туркийлар сўзлиги китоби”) луғатларидаги талқинларда, “Ҳамса” дostonлари асосида Умар Боқий, Маҳзун, Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг насрий қиссаларида, кейинги асрларда

амалга оширилган Садриддин Айний, Ғафур Ғулом, Солих Муталлибов, Амин Умарий, Шокир Хусайнзода, Юнус Латиф, Тўхтасин Жалолов, Азиз Қаюмов, Иноят Махсумов, Абдуқодир Ҳайитметов, Ваҳоб Раҳмонов, Мавжуда Ҳамидова, Анвар Ҳожирахмедовларнинг “Ҳамса” дostonлари асосидаги насрий баёнларида, Алибек Рустамов, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов, Нусратулла Жумаҳўжаларнинг Навоий ғазаллари шарҳида шарҳ илми қонуниятларининг у ёки бу даражада акс этганини, сўнгги юз йилликларда ҳам шарҳ илми анъаналарига издошлик давом этаётганини кузатиш мумкин.⁹²

Шу ўринда, мумтоз адабий матнлар тадқиқида воқеа бўлган, ХХІ аср адабиётшунослигимизга янги нафас олиб кирган “غرائب الصغار” (“Болалик ажойиботлари”) девонидаги “Ашрақат...” деб бошланувчи ғазал шарҳининг янгича талқинини алоҳида таъкидлашимиз зарур.⁹³ Мазкур ишда тадқиқотчи А.Қозихўжаев Навоийнинг битта ғазалини шарҳлаш мисолида ҳам энига, ҳам бўйига чексизликлар қадар кенгайиб боровчи кўп сатҳли матн майдонини қамраб олишга уринган. Ҳаракат балоғат фани таркибига кирувчи маоний, баён ва адаб илмининг қатъий қоидалари асосида олиб борилгани учун бутун тадқиқ жараёнида мақсаднинг аниқлиги сақланган. Айни хусусият услубнинг равонлигини таъминлаган, тадқиқотнинг жозиба кучини оширган. А.Қозихўжаев, гарчи лаҳза деб номланса ҳам, аввалу охирни ўзида жамлаган улкан воқелик шарҳига киришиб, балоғат илмининг минг йиллар олдин тан олинган Юсуф Сакокий, Абдурахмон Қазвинийдек алломаларини ўз илмий далиллари билан бугунги ўқувчига юзма-юз қилади. Шорих барча замону маконларни ўзида жамлаган ғазал воқелигини кузатар экан,

⁹²Қаранг: Навоий ғазаллари (насрий баён, шарҳ ва изоҳлар). Тўплам. Т.: Bayoz, 2014, 260 б.; Badiiy asarlarni sharhlab oʻrganish: tarix, tajriba va texnologiya (ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Тўплам. Т.: Bayoz, 2014, 436 б.

мисралардаги сўзлар, жумлалар ортига яширин маънолардан таралаётган овозларга кулоқ тутати, овоз эгаларини бир-бир ажратиб, маоний илми истилоҳлари билан уларга ном беради. Хаёлий воқеликдаги ҳолатлар индивидлашиб боради. Лирик қаҳрамон, номаълум шахс, ва муаллифдан иборат йиғинда энди шорихнинг иштироки ҳам сезила бошлайди, байтлар аро мулоқот жонланади.

Тадқиқотчи А.Қозихўжаевнинг “Ғазал ғаройиботларининг ибтидоси” деб номланган бу шарҳи батафсил ўрганишни тақозо қилувчи тадқиқотдир.⁹⁴ Биз унга мавзу юзасидангина ёндашдик. Мақсадимиз – шарҳ илми анъаналарининг бугунги адабиётшунослигимизда ҳам давом этаётганини аниқлаш эди.

Маънавий меросимизнинг муҳим қисмини ташкил қилувчи шарҳ илмига оид манбаларни қанчалик чуқур ўргансак, бу билимнинг текшириш усуллари, илмий тамойиллари нафақат замонавий адабиётшунослигимиз учун, балки герменевтика таълимотининг асосчилари бўлган Ғарб олимларининг илмий-адабий мезонлари учун ҳам шунчалик мустаҳкам замин вазифасини ўтаганига амин бўламиз.

2.2. “Саботул ожизин” шарҳлари

Диссертация мавзуси “Саботул ожизин” асари билан боғлиқ бўлгани учун деярли ҳар фаслда қўйилган масала юзасидан манбага ёзилган шарҳларга мурожаат қилиш эҳтиёжи сезиляпти. Ушбу фаслда “Рисолаи Азиза”, “Иршодул оъизин” ва “Ҳидоятут толибин” шарҳларининг ички тузилиши, уларнинг “Саботул ожизин” матнини ўрганишда, хусусан, илмий-адабий қимматини белгилашда тутган ўрни ҳақида батафсил тўхталамиз.

⁹⁴Балоғат илмига оид айрим истилоҳлар бугунги кун ўқувчиси учун изохталаб. Шунга кўра, “шарҳга шарҳ” мақомидаги илмий рисолага эҳтиёж сезилади.

Тожуддин Ёлчикул шарҳи ҳақида луғатшунос олим Ботирбек Ҳасанов “Рисолаи Азиза”нинг 2000 йил қилинган нашрга ёзган сўзбошисида айтади: “Саботул ожизин”нинг баён услубида ва тилида, арабий, форсий ва яна бошқа лаҳжалардан сўзлар кўп ишлатилгани маснавийни тушунишни анча қийинлаштирган. Шунинг учун “Саботул ожизин”ни шарҳлаш эҳтиёжи юзага келади. Бу эҳтиёжни қондиришга Тожуддин исмли киши киришиб шарҳ ёзади ва унга “Рисолайи Азиза” номини беради. Зеро, шарҳ қизи Азизанинг бир неча бор қилган илтимоси билан ёзилган эди.”⁹⁵

Олимнинг таъкидлашича, маъноси байтма-байт изоҳланган “Саботул ожизин” шарҳини кўпроқ наҳвий таҳлил ташкил этиб, байтларнинг бадий томонларига ҳам аҳамият берилган. Айниқса, тажнис санъати қўлланган ўринларга эътибор қаратилган. Байт шарҳи ниҳоясида шориҳ байт маъносини очувчи қўшимча маълумотлар ҳам келтиради. Бу маълумотлар ривоятларга асослангани учун байт шарҳидан ажратилиб, қавс ичига олинган ҳолда берилган. Шарҳларнинг баёнида татарча ва усмонли туркча сўзлар қоришиқ келган. Айрим байтлар маъноси оят, ҳадис ва ривоятларда келган тарихий қиссалар воситасида шарҳланган. “Рисолаи Азиза”ни қисқартириб ҳозирги ўзбек тилига ўтирган Б.Ҳасанов тарихий қиссалар асосидаги шундай ривоятларнинг аксар қисмини тушириб қолдирган. Буни олим шундай изоҳлайди: “Чунки бу маълумотлар ҳозирги кунда эскириб қолган бўлиб, ўқувчини ноўрин таажжубга солиб қўйиши мумкин”.⁹⁶ “Ҳозирги кунда эскириб қолган маълумотлар” деганда Б.Ҳасанов оят ва ҳадислардаги тарихий қиссаларни эмас, балки шориҳ Ёлчикул ўғлининг ўша қиссалар воситасида билдирган айрим талқинларини назарда тутяпти.

⁹⁵“Рисолайи Азиза”– “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи –Ҳасанов Б. Т., 2000й. 3-бет.

⁹⁶“Рисолайи Азиза”– “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи –Ҳасанов Б. Т., 2000й. 3-4-бет.

Ҳақиқатан ҳам “Рисолаи Азиза” “Саботул ожизин”га ёзилган биринчи шарҳ китоби бўлгани учунми унда ҳам матн тарихи, ҳам матн талқини билан боғлиқ нуқсонлар учрайди. Шарҳ муқаддимасида Сўфи Оллоёрнинг таржимаи ҳоли ҳақида келтирилган маълумотларнинг тарихий асосга эга эмаслиги юқорида айtilган эди. Шундай тўқима ривоятнома фактлар айрим байтлар шарҳида ҳам кузатилади. Б.Ҳасанов ана шундай ўринларни қискартирганига шубҳа йўқ. Тарихий манбалар нашрида бу бор тажриба. Вазият эътибори ёки нашрга тайёрловчи эътироф этган сабабга кўра бундай йўл тутиш қайсидир даражада ўзини оқлайди. Лекин манбага муносабат борасида уни тарихий ҳужжат деб қараш ҳам мавжуд. Агар бундай қарашдан келиб чиқилса, ҳар бир манба тўла ҳолда аслиятга мувофиқ нашр қилиниши, матнга хоҳ объектив, хоҳ субъектив муносабат иловада изохланиши шарт. Албатта, Б.Ҳасанов тажрибали манбашунос сифатида бу ҳақиқатдан огоҳ эди. Шунинг учун ҳам олим сўзбоши охирида матннинг айрим қисмларига айна нуқтаи назардан ёндашилганини эслатади: “...шарҳларда айрим камчиликлар сезилиб турса-да, шориҳнинг асарни тушунишида ўз раъйи бор эканини кўрсатиш учун уларни ўрнида қолдирдик”.⁹⁷

“Рисолаи Азиза” асари “Саботул ожизин”га ёзилган шарҳларнинг энг қадимийсидир. Матншунослик илмида манбанинг қадимийлиги матннинг ишончлилиқ даражасини белгилашда муҳим омил саналади. Шарҳнинг ёзилиш йили билан Сўфи Оллоёрнинг вафот санаси оралиғи 82 йилни ташкил қиляпти. Матн тарихига нисбатан олинса, бу унчалиқ узоқ муддат эмас. Демак “Саботул ожизин”нинг тили, ундаги ифода ва баён йўллари, муаллифнинг тушунча ва қарашлари замон эътибори билан шориҳга анча яқин. Хўш, бу яқинлиқ байтлар шарҳида қанчалиқ акс этган?

⁹⁷“Рисолаи Азиза” – “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи – Ҳасанов Б. Т., 2000й. 4-бет

Шарҳнинг тўғри ўзанда кетиши шориҳнинг манбага нисбатан тутган мавқифига, янада тўғрироғи, шарҳловчининг асар мақсади ва ундан муаллиф кўзлаган мақсадни аниқлашига боғлиқ. Бу – шориҳнинг бирламчи вазифаси. Мазкур ўринда “манба мақсади” билан “муаллиф мақсади” бежиз ажратилмади. Ҳар қандай соҳага оид манбанинг ўз мавзуларини тақдим қилиш шакллари мавжуд. Манбанинг бир бутун тизим сифатида юзага чиқиши қатъий белгиланган мана шу шакл доирасида кечади. “Қоидага мувофиқ тақдим қилиниш” билан манба мақсади яқунланган ҳисобланади. Муаллиф мақсади эса айтилиш нуктадан бошланади: тақдим қилинган манба матни ўқувчига қай даражада етиб борди, тўла англадимми? Муаллиф мақсади ушбу саволларга жавобни амалда қойиллатишдан иборат. Аслида, вужуд эътибори билан манбанинг мақсади ҳам, муаллифнинг мақсади ҳам битта ижодкорда жамланган. Лекин биз уларни вазифасига кўра фарқладик.

Шу маънода “Саботул ожизин” шориҳи Тождуддин Ёлчикул ўғли байтлар шарҳига манба ва муаллиф мақсадини аниқ англаган ҳолда ёндашган. Анъанага кўра, шориҳ аввал байтнинг насрий баёнини келтиради, кейин ҳар иккала мисрадан келиб чиққан умумий мазмунни Қуръон ояти билан далиллайди. Сўнгра байтдаги айрим сўзларнинг луғавий ва мажозий маъноларини турли вариантлари билан изоҳлайди. Масалан:

“Сано лил холиқи ғаброву афлок,

Яратди қатраедин гавҳари пок.

Яъни мақтамоқ ва покламоқ кўку ерларни яратган Оллоҳга бўлсин. Бу иккини яратмоққа аввал сабаб ул эдики, кўкларда ва ерларда ибрат кўпдир. Зеро, Ғошия сурасининг 18-оятида айтилганидек: “Кўрмасмисанки, кўкларни устимизда тиргаксиз турадур?” Буни ибрат қилиш учун ёхуд шунинг учундирки, қачон Одам ўғлонлари оламул ашбоҳдан олами сувратга келсалар, ўзларини

билурлик бўлгач, кўзларига аввал кўринган нарса ер билан кўкдир. Демак, уларни кўриб бошқа нарсалардан ибрат олмоқ учундир. Бу ерда “ғабро” ер маъносида, “катра”дан мурод – нутфа, яъни оталар пуштидан чиқиб, оналар раҳмига ўрнашган гавҳари пок – Одам ўғлонларидир. Ёки “катра”дан мурод – Абдуллоҳ ибн Абдулмуттолибнинг шахват сувидир. “Гавҳари пок”дан мурод эса – Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламдир. Ҳар қандай бўлса ҳам оламда бўлган нарсаларни Холиқ таоло ибрат учун яратти”.

“Саботул ожизин”нинг ақоид илми матнларини хотирада осон муҳрланиб қолиши учун равон ва содда услубда назмга солинган манба эканини назардан қочирмаган Тожуддин Ёлчиқул ўғли айрим байтларни мазмунга ёндош ақида масалалари билан кенгайтиради ва шу йўл билан муаллиф мақсадининг амалга ошишини осонлаштиради:

“Халойиқнинг жамиъи феъли, қавли

Эмас бир зарра бетақдири Мавли.

Махлуқларнинг қилмишу сўзлари хоҳ ёлғон, хоҳ чин бўлсин, Оллоҳнинг тақдиридандир. Чунончи, ёлғончилик барча динларда ёт кўриладиган нарсадир. Оқил ва фаросатли киши агар тақдир бўлмаган бўлса, ёлғон сўзламас эди. Шунинг учун, бу кимса ёлғончи бўлади, деб тақдирда ёзилган дейиш мана бундай англолмоғи керак: бу кимса танлаган феълини салбий қилиб, ҳар тақдир билан тилига келмайдиган сўзларни олиб, кўнглига солди. Ҳақ таоло эса Ўзининг илми азалийси билан бу банданинг кўнглига олган бояғи қасди ёлғончилик, ўғрилиқ ёки зино қилиш бўлишини билиб, шуни унинг тақдирига ёзади. Агар бу банданинг қасди Худога ибодат қилиш, зикри тасбиҳ этиш, Қуръон ўқимоқ бўлса, Ҳақ Таоло буни ҳам илми азалийси билан билиб, шуни тақдир қилади...”

Юқоридаги биринчи жумла байтнинг насрий баёни бўлиб, унда тақдир масаласи тилига олинган. Шарҳдаги қолган гаплар ақида илмининг навбатдаги масалалари таркибига кириб, шориҳ уларни келтириш орқали мавзуни янада равшанроқ ифодалашга эришган.

Шориҳ айрим ўринларда байтнинг насрий баёнини кечиктиради, мавзуга изоҳловчи бошланма билан кириб, мисрадаги калит сўз орқали байтнинг бутун мазмунини изоҳлайди:

“Жамоат аҳли суннат тузган эрлар

Дедилар: «Турфа нозикдур бу йўллар.

Тавҳид бобида турли баҳслар кўпаймаслиги ва чуқурлашиб кетмаслиги учун улуғ арбоблар кўп уриниб ишлар қилдилар. Бу эранлар аҳли суннат ва жамоат йўлини тузиб кетдилар. Бу – ажаб бир нозик йўл. Кўп фаҳму фаросат эгаларининг фамлари узилиб, тариқи Ҳақдан чиқдилар ва кофир бўлдилар. Яна зиёда фаҳмсизлари ҳам бор эди, фаҳмлари етмай, эътиқоддан маҳрум бўлиб зиндиқ⁹⁸ бўлдилар. Бу байтда, шунингдек, илми каломни кўп ўрганмоқнинг ҳаром эканига ҳам ишора бор. Айтадиларки, ўртача зеҳнли киши илми каломни кўп ўрганмоғига зарурат йўқдир. Бундай киши бу илмни ёмон мазҳабларга жавоб берар даражасида билмоғи кифоя қилади...”

“Рисолаи Азиза” муаллифи Тожуддин Ёлчиқул ўғли (1767-1838) маълум муддат (1785-87-йиллар) Истамбулда яшагани учунми шарҳда усмонли турк тили унсурлари яққол сезилади.⁹⁹

“Рисолаи Азиза”да оят ва ҳадислардаги тарихий қиссалар орқали изоҳланган шарҳлар билан бирга шориҳнинг ўзи келтирган ривоятлар воситасидаги талқинлари ҳам аҳён-аҳён учрайди. Масалан, “Саботул ожизин”нинг “Мавъиза” деб номланган 48-бўлимидаги ушбу байт:

⁹⁸Зиндиқ – худосиз

⁹⁹ Қаранг: Ильясова Г.Р. Лингвотекстологические особенности произведений “Сабат ал-гаджизин” Аллаяра Суфи и “Рисала-и Газиза” Т.Ялсыгулова. дисс.кан.фил.наук.Уфа–2009

“На бўлғай қатрадек тутсанг ўзинг гум,

Гуҳар бўлсанг, тақилсанг тожи мардум –

байти қуйидаги ривоят асосида шарҳланган: “Ўзингни нисон ёмғиридек кам тутсанг эди, шоядки, гавҳар бўлиб, эранларнинг бошидаги тожида бўлсанг. Ривоятда келтиришларича, Савр юлдузининг ўн бешинчи нисонида ёмғир ёғади. Ўша ёққан ёмғир Форс денгизи билан Рум денгизи тубига бориб, садаф оғзига тушса, инжу бўлур. Агар бу ёмғир денгиз юзида қолса айтадики: “Эй раббим, мен кулинг заифларнинг заифиман. Шундай улуғ денгиз ичида мен нима қилайин?” Ана шундай тавозулари учун Оллоҳ Таоло уни подшоғларнинг тожида қилди. Шунга ўхшаб бирор киши ўзини кам кўриб турар бўлса, Оллоҳ уни азиз қилиб, одамлардан устун қўяди”.

Манбаси ноаниқ бундай ривоятлар баъзи ўқувчиларнинг қизиқишини орттириши мумкин, аммо китобнинг ишончлилиқ даражасини пасайтириши аниқ.

Салоҳиддин Салимийнинг XX аср бошида Қозонда чоп қилинган “Иршодул оъизин”¹⁰⁰ номли китобида умумий матн тўртбурчак рамкага олиниб, шарҳланаётган ҳар байт бир қаторга жойлаштирилган, мисралар ораси гул шаклидаги белги билан ажратилган. Саҳифалар рақамланган бўлишига қарамасдан жуфт рақамли саҳифаларга пойгир қўйилган. Баъзи сўз ва тушунчаларнинг матн остида изоҳи берилган. Оят эканига ишора сифатида шарҳ ичида келган Қуръон оятларининг устки қисмига узун чизик тортилган. Байтдаги ўқилиши қийин сўзларга қисқа унлини ифодаловчи ҳаракатлар қўйилган. “Рисолаи Азиза”да манзумалар сони 81 та бўлгани ҳолда айрим мавзуси яқин манзумалар қўшиб

¹⁰⁰ –ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين “Саботул ожизин” шарҳида мухтожларга кўрсатма” китоби кўпчилиқ мутахассислар учун ҳам номаълум бўлгани сабабли шарҳнинг тошбосма нусха асосидаги илмий тавсифини келтиряпмиз.

юборилгани учун “Иршодул оъизин”да улар 68 тага тушган. 223-саҳифада “Саботул ожизин” шарҳи тугаб, китобга Сўфи Оллоёрнинг “Холиқо” деб бошланувчи машҳур муножоти, “Қасидаи дигар” деб номланган 4 та қасида илова қилинган. Мундарижадан олдин шориҳнинг назмий хотимаси берилган.

“Иршодул оъизин”ни муаллиф гарчи шарҳ деб номлаган бўлса ҳам, кўпроқ изоҳли насрий баён характеридаги асар дейиш мумкин. Мисол учун “Қабр азобининг баёни” бўлимидаги:

Агар ҳайбат билан қилса назора,

Бўлур ғамгин кўнгиллар пора-пора –

байти шундай изоҳланади: “Ул ики фаришта маййитга маҳобат ила қарасалар, қайғули кўнгиллар пора ўлур”. Бу назмни сўзма-сўз насрга айлантирилган варианты. Китобда аксар байтлар шу тарзда насрий баён қилинган. Баъзан мазмун баёни билан бирга матнда келган шаклдош сўзлар маъноларини изоҳлашга уринилган:

“Қўноқмиз бир кеча дунёи ҳеча,

На ишлар кечадур биздин бу кеча.

Фойдасиз, бекор дунёга келан меҳмон кабимиз. Бизум бошимиздин на турли ишлар кечадур? *Кеча* лафзининг аввалгиси ўта демакдир. Иккинчиси – кеча, *лайл* каби *кеч* демакдир”.¹⁰¹ Шунингдек, айрим ўринларда байт мазмуни оятлар билан далилланган изоҳлар ҳам мавжуд:

Бу меҳнат бирла ул аммораи дун,

На бўлғай мутмаинна бўлса бир кун.

“Бу юқорида зикр эдилмиш меҳнатлар бирла ул забун нафси амморани буюрдуқча қаҳрласак, умиддирки, бир кун келуб мутмаинна бўлмоқлиқи *يا ايها النفس المطمئنة ارجعى الى ربك راضية مرضية*” (“Эй (Оллоҳнинг зикри билан) *хотиржам* – *сокин нафс!* Сен (Оллоҳ

ص.20, 1911, مطبعة كريمة قزان. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. صلاح الدين سليمى.

ато этган неъматлардан) *рози бўлган* (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) *рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (ҳузури)га қайт!*”¹⁰²) хитоби бирла мухотаб бўлмоқи”.¹⁰³

Одатда шарҳ китобларида ўрганилаётган манба ва унинг матни, муаллифи, шарҳ жараёни ҳақида муқаддима ёзилган. Лекин нимагадир “Иршодул оъизин” китоби тўғридан-тўғри байтларни шарҳлашдан бошланган. Шунинг учун шарҳланаётган матннинг қандай асосда, қайси нусхалардан, қайси хусусиятларига кўра танлангани номаълум. Лекин қиёслаш натижасида “Иршодул оъизин”даги байтлар матни “Рисолаи Азиза”даги матндан бирмунча фарқланиши ва нисбатан ишончлироқ экани равшан бўлди. Масалан, “Иршодул оъизин”да “Азоби қабрнинг баёни” бўлимида келган “*Агар чандики гўрсиз бўлса инсон*”¹⁰⁴ мисраси “Рисолаи Азиза”да “*Агар чандеки, кўзсиз бўлса инсон*”¹⁰⁵ деб берилган. Табдил жараёнида нашрга тайёрловчидан хато ўтган бўлса керак, деган гумонда байтнинг “Рисолаи Азиза”даги шарҳини кўздан кечирдик: “Агар инсон кўзсиз бўлган эса-да, гўр саволи сўралур бекаму кўст. Бунга сира шубҳа йўқ”.¹⁰⁶

“Рисолаи Азиза”даги бу изоҳ бир неча жиҳатдан эътирозли. Матндаги “кўзсиз” сўзи аслида “гўрсиз” бўлиши керак эди. Сабаби, гарчи бўлим қабр азоби мавзусида бўлса-да, манзума хотимасида инсон ўлганидан кейин бўладиган савол-жавоб учун махсус жой шарт қилинмагани, ажал дарёда етадими ёки инсон йиртқичга ем бўлиб, унинг қорнида ўлиб кетадими, савол-жавоб ўша жойнинг ўзидаёқ ижро қилинавериши тилга олинган. Бу бир жиҳатдан. Иккинчи жиҳатдан, “кўзсиз, яъни кўзи кўр инсон ҳам савол-жавоб қилинади”

¹⁰²Қуръони карим. Вал-Фажр сураси, 27-28-оятлар.(Шайх Алоуддин Мансур. Ўзбекча изоҳли таржима.

Қуръони каримни ўрганиш илмий маркази. 2004)

¹⁰³صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمية قرآن, ١٩١١, ص. ١٨٠

¹⁰⁴صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمية قرآن, ١٩١١, ص. ١٤١

¹⁰⁵“Рисолаи Азиза” – “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи – Ҳасанов Б. Т., 2000й. Б. 61.

¹⁰⁶Кўрсатилган манба.Б.61.

деган мазмун мантиққа зид. Негаки, кўзи ожиз киши ҳам Оллоҳнинг бандаси, у ҳам бир инсон, унда ҳам нафс бор. Жисмоний камчилик инсонни маълум мажбуриятлардан озод қилиши мумкин, лекин унга мутлоқ гуноҳсизлик – маъсумлик ҳуқуқини бермайди. Қолаверса, инсон вужудидаги аъзоларнинг ҳар бири бошқасидан кам бўлмаган ҳолда аҳамиятга эга. Шундай экан, тақдим қилинаётган маъно ҳам эътиқодга, ҳам воқеликка мувофиқ бўлиши учун кўздан бошқа аъзоларни ҳам мисра давомида келтириш керак эди. Аммо бундай ҳолда ҳам мантиқ бузиларди.

“Иршодул оъизин”да “Тамаъдан тийилиш ҳақида” деб номланган бўлимдаги: *“Қидиргон бирла ризқинг қидри тошмас”* мисраси шундай изоҳланади: “Санинг бутун дунёни қидириб юрмагинг-ла ризқ қозони қайнамаз... “қидри” демак “қозон” демакдир, “тошмаз” – “қайнамаз” демакдир”.¹⁰⁷ Айни мисра “Рисолаи Азиза”да: *“Қидирган бирла ризқнинг қири тошмас”* деб келган ва қуйидагича изоҳланган: “Қидириб, елиб югурганинг билан Оллоҳ таоло тақдир қилган ризқинг кўпаймайди. Аммо Худо Таоло қошида қадринг, яъни ҳурматинг кетади...”¹⁰⁸

Бу ўринда ҳам “Иршодул оъизин”даги матн варианты тўғрилигига шубҳа йўқ. Чунки “ризқнинг қири тошмас” дегандан кўра “ризқ қозони тошмас – қайнамас” дейилса, ташбиҳ мукаммал бўлади. Ризқнинг кенглигига ишоратан балки “ризқнинг қири” деса бўлар. Лекин “қирнинг тошиши” тасаввурдан йироқ ҳолат бўлгани учун ҳам бундай ўхшатиш ўрнига тушмаган ташбиҳ бўлади. Ҳар иккала шарҳни солиштириб, юқоридагидек фарқлардан бир нечтасини учратдик. Демак, тахмин қилиш мумкинки, кейинги шарҳда матншунослик борасида имкон қадар меҳнат қилинган. Салоҳиддин Салимий шарҳининг яна бир фарқли жиҳати – изоҳлар байт мазмуни билан чегараланган. Шунинг учун шарҳ қисқа ва лўнда, лозим ўринда қўшимчалар байт мазмуни доирасида кенгайтирилган.

¹⁰⁷ ۹۸صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمية قزان, ۱۹۱۱, ص

¹⁰⁸ “Рисолайи Азиза” – “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи – Ҳасанов Б. Т., 2000й. Б. 117.

“Саботул ожизин” матнини ўрганишда “Иршодул ӯизин” каби изоҳли насрий баёнларнинг ҳам ўз ўрни бор. Қолаверса, бу манбани “Саботул ожизин” учун махсус изоҳли луғат сифатида ҳам истифода қилиш мумкин.

“Саботул ожизин”га ёзилган шарҳлар ичида матний жиҳатдан пишиқ ва шарҳ илми қоидаларига имкон қадар риоя қилингани “Ҳидоятут толибин” (“Илм толибларига йўлланма”) асаридир.

Асар муаллифи Саййид Ҳабибуллоҳ ибн Саййид Яҳёхон Фарғоний¹⁰⁹ шарҳга киришишдан аввал китоб аввалида бутун бир тадқиқотга материал бўладиган “маълумотлар базаси”ни тақдим қилган. Китоб аввалида “Муқаддима”, “Сабаби таълиф”, “Таржимаи ҳоли нозим (Сўфи Оллоёр) раҳимахуллоҳ”, “Нозимни шарҳи ҳоллариға баъзи асарлари бирлан истидлол”, “Нозимни шайх ва устозлари”, “Шориҳ (Тожуддин Ёлчиқул)ни таржимаи ҳоли”, “Бу ожиз (Саййид Ҳабибуллоҳ)ни қисқача таржимаи ҳоли”, “Мусо афандининг таъъ этган “Саботул ожизин”и ва анга ёзган муқаддимасига бир назар”, “Муҳтарам ўқувчилардин ражо” каби сарлавҳалар остида “Саботул ожизин” муаллифи ва унинг мазкур асарига ёзилган шарҳлар, шунингдек, шориҳлар хусусида қимматли маълумотлар берилган.

“Ҳидоятут толибин” муаллифининг “Саботул ожизин”ни шарҳлашдек шарафли ва масъулиятли ишга нисбатан тутган ҳолати, шунингдек, бу машаққатли вазифани амалга оширишда қўлланган дастур йўриқлари китобнинг “Сабаби таълиф” бўлимида ёрқин намоён бўлган. Гарчи шарҳ ўтган асрнинг иккинчи ярмида ёзилган¹¹⁰ бўлса-да, бу даврга келиб, ўзни маломат қилишдан кўра кўпроқ

¹⁰⁹ Манбада маълумот берилишича, Саййид Ҳабибуллоҳ 7 ёшида мактабга борган, 12 ёшида қори бўлган ва устозлар қўлида таҳсилни давом эттирган. Большевиклар истилосидан сўнг 17 ёшида Ўшда бир йил, сўнгра Тожикистонда бир йил, кейин Афғонистонга ўтиб кетган. Дехқончилик, тижорат билан бирга таҳсилни давом эттирган.

¹¹⁰ Ҳижрий –1388, милодий – 1968 йил.

Ўзгани маломат этиш аллақачон урфга сингиб кетган эса-да, шорих мумтоз адабиёт анъанасига содиқ қолган ҳолда сўзни ўзни маломат қилишдан бошлайди: “Фақир зут тақсир, гумномлик зовиясига муқим ва гуноҳкорлар арбобига надим, батолат аҳлининг саркардаси ва сафоҳат жамъийятининг сарриштаси, аксар умрини ҳою ҳавас бирла ўтқарган ва ғуфрони шабоб ва айёми жавонини ғанимат билмаган, дунё ҳаётига мағрур ва охират ёдидин дур, муҳожирлик отини булғаган, амома бошиға бир абас чулғаган, агарчи илму амалдин орийдур, беилмликға иқрори ани орийдур...”¹¹¹

“Ўзни фақир, нуқсонлар эгаси, номсиз, гуноҳкорларнинг дўсти, ботил ишларни қилувчиларнинг бошчиси, пасткашларни бириктириб турувчи, дунё ҳаётига алданган, охират ёдидан узоқ, илм ва унга амал қилишдан бенасиб санаш...” Бу даражада шикастанафслик улуғ аждодлардан, алалхусус, Сўфи Оллоёрдан мерос эди. Табиийки, улуғлар сўзларини шарҳлаш учун айни меросга ворислик талаб этилади. Саййид Ҳабибуллоҳ “Ҳидоятут толибин” китоби таълифини ана шундай руҳда бошлагани унинг бу мақомга нақадар муносиблигини кўрсатади. Тўғри, бу солимликни Саййид Ҳабибуллоҳнинг “шўролар мафқураси” ҳукмрон ҳудуддан бир қанча чеккароқда умргузаронлик қилгани билан ҳам изоҳласа бўлар, балки. Ҳар ҳолда, бундай шикастанафслик XX асрнинг иккинчи ярмидаги давр учун нодир ҳолат.

Арзи ҳолдан сўнг шорих “Саботул ожизин”нинг ўзигача ёзилган шарҳларига бирма-бир муносабат билдириб, илмий асосда уларга баҳо беради ва матншунослик қоидалари бўйича олиб борилган таҳқиқ жараёнини босқичма-босқич изоҳлайди. Бўлим ниҳоясида Саййид Ҳабибуллоҳ матнни шарҳлашда тутган принципини эътироф этади: “...бу шарҳда баандозайи қудрати

¹¹¹ ۲ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: ۱۱۱.

башарий алфози матнни бир-бирига рабт бермоқ ва баъзи алфози муғаллақа ва мутажонисаларни ҳал этмоқға урундим. Матндаги масоиллар адилласини ҳаттал имкон Қуръони карим аҳодиси набавийдин ўз мақомида келтурушга кўшиш этдим. Баъзи сўзларики, далили саст ва воҳий бўлса, ани заифини ва аҳодис мавзуъини мавзуълигини очуқ баён этдим ва келтурган аҳодисларни ровийларига нисбат бердим...”¹¹²

Таъкидланганидек, Саййид Ҳабибуллоҳ матнни шарҳлар экан, ҳар бири алоҳида маъно ташувчи байтларни ўзаро боғлаб, мазмунни бир бутун ҳолда етказишга, маъноси ёпиқ, мутажонис сўзларни кўшимча изоҳлар билан тушунтиришга эътибор қаратган. Масалан, Абдуллоҳ ибн Муборак билан бир оҳу ўртасида кечган воқеа ҳикоятидан сўнг Сўфи Оллоёр ўз нафсига мурожаат қилиб: *“Мане мискин таваккул бобида доғ/ Тушубдур ҳимматим кундин забунроғ”* дея муножотини бошлайди. Шориҳ Саййид Ҳабибуллоҳ бу ҳикоятни байтма-байт шарҳлай туриб, ҳикоятдан кейин келган муножотни аввалги байтларга боғлаб: “Нозим раҳматуллоҳ бу қиссадин нукта тортиб, ўз нафсларига хитоб қилиб дерларки: “Мен мискин таваккул бобида доғи ҳасратда куюрман, чунки ҳимматим кундан-кунга забунроғ ва пастлаб борур...”¹¹³ дейиш билан ҳикоятдаги воқелик ва ундан олинадиган хулосани бутун матн баробарида тасаввурга жойлайди.

Ҳикоят сўнгидаги муножотда шундай мисралар бор: *“Гила боттим, гила қилмам кишидин”* ёки *“Хароб ўлмиш тушуб нафси хароба”*. Бу мутожонис лафзларни Саййид Ҳабибуллоҳ қуйидагича шарҳлайди: “Туноҳ лойиға ботдим. Бу хусусда ҳеч кимдан гила қилиб ўфкаламасман. Балки муни ўз нафсим ишидин кўрурман. Бу мўъминлар ичида бир баломан. Бузук, ярамас йўлдин чиқолмай, анга

¹¹² ۴ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: ۱۱۲

¹¹³ ۴۸ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: ۱۱۳

мубтало ва гирифторман. Аввалги “гила” лафзи “гилга”ни мухаффафи, “лойга ва балчикқа” маъносида, иккинчиси “ўпкаламоқ” маносидадур. Дарёйи изтироб ва тараддудга чўмулб кетибман ва нафси эшак сифатим гуноҳ суйиға тушуб ва балчиқиға ботиб, холи хароб ўлмиш. Аввалги “хароб” лафзи арабий, “табоҳ ва вайрон” маъносида. Иккинчиси “хар” – эшак, “оба” – сувга маъносида мураккабдур”. Шорих шу шарҳ билан кифояланмасдан изох сўнгида эшакнинг табиатига хос бўлган бир одатни қўшимча қилиб кетади: “Эшакни одати сувдин қўркушдур”.¹¹⁴

Саййид Ҳабибуллоҳ шарҳининг принципиал характерини белгиловчи хусусиятларидан яна бири матнда келган ақидавий, тарихий, ахлокий масалалар ўз ўрнида имкон қадар Қуръон ва ҳадис асосида далилланган, далили заиф сўзлар ва мавзӯ (сохта) ҳадислар очик баён этилган, ҳадис ровийлари ҳақида тегишли маълумотлар бериб борилган. Бу хусусият шорихдан тегишли малака талаб этиши билан биргаликда “Саботул ожизин” асарининг илмий қимматини кўрсатишга ҳам хизмат қилган.

“Саботул ожизин”да Оллоҳнинг ягоналиги ҳақида хабар берилган бўлимда “Удур Ҳокимки, ҳукмин ўзга этмас, Анинг зотиға ҳеч ким ақли етмас” деган байт бор. Шорих мазкур байт шарҳида оят ва ҳадисдан ўндан ортиқ далиллар келтиради: “Оллоҳ таоло шундоғ ҳокимдурки, ҳукмини ўзга этмас ва қазосини бузмас, “Унинг ҳукмини текширувчи бўлмас” (Раъд сураси, 41-оят), “Оллоҳнинг сўзлари(оятлари) ўзгартирилмас” (Юнус сураси, 64-оят), “Менинг даргоҳимда (ваъда қилинган) сўз ўзгартилмас ва Мен бандаларга зулм қилгувчи ҳам эмасдирман” (Қоф сураси, 29-оят).¹¹⁵ Матндаги фикрга шунча далиллар келтирилганидан сўнг қуйидагича эслатма ҳам берилган: “Танбиҳ. Қуръони каримни кўп оятларида осмону

¹¹⁴ ۱۴۸ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: ۱۴۸

¹¹⁵ ۱۴۷ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص: ۱۴۷

ердаги Оллоҳ таоло махлуқотларига тафаккур назари бирлан карамоқга ҳидоят этилиб ва фикр этиб, ўйлаб, андин ибрат олган зотларни сатойиш этилгандур. Чунончи, оят: “Осмонлар ва ернинг яратилишида ҳамда кеча ва кундузнинг алмашилиб туришида ақл эгалари учун (бир яратувчи ва бошқариб турувчи Зот мавжуд эканига) оят-аломатлар борлиги шубҳасиздир. Улар турганда ҳам, ўтирганда ҳам, ётганда ҳам Оллоҳни эслайдилар ҳамда осмонлар ва ернинг яратилиши ҳақида тафаккур қилиб (дейдилар): “Парвардигоро, бу (борлик)ни беҳуда яратганинг йўқ!” (Оли-Имрон сураси, 190-191-оятлар), “Албатта, бу (мисоллар)да тафаккур қиладиган қавм учун оят-ибратлар бордир” (Раъд сураси, 3-оят), “Албатта, бунда ҳам ақл юргизадиган қавм учун оят-ибратлар бордир” (Раъд сураси, 4-оят). Оятлар далил сифатида келтирилганидан сўнг матндаги фикр ҳадислар билан қувватланади: “...ва ҳам аҳодисда махлуқоту маснӯоти илоҳийга тафаккур ва тадаббур этмоқга амр ва зоти Оллоҳга тафаккурдин наҳий вориддур. Чунончи, Абул Шайх Ибн Аббос розийоллоҳу анҳудин ривоят этибдурлар (арабча матн таржимаси): “Ҳамма нарса тўғрисида тафаккур қилинг, лекин Оллоҳнинг зоти ҳақида тафаккур қилманг. Чунки, еттинчи осмон ва Унинг курсиси ўртасида етти минг нур бўлиб, У ундан ҳам юқорироқдир. Яратилган нарсалар тўғрисида фикр юритинг, лекин Яратувчи(нинг зоти) ҳақида фикр юритманг. Чунки сизлар Унинг ўлчовига етолмайсизлар”. Абу Зар розийаллоҳу анҳудан ривоят этибдурлар: “Оллоҳнинг яратиклари ҳақида тафаккур қилинг, Оллоҳнинг зоти ҳақида фикр қилманг, бас, ҳалок бўласизлар”. Абул Шайх ва Табароний “Авсат”да ва Ибн Адий ва Байҳақий Ибн Умар розийаллоҳу анҳудан ривоят этибдурлар: “Оллоҳнинг неъматлари ҳақида фикр юритинг, аммо Оллоҳнинг зоти ҳақида фикр қилманг”. Абу Наъим “Ҳуля”да Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумадан келтиради: “Оллоҳнинг яратиклари тўғрисида фикр

юритинг, Оллоҳнинг зоти ҳақида фикр қилманг”. Бу ҳадисларни иснодини Имом Тоҳавий ҳаммаси заиф деб, лекин ҳаммаси бир жойга йиғилса, бир-биридин касби қувват этур, дебдурлар”.¹¹⁶

Саййид Ҳабибуллоҳ мана шундай нозик синчковлик ва изчиллик билан “Саботул ожизин”нинг “мағзи Қуръон”¹¹⁷ китоб эканини далиллар билан исботлаган.

Шарҳдаги жами манзумалар сони 72 та бўлиб, ҳар манзума алоҳида сарлавҳа билан ажратилган, байтлар сони 1663 та экани қайд этилган. “Саботул ожизин” матнининг ҳамд ва наът қисми аввал байтма-байт, кейин икки, баъзан уч байт кетма-кетликда, “Сабаби таълиф”дан то охирги бўлимгача эса ҳар манзума алоҳида, баъзан бир бўлим икки ё уч қисмга ажратиб шарҳланган.

2009 йили “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси унвони билан “Ҳидоятут толибин”нинг Абдуллоҳ Намангоний ўғли Қори Абдулмалик томонидан Покистоннинг Лохур шаҳрида чоп этилган нусхаси эски ўзбек ёзуvidан табдил этилиб, нашрдан чиқди.¹¹⁸ Китоб аввалида нашрга тайёрловчи томонидан “Ушбу нашр хусусида” номли сўзбоши тақдим қилинган. Матн остида оят, ҳадис ва баъзи арабий жумлаларнинг таржималари ҳавола этилган. Шунингдек, китоб охирида шарҳ матнига 836 сўздан иборат луғат илова қилинган.

Ушбу фаслда “Рисолаи Азиза”, “Иршодул оъизин” ва “Ҳидоятут толибин” шарҳларининг ички тузилиши, шарҳларнинг “Саботул ожизин” матнини ўрганишда, оммалаштиришда, илмий-адабий қимматини белгилашда тутган ўрни мавзу доирасида тадқиқ этилди.

¹¹⁶ ۱۷ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص.

¹¹⁷ “Саботул ожизин”даги аксар байтлар моҳиятида Қуръон маъноларини илғаган ўлкамиз уламолари бу асарни “мағзи Қуръон”, яъни Қуръон маъноларини ўзида жамлаган китоб дея таъриф берганлар.

¹¹⁸ Нашрга тайёрловчи - Ўз ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи илмий ходими Озодбек Алимов.

Шарҳлар матнга ёндашув, байтдаги муҳим маънони ажратиш ва бўрттириш жиҳатидан бир-биридан фарқланса-да, ҳар учала шарҳнинг умумий тузилишида таркибий яқинлик бор. Шарҳларнинг таркибий конструкциясини шундай таснифлаш мумкин:

- байтнинг насрий баёни;
- далиллар (*оят, ҳадис, тарихий қиссалар асосида*);
- нахвий таҳлил (*араб тили грамматикаси асосида*);
- ривоятлар (*“Иршодул ʻоъизин” ва “Ҳидоятут толибин”дан фарқли равишда “Рисолаи Азиза”даги ривоятларнинг манбаси ноаниқ*);
- бадий санъатлар баёни (*асосан, тажнис санъати*).

Хулоса шуки, ҳар учала шарҳда шарҳ илми анъаналарининг изи сезилади, шорихлар матнлар изоҳида имкон қадар моҳиятга яқинлашган. Айрим талқинларда мавзудан чалғиш, асоссиз маълумотларга суяниш кўринса-да, мазкур шарҳларнинг “Саботул ожизин” асарини оммалаштиришдаги аҳамияти катта.

2.3. “Саботул ожизин” шарҳларида талқин масаласи

Назм нима учун насрий баён қилинади? Бу эҳтиёжми ёки мажбурият? Агар эҳтиёж бўлса, унинг табиатини англаш мумкинми? Мажбурият бўлса, қатъий тизим ва интизом асосида бириккан бутунликни синдиришга жазм этаётган сабаб нимадан иборат?

Бу саволларга жавоб топиш учун аввало, назм ва насрий баённинг мақсадини фарқлаш, қолаверса, уларнинг имконият чегараларини аниқлаш лозим. Шеърда маъно ҳис-туйғулар етовида ифодаланади. Ҳис-туйғуларнинг ҳаракати эса чакмоқдек фавқулодда, чопаетган отдек шиддатли. Одатда маъно мана шу кутилмаган шиддат остида яширин қолади. Шунинг учун бўлса керак, жаҳон

мумтоз адабиётининг улуғ сиймоларидан Жалолиддин Румий *назмни* палахмон тошига ўхшатиб, унинг мўлжалга тегиш ё тегмаслигида доим эҳтимол бўлишини айтган. Аслида шеърнинг гўзаллиги ҳам шунда. Аммо сирли бир синоатга кўра бу гўзалликдан фақат хосларгина баҳраманд. Омма орасида жуда кам сонли кишилар шеърга ошно тутинади, нозик ишораларни илғайди, маънолар катидан таралаётган оҳангни завқланиб тинглайди.

Яна бир тоифа кишилар бу завқланиш жараёнини мумкин қадар узайтиргиси ва шунинг баробарида таассуротларини кимлар биландир ўртоқлашгиси келади. Гўё завқланиш доираси кенгайса, жараён тугамайдигандек. Улар билмайдик, оҳангни шарҳлаб бўлмайди, оҳанг сўзга айланиши билан тўхтайди. Тўғри, улар бунга англамайди. Бироқ мастона кайфият, ички бир эҳтиёж ундовида улар шеърнинг наинки қўл, нигоҳлар етмайдиган уфқларига қадам урмоқчи бўладилар, натижада назм ипига тизилган дурлар наср йўлига тартибсиз сочиб юборилади.

Таъкидлашимиз керак, бу сўзлар зинҳор насрий баён имкониятини камситиш учун айтилаётгани йўқ. Мақсад – фаръ ҳеч бир вақт асл бўлмаслигини, яъни шох-шаббалар ҳеч қачон илдиз ўрнида қабул қилинмаслигини билдиришдир. Бироқ, мақом эътибори билан бу икки жиҳат қанчалик фарқланмасин, вужуд эътибори билан улар бир-бирини тақозо қилувчи мавжудликдир. Назм бор экан, уни насрийлаштириб изоҳлаш мажбурияти барча замонларда қонуний зарурат. Гарчи биз шартли равишда *хос* деб номлаётган тоифа миллатнинг ўзлигини белгиласа-да, жамият бир ҳовуч “хос”лардан иборат эмас. Ҳикматларда тавсия этилган энг тўғри йўл – мушқилни ечиш, қийинни осонлаштириш. Адабий қоидалар, бадий воситалар ҳақиқатни мажоз орқали англашни ўргатади. Қачонки мажоз ортидаги ҳақиқат унутилиб, мажозни ҳақиқат мақомида тушуниш оммалашса, бундай шароитда айти

адабий қоидалар ва бадий воситалар ҳақиқатга қайтиш учун хизмат қилади. Назмни насрий баён қилиш мажбурияти ҳам шундай вазият тақозосидир.

Адаб илмида мумтоз матнларга нисбатан “Ал-мужазул мўъжиз” (الموجز المعجز) деган ибора ишлатилади. “Ўзи қисқа ва ихчам-у лекин мўъжизакор” деган маънони ифодаловчи бу ибора бизга нима учун сал кам уч юз йил ичида “Саботул ожизин” асарига ҳар бири мустақил асар мақомида бўлган учта шарҳ китобининг ёзилиш заруратини изоҳлашга ёрдам беради. Иборанинг биринчи бўлаги – “мужаз” шаклга, иккинчи бўлаги – “мўъжиз” мазмунга алоқадор. Ҳар бири нечта гапларга мазмун бағишлайдиган кўп маъноларни битта жумлага гўзал тарзда жойлаш *жавомиъул калим* дейилади. Қуръон ва ҳадис бошидан охиригача шу услубда баён қилинган, шу услубда қалбларни ҳайратга солган, шу услубда ақлларни лол қолдирган. Шу услуб, шу санъат жозибаси олиму уламони, адибу удабони тинимсиз ўзига чорлаган, тафаккур қилишга ундаган. Аждодлар анъанасига содиқ Сўфи Оллоёр ҳам шу жозибага асир бўлди, шу жозиба соғинчида ижод қилди. Шунинг учун ҳам у бу китобига ақида илмини мавзу қилди. Шунинг учун ҳам у бу китобини “Саботул ожизин” деб номлади. Чунки бу мавзуда инсоннинг ўз-ўзини англаш йўлидаги қадим саволларига жавоблар яширин, бу жавоблар инсоннинг кейинги ҳаётини белгилайдиган даражада улуғ эди. Улуғлик қаршисида Сўфи Оллоёр бир инсон сифатида ожизлигини ҳис қилар, ҳис қилган сайин ошиб бораётган қатъиятини яширмасдан унга “Ожизларнинг саботи” дея ном берган эди.

Ҳақиқатан ҳам ақоид илми тақдим этган маъноларни назмга солиш кучли сабот, улкан малака талаб этадиган иш. Сўфи Оллоёр бу вазифани кифоя қиларлик даражада амалга оширди. Шунинг учун ҳам “Саботул ожизин” асари тез оммалашди, асрлар давомида олимлар диққатини ўзига тортди. Байтларга яширин мўъжиз

маънолар бирма-бир ажратилиб, назарий асосда тасниф қилинди. Тасниф таркибидаги қисмларнинг ҳар бирига таъриф берилди. Қисмларнинг ўзаро муносабати аниқланди. Бу жараённинг амалий кўриниши юқоридаги бобларда баён қилинди.

Хўш, байтларнинг мазмуни билан боғлиқ жиҳатлар уч асрдан зиёдроқ вақт мобайнида кашф этилаётган экан, шундай салмоқли маъноларни тақдим этишда мужаз шаклнинг аҳамияти қанча? Фазилат сифатида саналаётган лўнда ва ихчам шаклнинг ҳар томонлама мувозин бўлишини таъминлайдиган қонун-қоидалар нималардан иборат? “Саботул ожизин”нинг шу қоидаларга мувофиқлиги қай даражада?

“Саботул ожизин”нинг бугунги шарҳида мазкур саволларга ҳам жавоб акс этиши керак. Шундагина кашф этилаётган мазмун бутун ҳолда намоён бўлади, ёзилган шарҳ нафақат тарбиявий, балки таълимий дастурга айланади. Шу жиҳатдан олиб қаралса, “Саботул ожизин”нинг ҳар учала шарҳида кўпроқ тарбиявий йўналиш мақсад қилинган. Масалан, “Оллоҳ таолони танимоқ баёни” бўлимидаги қуйидаги:

“Недур куллуқ, ани муштоқи бўлмоқ,

Ўзидин фони Ҳақға боқи бўлмоқ” –

байтининг “Рисолаи Азиза”даги шарҳини кузатайлик: “Сендан сўралсаки, бандачалик нимадир? Сен айтгилки, бандачиликнинг асли банда бўлган киши ўзни фоний билиб, Тангри Таолони боқий билмоқдин иборатдир. Яъни ҳар ким ўзни фоний билса, Тангрини таниган бўлади. Чунки фоний бўлган кишилар, албатта, дунё зийнатларидан, нафс шаҳватларидан безганлардир. Ҳақиқатан ҳам бу фоний ашёларга алданмоқ боқий неъматлардан қолмоқликка сабабдир”.¹¹⁹

¹¹⁹Тожуддин Ёлчиқул. Рисолаи Азиза. №158, тошбосма, 1858, Қозон, 27-бет.

Шарҳда байтнинг умумий мазмуни изоҳланган. Мазмунда ифодаланган маъно ўқувчига нималарни қилиб, нималарни қилмаслиги ҳақида хабар берапти. Тарбиявий йўналишдаги бу хабарни ўқувчи сўз суратида қабул қилади ва уни статик ҳолатида хотирига жойлайди. Агар байт мазмуни шакл билан уйғунликда тадқиқ қилинганида эди, сўзлар ҳаракатга келиб, манзаралар динамикаси ҳосил бўлар, мазмун жонлироқ кўриниш оларди. Билдирилаётган таклиф кўргазмалироқ бўлиши учун фикримизни мисоллар ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Тўрт гапдан таркиб топган байт тингловчи диққатини ўзига тортиш учун сўроқ жумла билан бошланаяпти. Эга ва кесим муносабатига кўра, гапда иккинчи ўринда туриши керак бўлган “надур” сўзининг “қуллуқ”дан олдин келиши фақат назм ва вазн талаби учун эмас. Саволнинг бу тарзда берилиши олдинроқ бўлиб ўтган “савол-жавоб”нинг давоми эканига ишора. Сал илгари байт воқелигида устоз ва шогирд мулоқоти кечган. “Яратувчига қуллик” маъносини етарлича илғай олмаётган шогирдини устоз хушёрликка чорлаб: “Оллоҳга қуллик” нима ўзи, биласанми?! – деган савол билан эътиборини тортаяпти. Саволнинг жиддийлиги шу даражадаки, устоз ҳеч қандай боғловчи, изоҳловчиларсиз, шу оннинг ўзида, кечиктирмасдан, ўзи берган саволга ўзи жавоб қияпти ва бу байтдаги иккинчи жумла: “Ани муштоқи бўлмоқ”. Яъни “Яратувчига қуллик” дегани бу – Унга етишни қаттиқ хоҳлашдир. Арабча “муштоқ” сўзининг ўзаги “шавқ” (масдари – *иштиёқ*) бўлиб, ўзбек тилида *қаттиқ хоҳиш* маъносини англатади. Саволга берилган жавобни шогирд тўла тушуниб етмади. Албатта, шогирднинг бу ҳолати байтда акс этмаган. Бироқ дабдурустдан берилган жавобнинг шогирд учун кутилмаганлиги зукко устозга аён эди. Балки у навбатдаги маънони айтишга вазият туғдириш учун шогирдни шу кўйга солгандир. Ҳар ҳолда у жавобини изоҳлашга ўтди ва бу

байтдаги учинчи жумла: “Ўзидан фоний”, яъни Яратувчини қаттиқ хоҳлаган банда ўзини унутади, гўё шахс сифатида йўқолади. Устознинг бу жавоблари шогирдга етарли эди, лекин устоз мантиқни тамомига етказишни хоҳлади ва бу байтдаги тўртинчи жумла: “Ҳаққа боқий бўлмоқ”, яъни дунёнинг фонийлигини англаб, Ҳақнинг боқийлигини топади. *Кетиши* қаергадир *бориши* тақозо қилади. Кетиладиган маскан – ўзлик, бориладиган макон – Ҳақ таолонинг ёди. Ўзликда ўткинчи дунёга боғлиқлик яширин. Муваққат бўлса-да, ўзидаги шу боғлиқликни уза олган банда Ҳақ муҳаббатининг боқийлигини ҳис қилади.

“Саботул ожизин” манзумалари маснавий йўлида ёзилган. Маснавий – сюжетли воқеликни тасвирлашга хос жанр. Шу билан бирга, ҳикматли маъноларни ифодалашга мос жанр. Ҳар икки мисрани ҳикмат асосида уюштириш “жавомиъул калим” услубидан мерос. Сўфи Оллоёр бу услубни талаб даражасида ўзлаштирганлигига шубҳа йўқ. Фикримизни “Саботул ожизин” асарининг ўрганилиш тарихида марказий ўринни эгаллаган “Ҳидоятут толибин” шарҳи мисолида кўриб чиқайлик.

“Ҳидоятут толибин”ни бошқа шарҳлардан ажратиб турувчи бош хусусият шарҳ ва изоҳларнинг илмий асосга қурилганидир. “Саботул ожизин” мутолаасида ўқувчини ўйга толдирадиган, ҳатто “саботхон”лар орасида ўзаро баҳсга сабаб бўлган бир байт бор:

“Қилиб ғабро мадорин зиммаи ҳут,
Бани Одамға андин қисм этар қут”.¹²⁰

Бу байт “Рисолаи Азиза”да шундай шарҳланган: “Яъни Оллоҳ таоло ернинг аслини балиқ устига қўйди. Шу балиқ устидаги ерларда Оллоҳ одам болаларига ризқ улашиб, бирининг ризқини кенг,

¹²⁰Илмий-танкидий матн. 1-3.

баъзиникини тор қилди. Чунончи, Зухруф сурасининг 32-ояти бунга далилдир”.

“Иршодул оъизин”даги изох: “Ернинг касларун балиқ бўйинда килуб, ул ердан бани Одамға ризқ тақсим эдар, зироатлар эдиб, вақтли вақтинда емишлар-ла ризқландирмоқ каби”¹²¹.

Энди “Ҳидоятут толибин”даги шарҳга кулоқ тутайлик: “Ерни мадору турушини балиқ устида қилиб, бани Одамға андаги наботот ва самарот ва ҳайвонотдин ризқу рўзи насиб этар. “Рухул маъоний” соҳиби сурайи “Нун” тафсирида дерки, баъзилардин ривоятдурки, “нун” ерни ани устига қўйулган бир балиқки, ани оти “Яҳмут”дур. Бу хусусда Зиёи Макдисий “Мухтор”да ва Ҳоким ва бошқалар бир ҳадис Ибн Аббос розийоллоҳу анҳумадин ривоят этибдурларки, Оллоҳ таоло “нун”ни яратди. Сўнгра ерни ани устига ёйилди ва қўйулди. Бас, балиқ қимирлаб изтироб этди, бас ер ҳам қимирлади ва ҳаракатга келди. Бас, тоғлар бирлан маҳкам даствор этилди. Сўнгра Ибн аббос розийоллоҳу анҳумо: " ن * و القلم ... " (“Қалам” сураси 1-2-оятлар)ни ўқудилар. Ва бу тафсир Мужоҳид раҳимахуллоҳдин ҳам ривоятдур. Сўнгра соҳиби “Баҳр”дин нақл этиб дерки, шояд “нун” ҳарфини ҳуруфи ҳижодин бир ҳарф оти эканидан, бошқа тамом эҳтимолотлар сиҳатга етмагандур. Ва бу сўзни Алусий ҳам таъйид этибдур. Аҳли кашфлардин Саййидий Абдулазиз Даббоғ ҳазратларидин “Абриз”да ерни шамол устида муаллақ эканини нақл битибдур. Бу сўз бу кунги иктишофот асрида маълум бўлган ерни муаллақлиғига мувофиқдур. Ва Оллоҳни камоли қудратиға далолат қилур”¹²²

Аввалги иккита шарҳда байт мазмуни насрий баён қилинган-у, аммо баён аниқлик даражасига етмаган. “Рисолаи Азиза” далил қилиб

121. صلاح الدين سليمى. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمة قرآن, 1911, ص. 2.
122. سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص. 1.

келтирган Зухруф сурасининг 32-ояти ҳам баҳсталаб мисрага эмас, бевосита байтнинг иккинчи мисраси мазмунига алоқадор.

“Ҳидоятут толибин” шарҳида эса тамоман бошқа манзарани кузатамиз. Тадқиқ катъий илмий тизимга бўйсундирилган. Аввал, байт чиройли сувратда насрий баён қилинган. Кейин баҳсларга сабаб бўлган мисрадаги хабарнинг далили тафсир илмида мўътабар саналган манба – “Руҳул маъоний”¹²³ асосида тақдим этилган. Яна бир неча ишончли манбалардан – Зиёи Макдисийнинг “Мухтор” асаридаги ва Ҳокимнинг “Бухорий ва Муслимнинг “Саҳиҳ ҳадислар тўпламидаги ҳадисларга қўшимча” (المستدرک على الصحيحين للحاکم) асарида Ибн Аббос розийоллоҳу анҳумадин ривоят қилинган ҳадис байт мазмунини тасдиқловчи иқтибос сифатида келтирилган. Шарҳда бу ҳадис Мужоҳид раҳимаҳуллоҳдан ҳам ривоят қилингани айтилади. Шунингдек, мазкур ҳадиснинг Ибн Аббосга боровчи бошқа санад билан (Абу Закариё Яҳё ибн Муҳаммаддан – Муҳаммад ибн Абдуссаломдан – Исҳоқ ибн Иброҳимдан – Жарирдан – Аъмошдан – Абу Зобйандан – Ибн Аббосдан) ривоят қилинган вариантини “Тафсири Бағавий”, “Ал-Баҳрул мадид”, “Тафсирус сирожил мунир”, “Тафсирул Байзовий”, “Тафсирун Насафий” каби мўътабар манбаларда ҳам борлигини аниқладик.

Шориҳ битта мисра шарҳида атрофлича маълумот берди, лекин шу билан қаноатланмаяпти, Абу Ҳаййон Муҳаммад ибн Юсуфнинг “Тафсирул Баҳрул муҳит” тафсиридаги мавзуга алоқадор нақлни ўртага ташлаяпти, яъни байтдаги “зиммаи хут” ибораси шарҳида зикр этилган “Қалам” сурасининг биринчи оятидаги “нун”дан “балиқ” назарда тутилмаган, балки “нун” – ҳижо ҳарфларидан бирининг номидир, бундан бошқа барча эҳтимол қилинган маънолар тўғри эмас, деган фикрни келтиряпти. Диққат қилинса, гапнинг сиёқидан

¹²³“Руҳул маъоний” тафсирининг муфассири – Маҳмуд Алусий, кунияти – Абу Фазл.

шорихнинг ҳам бу қарашга майли борлиги сезилади. Шунинг учун бўлса керак, бу қарашни Маҳмуд Алусий ҳам қувватлаганини кистириб ўтади. Сўнгра хулосасининг қатъий эканини билдириш мақсадида географ олим Саййидий Абдулазиз Даббоғнинг “Абриз” номли асаридан ернинг шамол устида муаллақ тургани билан боғлиқ илмий қарашни ҳавола қилади. Шарҳ ниҳоясида замонавий кашфиётларни эътироф қиларак, шарҳдан кўзланган бош мақсадни яна бир бор эсга солиб қўяди: “Бу сўз бу кунги иктишофот асрида маълум бўлган ерни муаллақлигиға мувофикдур ва *Оллоҳни камоли қудратиға* далолат қилур”.

“Ҳидоятут толибин”ни нашрга тайёрлаган О.Алимов шорихнинг мазкур байтга нисбатан тутган позициясини қувватлаб, ҳаволада шундай изоҳ беради: “Маълумки, баъзи манбаларда келтирилган хабарлар ўша давр муҳитидан келиб чиққан ҳолда, давр кишиларининг ақллари қабул қилиши даражасида баён этилган бўлиб, юқоридаги иборалар ҳам ушбу зикр этилган ҳолатлардан холи эмас. Матн давомида ҳозирги кашфиётлар асрида фан томонидан исботланган ернинг фазода муаллақ эканини баён этувчи сўзлар келтирилади”.¹²⁴

“Ҳидоятут толибин”нинг яна бир фазилати муайян байт шарҳланар экан, ўрни-ўрнида муқаддам қилинган шарҳларга, хусусан, Тожуддин Ёлчикул ўғли шарҳига муносабат билдириб кетилади ва бу муносабат аксар ҳолда “Шорих саҳв этгандир” ёки “Шорих бу байт тавжиҳида саҳв этибдур” жумлалари билан ифодаланади. Масалан, “Муножот” деб номланган 25-бўлимда куйидаги байт шундай шарҳланган:

“Илоҳи, эътиқоди пок бирлан,
Мани оғишта қилғил, хок бирлан.

¹²⁴“Ҳидоят ут-толибин” – “Сабот ул-оғизин” шарҳи.(Нашрга тайёрловчи Озодбек Алимов), “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009, 26-бет.

Илоҳи, эътиқоди (бешоиба) пок аҳли суннат ва жамоат бирлан мени жонимни олиб, қабрга киргизиб, туфроққа қўшуб (ўлар вақтимда иймондин айирмоғил). (Шорих бу байт тавжихида саҳв этибдур.)”¹²⁵

Мазкур байтнинг “Рисолаи Азиза”да шарҳи: “Оллоҳим, кенг раҳматинг ила мени яратганинг тупроққа пок эътиқодимни қориштир, яъни мени тупроқ каби тавозуъли қилиб, мартабамни баландларга кўтаргил”.

Ҳабибуллоҳ Саййид Яҳёхон шарҳида асосий эътибор *иймонга* қаратилди. Бу маъно қавс ичидаги “ўлар вақтимда иймондин айирмоғил” жумласи билан таъкидланди. Шарҳнинг бундай шарҳланишига шорихнинг бир нечта қаринаси (далиллари) бор.

Аввало, бу бўлим ақида мавзуларининг марказида турувчи иймон масаласининг таркибий қисмларидан ҳисобланувчи ажал, қабр азоби, қиёмат, тарози, сирот, бихишт, дўзах, кавсар тушунчаларини баён қилувчи бўлимларнинг давоми сифатида намоён бўлган. Зеро, ақида илмининг бош мақсади банданинг бу дунёдан иймон билан кетиш ғоясига қаратилган. Бу ҳар қандай мазмунда бирламчи эътибордаги масаладир. Қолаверса, юқоридаги байтнинг давомида “*Дилим содиқ тилимга бўлди қоил / Бу сўздин қилмагил бир зарра моил*” яъни, “тилим айтувчи бўлган иймон калимасини дилим тасдиқловчидир, мени бу сўзу эътиқоддин ўзга тарафга бурувчи бўлма” мазмунидаги байт келганки, бу ҳолат иймон шартларидан саналган “калимаи тоййиба”ни тилда иқрор қилиб, дилда тасдиқлаш зарур” маъносига очиқ-ойдин ишорадир.

Тожуддин Ёлчикул ўғли шарҳида эса байтнинг уст қатламида иш кўрилган. Ҳақиқатан ҳам мисраларнинг зоҳиридан “мени пок эътиқодим билан тупроққа қориштир” маъноси англашилади. Аммо

سید حبیب اللہ بن سید یحیٰ خان. ہدایۃ الطالبین شرح ثبوت العاجزین صوفی اللہ یار. ص: ۶۴¹²⁵

бундай тушуниш бирламчи эътибордаги масалани кейинги ўринга тушириб қўяди. Тожуддин Ёлчикул ўғли бу шарҳида иймонга эмас, тупроққа эътибор қаратяпти, тупроқ бир неча сифатлар билан васфланяпти: “яратганинг тупроқ” – Оллоҳ инсонни яратиш учун тупроқни танлагани; “тавозуъ” – камтарлик, бандаликнинг олий мақоми (“мартабамни баландларга қўтаргил” жумласи бунга ишора).

Албатта, байт маъносини шундай тушуниш ҳам мумкин. Шунинг учун Ҳабибуллоҳ Саййид Яҳёхон ўзидан олдин қилинган бу шарҳга муносабат билдирар экан, уни *тавжих*, яъни “бир қараш” сифатида эътироф этяпти. Энди бу тавжихнинг саҳв (хато) деб топилишига келсак, у иккиламчи эътибордаги нарсанинг биринчи ўринга чиқариб қўйилиши билан изоҳланади.

Шарҳларни қиёслар эканмиз, айрим сўзлар изоҳида ихтилофли ўринлар ҳам кузатилади. Мисол учун ушбу байтни олиб кўрайлик:

“Вужудинг уқбаси эрмас алоша,

Тал оша келган ўлтурмас талоша.”¹²⁶

Байтнинг “Ҳидоятут толибин”даги шарҳи: “Вужудингни тариқат йўлидаги уқбаси алоша (жағ)ни қимирлатиб, қилу қол ва мужодала ва мунозарага диққати азизни сарф этмоқ эмас. Балки, бу йўлда нафсу шайтону ҳавога эргашмоқдин вужудга келадиган кўп укубат ва довонлар борки, солиқ бояд алардин ўтсун. Бу кўталлардин ошиб, нафсу ҳавони оёғ ости қилиб, эзиб келган киши ҳар кимса бирла мунозара ва мужодала қилиб, талашиб-тортишиб ўлтурмас. “Уқба” кўтал – довон маъносида. “Алоша” – жағ суяги. “Тал” лафзи арабий, “тепа ва кўп тўпланган туфроғ” маъносидадур. “Оша” *ошмоқ*дин маъхуз, (устидин ўтуб) маъносида. Иккинчи “талоша” *талашмоқ*дин маъхуз, мужодала маъносидадур”.¹²⁷

¹²⁶Илмий-танкидий матн. 46-12.

¹²⁷۱۳۳ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص:

Шорих байтдаги “алоша” сўзининг луғавий маъносини *жаз*; *жаз суяги* дея таърифлаган. Аммо бу сўзнинг қайси тилда қўлланиши ва қайси луғатда бу сўзга шундай маъно берилгани айтилмаган. Мазкур байт ифодаланган бўлимда беҳуда баҳс-мунозарани қоралаш мавзуси ҳақида сўз боради. Шундан келиб чиқиб, шорих байт мазмунини мавзуга буради: муваққат берилган диққату эътиборни жағни беҳуда қимирлатишга сарфламасликка чакиради. Тўғри, бу йўл (яъни, матнни ўзидан олдинги ва кейинги матн маъноси билан боғлаб изоҳлаш) шарҳ илми мантиғига, қолаверса, айти мавзуга мувофиқ маъно. Лекин арабча “тал” лафзининг *тепа* маъноси; иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилганини билдирувчи “оша” равишининг *ошмоқ* феълидан олингани, “талоша”нинг *талашмоқ* феълидан олиниб, беҳуда баҳс-мунозора маъносида қўллангани айтилгани ҳолда, негадир “алоша” сўзига изоҳ берилмагани бизни бу сўз атрофида изланишга ундади.

“Алоша” сўзининг туркий лаҳжаларда қуйидагича маънолари борлиги аниқланди¹²⁸:

- 1) олочуқ яъни, чайла, қапа;
- 2) пастлик;
- 3) паст бўйли; ориқ; (жониворларга, хусусан, отга нисбатан)
- 4) заиф, кучсиз.

“Рисолаи Азиза”даги шарҳда бу сўзнинг иккинчи маъноси қўлланган: “Вужудинг тоғи баланд эмасдир, яъни нақадар олим бўлсанг-да, илмнинг охири бўлмагани учун, унга етишган киши бўлмассан. Шунинг учун сени биров баҳсда енгиб, йиқитиб хор қилиши мумкин. Шундай экан тоғ оша келган, яъни адамдан вужудга келган киши одамлар билан баҳслашиб, уришиб, талашиб ўтирмас. Руҳ оламидан вужудга келган олим эканингни ҳисобга ол-да, яна

¹²⁸Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. “Наука”, М.:1974, С.136-137.

борлиқдан адамга кетишингни ҳам бил. Буни ҳисобга олиб, амал қилгин ва баҳсларни қўйгил”.¹²⁹

Тожуддин Ёлчикул ўғли байт мазмунидаги бирламчи маънони, таъбир жойиз бўлса, бирламчи маънони очувчи калит сўзни тўғри англаган. Байтдаги “вужудинг” сўзи *жасад*, *бадан* маъносида эмас, балки *мавжудлик*, *йўқликдан борлиққа келиш* деб англолар экан, маъно маиший чегарадан кўтарилади. Беҳуда баҳсу мунозарага киришиш маиший оламда кечадиган ҳодиса. “Яралиш, йўқликдан борлиққа келиш” мўъжизаси олдида “беҳуда баҳс-мунозара” мавзуси ҳақиқатан ҳам кичик, арзимас ҳодиса. Шундай улуғ доvon, тепаликлардан ошиб келган инсон энди умрини талашиб-тортишишлар билан ўтказса?! “Рисолаи Азиза” муаллифи мана шу бирламчи маънони ирода қилган. Уни қандай савияда етказгани кейинги масала. “Алоша” сўзининг шарҳда қўлланган маъноси ҳам ирода этилган мақсадга хизмат қилган.

“Иршодул оъизин”да бу байт шундай шарҳланади: “Яъни вужудинг машаққати табаҳшак дигил, буюқдир. (إذا كان الأمر كذلك) (иш шундай экан), тов оша келган киши кишилар ила талашуб ўлтурмас. Тов минган кимсанинг сўвлави торғаб-талашарға мумкин бўлмаздир. *Вужудинг уқбаси* демак “машаққат” маъносинадир. Фаразан ўйласанг, вар қабрдан қўбсанг, бор анда борғоч, номалар ўнгдан бериласи бор бўларни фикрлаган киши кишини илзом қасди ила толошуб ўлтурмас. “Олоша” демак *тубан ер* демакдир. Туркийда “эниш ер” дерлар. “Тал” дедики: (ارض مرتفع من الرمل) (тупроқдан кўтарилган ер) *буюк тоғ* демакдир”.¹³⁰

Салоҳиддин Салимий байтдаги “алоша” сўзини “тубан ер”, яъни луғатда *пастлик* деб берилган маъно билан изоҳлади. Шарҳ

¹²⁹“Рисолаи Азиза” – “Саботул ожизин” шарҳи. Тузувчи – Ҳасанов Б. Т., 2000й. 147-бет

¹³⁰ صلاح الدين سليمي. ارشاد العائدين شرح ثبات العاجزين. مطبعة كريمة قزان, 1911, ص. ۱۲۷.

сўнгида бу сўзга “эниш ер” яъни *нишаблик* маъносини қўшимча қилди.

Кейинги ҳар иккала шарҳда “алоша” сўзининг луғавий асосга эга маъноси қўллангани учун эътибор бирламчи маънодан узоқлашмаган. Гарчи Салоҳиддин Салимий *вужудинг уқбасидан* мақсад “машаққат” деб бирикма маъносини торайтирган бўлса-да, қабрдан туриш, маҳшар томон юриш, номанинг ўнг қўлдан келиши каби улуғ ва даҳшатли манзаралар тафаккури билан мавжудлик тушунчасини замон ва маконда кенгайтирган.

Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон шарҳида нисбатан бўлса-да, мазмун билан шакл уйғунликда текширилган ўринлар учрайди, лекин айни ҳолда ҳам мазмун тадқиқи етакчилик қилаётгани сезилади. Мисол учун, юқоридаги байт шарҳини олиб кўрайлик: “Нозим раҳимахуллоҳ “қуллуқ надур?” (ва “қул” дегани қандоқ кишидур?)” деб савол этиб, ўзлари жавобида “Ани, яъни Оллоҳни муштоқи бўлмоқ. Ўз ҳасти ва вужудидан фоний бўлуб, Ҳақ таоло ёди ва зикри бирла боқий бўлмоқ дебдурлар. Банда Худони ёдласа, Оллоҳ ҳам ани ёдлар: "فاذكرونى اذكركم" ояти¹³¹ далилдур. Ва ёдламоқ сабаби муҳаббат бўлур. Ва баъзан Оллоҳ тарафидин бир жазбу тортиш вукуъга келиб, ани асарида бандадин муҳаббату иштиёқ зуҳурга келур.

Оят¹³²: "يحبهم ويحبونه" бу сўзга далилдур. Фано ва бақо хусусида тасаввуф китобларида шарҳу баст берилгандур. Нозим раҳимахуллоҳ “Муродул орифин”да хўб тавзиҳ бирла баён этгандурлар. Мурожая этилсун”.¹³³

Саййид Ҳабибуллоҳ Яҳёхон Тожуддин Ёлчиқул ўғлидан фарқли равишда муаллиф саволининг кимга қаратилганини зикр этмайди ва жавоб муаллифнинг ўзи томонидан бўлганини эслатади.

¹³¹ Бақара сураси, 152-оят.

¹³² Моид сураси, 54-оят

¹³³ ٤ سيد حبيب الله بن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين صوفى الله يار. ص:

Сўнг мазмунни изоҳлашга ўтади, ҳар бир изоҳга оятдан далил келтиради. Шу билан кифояланмасдан, мазмуннинг янада кенгрок шарҳини баён этадиган манбаларни санаб кўрсатади. Тўғри, мазмуннинг соғлом ўзанда чуқур таҳлил этилиши асарни баҳолаш учун замин тайёрлайди. Аммо шу мазмунга шаклнинг қанчалик мувофиқлиги ҳам қўшиб ўрганилса, ҳақиқатан ҳам асар ўзининг муносиб баҳосини олган бўлади.

Шорих бутун эътиборини мазмунга қаратар экан, ўқувчини изидан эргаштира олса, бу унинг муваффақияти, демак у тириклик учун муҳим битта иммунитетни уйғота олди. Лекин иш шу билан тугамайди. Дунёда "Саботул ожизин"дан бошқа манбалар ҳам бор, ўша манбалар тадқиқида ҳам бу муваффақиятли услубни қўллаш, тажрибани оммалаштириш, уларни ўрганаётган индивидда ҳам ўша иммунитетни уйғотиш мумкин.

Бунинг учун мазмун тадқиқи билан параллел равишда шаклга ҳам жиддий эътибор қаратилиши лозим. Шунда мазмунлараро умумийлик ва хусусийлик фарқланади. Ҳосил бўлган тизимдаги ўзгаришлар жараёнини кузатиш мумкин бўлади. Уларнинг ўзаро муносабатидаги такрорланувчи ҳолатлардан қонуниятлар туғилади. Қонуниятларни ўрганиш натижаси методик қолипларни тақдим этиш билан ниҳояланади. Пировардида, бу тайёр методик қолипни бошқа манба мазмунини ўрганишга тадбиқ қилиш имконияти юзага келади.

Демак, муайян манбани ўрганишда мазмун тадқиқи доирасида чегараланиш тадқиқотни фақат ўша манба учун хослаб қўяди, жараёнда қўлга киритилган тажрибанинг оммалашувига имкон бермайди.

Хулоса шуки, "Саботул ожизин"нинг ҳар учала шарҳи матн мазмунини баён қилиш жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи бирламчи манбалардир. Шарҳ илми анъаналарига эргаштиш жиҳатидан қаралса, "Ҳидоятут толибин" шарҳи қолган икки асардан юқорироқ мартабада

туради. Бу афзалликнинг сабаблари асосан қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

- шарҳ учун тақдим қилинган матн аввал нисбатан жиддий матншунослик текширувидан ўтказиб танланган;
- аксар шарҳда мазмуннинг бирламчи маъноси тўғри топилган ва эътибор изчил тарзда шу нуқтага қаратилган;
- қоидага кўра шарҳнинг илмий қимматини манбашунослик фаолияти белгиланган;
- далил келтиришда зарурий батафсилликка риоя қилинган;
- шарҳларнинг таркибий қисмлари муайян тизимда тузилган;
- билвосита матн шарҳидан чекинишлар қатъий чегара билан ажратилган (*тавжих, тазйил, танбеҳ, танбеҳот, нозим раҳимаҳуллоҳнинг сўзи* каби).

Асарни бошидан охиригача тўлиқ шарҳлаш шарҳ илмининг мумтоз ва анъанавий усулларида биридир. Олимлар томонидан эътироф этилган машҳур шарҳ китоблари шу тажрибанинг натижаси ўлароқ маънавиятимизнинг олтин хазинасини беаб турибди. Китобни инсоният маънавий қадриятини белгилайдиган ягона манба деб билган аجدодларимиз бу бебаҳо бойлик билан боғлиқ машғулотларга бутун умрларини сарфлаганлар. Инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсон билан инсон муносабатларида туғиладиган муаммолар ечими бутун ва мукаммал ҳолда китобларда яқун топган. Аждодларимиз шу бутунлик ва мукаммалликка заҳа етиб қолишидан хавфсираганлари учун ҳам бошлаган китобларини сўнгги нуқтасигача ёзиб тамомлаган. Уларни шарҳлашга киришган шориҳ ҳам бошлаган ишига шу бурч масъулиятида ёндашган.

Бугунги авлод аждодларидан фарқли равишда китобга ўзлигини белгилайдиган ягона манба сифатида қарамайди. Дунёнинг у чеккасидаги хабарлар бу чеккага сонияларда етиб келаётган, тузумлар, маданиятлар туташиб, муаммолар оммалашаётган

(глобализация) даврда инсон табиати ҳар хилликдан бир хилликка кўчиб ўтяпти. Ахборот асрининг шиддати сифатга эмас, сонга қараб ошиб борапти. Қадриятлар ўртасидаги рақобатнинг моҳиятини ҳам шу шиддат белгилаяпти. Оз фурсатда кўп маълумотни тўплай олиш малакасига эга шахс ақллари бошқариш қудратини ҳосил қиляпти. Бутун Ер юзига тарқалган бу талотум ичидаги инсон китоб томон эмас, миллиарддан ортиқ имконият эшикларини очиб, ўзига чорлаб турган интернет тармоқлари томон шошяпти. Бугун ўн ёки йигирма жилдги китоблар билан тўлган китоб жавони қаршисида 100 минг ёки 200 минг электрон китобни ўз ичига олган аудиовизуал кутубхоналар турибди.

Ҳар қандай вазиятда талаб эҳтиёжга қараб шаклланишини исботлашга ҳожат йўқ. Шундай экан, бу шароитда катта ҳажмдаги матнларни муайян хусусиятига кўра ажратиш, ажратилган бўлакни бутуннинг қисми сифатида тақдим этиш яхши натижа бериши мумкин. Биз бу тажрибани “Саботул ожизин” матни асосида синаб кўрдик.

Саксон икки манзумадан таркиб топган умумий матн мавзусига кўра уч гуруҳга ажратилди: Сўфи Оллоёр ҳикоятлари; Сўфи Оллоёр насиҳатлари; Сўфи Оллоёр муножотлари.

Биринчи китоб “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари” деб номланиб, у 24 та ҳикоятни ўз ичига олган. Ҳар бир ҳикоят аслиятдаги сарлавҳаси билан берилиб, назм матнига ўқувчиларни тайёрлаш мақсадида манзумалардан олдин ҳикоятнинг насрий баёни келтирилди. Насрий баён мухтасар кириш сўзи билан очилиб, изоҳ давомида ҳикоя воқелигидаги тарихий шахсларнинг таржимаи ҳолларига ва уларнинг сийрати билан боғлиқ таъсирли нуқталарга тўхталдик. Ҳар ҳикоят хотимасидаги муаллиф хулосалари матн доирасида кенгайтириб изоҳланди, уларга бугуннинг ўқувчиси сифатида муносабат билдирилди. “Саботул ожизин” матни асосида кирилл ва латин

алифбосида чоп этилган “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари” шарҳининг афзаллиги китобнинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан замон талаби даражасида тайёрланганлиги билан изоҳланади.¹³⁴ Қолаверса, халқни китобга яқинлаштириш мақсадида қилинган бу ҳаракатлар битта асар доирасида силсила китоблар яралишига сабаб бўлди.

Бу тажрибада ўқувчини матн мутолаасига босқичма-босқич тайёрлаб бориш мақсади ҳам назарда тутилган. “Саботул ожизин” силсиласи остидаги “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари”, “Сўфи Оллоёр насихатлари”, “Сўфи Оллоёр муножотлари” деб номланган ҳар учала китобнинг қоидага кўра насрий баёни тамомига етгач, матн мазмуни шакли билан уйғунликда тўла шарҳланади. Мундарижадан олдин шарҳга қиёсий матншунослик ва манбашунослик тадқиқи натижалари илова қилинади. Илова охирида оригинал матн учун изоҳли луғат тузилади.

Диссертациянинг “Саботул ожизин” асари герменевтикаси” деб номланган иккинчи бобида шарҳ илми анъаналари, “Саботул ожизин” шарҳлари ва шарҳларда талқин масаласи билан боғлиқ учта масала ўрганилди. Тадқиқ натижалари қуйидаги умумий хулосаларда акс этган:

– шарҳ илми тадқиқида асос вазифасини ўтаган илмий мезон шарҳнинг вужудга келиши, шаклланиши, мустақил илм сифатида барқарорлашуви ҳодисаларини Исломдан кейинги давр базасида ўрганишни тақозо қилади; барча турдаги шарҳлар учун умумий, тармоқлараро барқарор қонуниятлар мавжуд; шарҳ илмининг текшириш усуллари, илмий тамойиллари нафақат замонавий адабиётшунослигимиз, балки герменевтика

¹³⁴Китобга бўлган эҳтиёж сўнгги ўринларга тушиб қолган бугунги шароитда 2000 нусхада чоп этилган китобнинг бир ойга қолмасдан ўқувчилар мулкига айланиши сўзимизнинг исботидир. “Сўфи Оллоёр насихатлари” деб номланган “Саботул ожизин” силсиласининг 2-китоби нашрга тайёрланяпти.

таълимотининг асосчилари бўлган Ғарб олимларининг илмий-адабий мезонлари учун ҳам замин вазифасини ўтаган;

– шориҳнинг илк вазифаси манбанинг ёзилиш мақсади ва ундан муаллиф кўзлаган мақсадни аниқлашдир; ҳар учала шарҳ матн мазмунини баён қилиш жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи ва “Саботул ожизин”ни оммалаштиришда аҳамияти катта бирламчи манбалар саналади; шарҳ илми анъаналарига эргашиш жиҳатидан қаралса, “Саботул ожизин” асарининг ўрганилиш тарихида марказий ўринни эгаллаган “Ҳидоятут толибин” қолган икки шарҳдан юқорироқ мартабада туради;

– назмни насрий баён қилиш мажбурияти мажоз ортидаги ҳақиқат унутилиб, мажозни ҳақиқат мақомида тушуниш оммалашган вазият тақозоси, бундай шароитда айни адабий қоидалар ва бадий воситалар ҳақиқатга қайтиш учун хизмат қилади; “Саботул ожизин” байтлари – *мужазул муъжиз* калом, Сўфи Оллоёр – *жавомиъул калим* соҳибидир;

– шарҳланаётган асарнинг муносиб баҳоси тадқиқнинг мазмун ва шакл уйғунлигида олиб борилишида намоён бўлади; шарҳларда мазмун тадқиқи билан параллел равишда шаклга ҳам жиддий эътибор қаратилиши тарбиявий хусусиятга эга манбани таълимий даражага кўтаради;

– катта ҳажмдаги матнларни муайян хусусиятига кўра ажратиш, ажратилган бўлакни бутуннинг қисми сифатида тақдим этиш ўқувчини матн мутолаасига босқичма-босқич тайёрлаб бориш мақсадини назарда тутди; мумтоз матнларнинг замонавий шарҳида турли изоҳий ва кўргазмали кўрсаткичлар билан таъминланган илмий аппарат мавжудлиги шарҳнинг мукамаллигини белгиловчи хусусиятдир.

III БОБ. “САБОТУЛ ОЖИЗИН” – ИЛМИЙ-АДАБИЙ МАНБА

3.1. Илмий-маърифий асарларнинг адабиётдаги ўрни

Сарлавҳадаги “илмий” сўзи муайян фан тармоғига оид хос қонун-қоидалар мажмуини англатмайди, балки мутлоқ маънода қўлланган. Яъни, “Саботул ожизин” илмий манба” дейилар экан, бу билан мазкур манбани фақат адабиёт назариясига оид қайсидир қонун-қоидаларни (масалан, аруз назариясини) ўзида акс эттирган асар деб тушунмаслик керак. Балки, бу ўринда умуман қайсидир илмий соҳага тегишли мавзуларни қамраган манба экани назарда тутилган. Сўфи Оллоёр “Китоб таълифининг баёни” бўлимида: *Ақида сўзларини қилдим исбот//Анга қўйдум “Саботул ожизин” от*, – дея ўз асарининг мақсадига кўра ақоид китоби эканини таъкидлаган. Диссертациядан кутилган якуний натижа “Саботул ожизин”нинг илмий-танқидий матнини яратиш экан, натижа ҳар томонлама асосли, ишончли бўлиши учун тадқиқот ақоид масалаларига мавзу доирасида мурожаат қилишни тақозо этади.

Сарлавҳадаги “маърифий” сўзига бериладиган таъриф эса “маърифат” тушунчасининг асл маъносини англашга боғлиқ. “Маърифат” сўзи луғатда *танимоқ, билмоқ* маъноларини англатади. Аммо *илм* сўзи англатган билиш билан *маърифат* сўзи англатган билиш ўртасида фарқ бор. *Маърифат* деганда нарсанинг белгиларини (сифатларни) идрок қилиш тушунилса, *илм* орқали билишда нарсанинг ўзини (зотни) идрок қилиш тушунилади. Бошқачароқ айтилса, илгари хабардор бўлмаган нарсани кейин билиш маърифатдир. Шунинг учун “маърифат” сўзига ўзакдош ориф сифатини Оллоҳга нисбатан қўллаб бўлмайди. Чунки беҳабарликдан сўнг билим ҳосил бўлиши Яратувчига эмас, яратилганларга хос сифатдир. Қадим манбаларда, хусусан мумтоз адабиётимизда *маърифат* лафзи орқали Ҳақни таниш тушунчаси ифодаланган. Кейинчалик тилимизда “маърифат” сўзининг маъно доираси янада кенгайди. Асл тақозо қиладиган сифатлар аслнинг ўрнида

истеъмол қилина бошлади. Масалан, “маърифатли киши” деган сўздан энди бевосита Ҳақни онгли равишда англаш сифати тушунилмайди. Балки, “замонамиз кишисининг маърифати – кўп маълумотлардан хабардорлик, расмий одоб этикетларини ўзлаштирганлик билан белгиланади” деган қараш бугун меъёрга айланган.

Демак, бу фаслда маълум соҳа доирасида чегараланган, назарий асосга эга қонун-қоидалар тизими орқали Ҳақни танитишга бағишланган назмий асарлар ҳақида тўхталамиз.

Фундаментал тадқиқот ўз характериға кўра муайян соҳа (йўналиш) доирасида чегараланади. Масалан, адабий манба тадқиқоти адабиёт тизимидаги қонуниятлар асосида илмий текширувдан ўтказилади. Ҳеч қачон бу фаннинг ўзак муаммолари математика, физика, кимё ёки шунга ўхшаш соҳаларда ўрганилмайди. Аммо тарихдан маълумки, филологияга бевосита алоқаси бўлмаган манбаларда ҳам баъзан адабий воситалардан, хусусан шеър жанридан кенг фойдаланилганини кузатиш мумкин. Алжабр, табобат, ақида, фикҳ илмига оид айрим манба матнларининг назмий шаклда ҳам мавжудлиги фикримизга далилдир. Шу ўринда, бундай манбалар фундаментал ўрганилар экан, қайси соҳа базасида текширилиши керак, деган принципиал савол туғилади. Мисол учун, Сўфи Оллоёрнинг ақоид илми мавзуидаги “Саботул ожизин” манзумасини адабий манба дейиш керакми ёки ақида китоби?

Бу хил манбаларнинг қайси соҳага тегишлилигини, аввало, тадқиқотчининг назари, қолаверса, тадқиқот натижаси белгилайди. Дейлик, “Саботул ожизин” асари ақоид илмидаги мўътабар манбаларга қиёсан ўрганилса ва ўзаро мувофиқлик даражаси аниқланса, мазкур манбанинг нечоғли ақида китоби экани аён бўлади. Агар тадқиқотчи бу ўринда ақида масалаларига эмас, балки мавзу назмда ифодалангани учун ўз назарини шоирнинг адабий маҳоратига қаратса ва шу йўл билан асарнинг бадиий савиясини

ёритиб берса, манбанинг адабиётга алоқадорлиги қай даражадалиги билинади. Бундан келиб чиқадики, “Саботул ожизин”га ўхшаган асарларни ҳам адабий, ҳам илмий манба сифатида ўрганиш мумкин ва бундай манбаларни қатъий ё у, ё бу соҳа доирасидагина тадқиқот объекти сифатида чегаралаб қўйиш тўғри эмас. Бу фикрни Навоийнинг “Сирожул муслимин” ва Бобурнинг “Мубаййин” асарларига, Вафойнинг “Равнақул ислом” достонига, Мир Ҳайдархон ибн Суннатulloҳнинг “Ақидаий назмий” ва Абдурахмон Низорийнинг “Даҳрун нажот” манзумаларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Бундай асарларнинг адабий манба сифатида кўп ҳам эътибор қилинмаслигининг яна бир сабаби *адабиёт* сўзи англатган маъноларни турлича тушуниш билан боғлиқ.

“Адабиёт” атамаси соҳага оид луғат ва манбаларда “адаб” сўзидан олингани айтилади. Журжонийнинг “Ат-таърифот” китобида айтилишича, адаб – нутқни хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма ифодалаш жараёнида турли хатолардан сақланишни ўргатадиган илм. Саолибийнинг “Фикҳул луғат” асарида адабни руҳнинг озиғи дейилса, бошқа манбаларда бу сўз ҳар бир ишда меъёрни сақлаш, тарбияни зарофат ва нозиклик билан олиб бориш, гўзал муомалада бўлиш каби маънолар билан изоҳланади. Мазкур маъноларни умумлаштириб, тарбия адабиётнинг мазмунига, гўзаллик шаклига хос хусусият дейилса, истилоҳ сифатида “адабиёт” сўзи янада аниқлашиб, бир қадар уйғунлашади, шакл ва мазмун бир-бирини тақозо қилувчи ажралмас бутунлик, деган қоида амалда қарор топади. Шундай экан, адабиёт деганда фақатгина гўзаллик маъносини тушуниш ҳам, адабиётни, қатъиян, тарбиядан бошқа нарса эмас деб билиш ҳам этни суякдан ажратиш билан баробар.

Адабиётшунос олим Баҳодир Саримсоқов: “Ҳаётини мазмунни ким айтгани, қандай айтгани муҳим эмас, балки ана шу мазмуннинг

кандайлиги, моҳияти муҳим. Бу – бадий шаклни шунчаки аҳамиятсиз ёки иккинчи даражали нарса сифатида баҳолаш дегани эмас. Бу – адабий таҳлилда гапни мазмундан бошлаб, мазмуннинг кандай шаклда ифодалангани ёки тасвирланганига қаратиш лозим деганидир”¹³⁵ – дейди. “Адабиёт қоидалари” асарида адабиётга шундай таъриф берилган: “...адабиёт – фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”.¹³⁶

Демак, бу таърифлардан келиб чикиб айтиш мумкинки, мазмунсиз асар, яъни бадий мантиқ ҳаётий мантиқ мезонлари доирасидан чиққан, сабаб-оқибат муносабати бузилган матн қанчалик чиройли, гўзал санъатлар воситасида ифодаланган бўлмасин, таъсирчанлигини йўқотади. Ўқувчида таъсир уйғотолмаган матн эса шунчаки сўзлар йиғиндиси, адабиётга дахлсиз қуруқ гаплардир.

Асар мазмунан чуқур, аммо ифода юпунроқ бўлса-чи? Бундай матн намуналарининг адабиётга алоқадорлиги қанчалик? Абдурауф Фитрат юқорида зикр этилган асарида бу ҳодисага қуйидагича муносабат билдиради: “Бизда эски мадрасадан қолган янглиш фикр бор. Вазн, қофияси бўлган ҳар бир сўз тўдасига “шеър” деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни “қофияси, вазни бўлган гапдир” деб таъриф қилар эдилар. Вазн ва қофияси бўлган ҳар бир сўзни шеър деганимизда Сўфи Оллоёрнинг:

Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуруъи қурби маҳбуб.
Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.
Битилса туркий тил бирла ақида,

¹³⁵Саримсоков Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент–2004, 6-бет.

¹³⁶Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. Т.-“Маънавият”, 2006, 13-бет.

Кўнгуллар бўлса ондин орамида –
деб ёзгон тизмаларига ҳам “шеър” дейиш керак бўладир, ҳолбуки, шу
шеър эмас, бир назм парчасидир...”¹³⁷

Адабиётшунос Узоқ Жўрақулов Фитратнинг бу қарашига
шундай аниқлик киритади: “Умуман, Фитратнинг бундай фикрлари,
яъни ахлоқий-дидактик асарларни, ҳикматларни шеър деб
қарамаслиги бошқа тадқиқотларда ҳам учрайди. Бундай қарашларда
асос бор. Шарқда аниқ фанлар билан машғул бўлган олимлар ҳам ўз
назарияларини шеърга солиб баён қилганларини биламиз. Шу нуқтаи
назардан Фитратнинг юқоридаги қарашлари ўринли деяпмиз.
Бугунги кунда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр,
Азимхожа ҳикматларини, Навоий арбаинларини ва замонавий
шоиримиз ижодида учраётган диний мавзудаги асарларни санъат
асари деб қабул қилиш керакми ёки бошқачароқ йўлдан борган
маъқулроқми?..”

Савол жуда ўринли, ҳақиқатан ҳам масала жиддий ўрганишни
талаб қилади. Модомики, шеър ҳақида гап кетаётган экан, аввало, бу
гўзал санъат турининг қадимий манбалардаги таърифини бир
назардан ўтказсак.

IX аср охири – X асрнинг биринчи ярмида яшаган, Боғдоднинг
фасоҳат ва балоғат илми билимдонларидан Қудома ибн Жаъфар
(вафоти милодий 948й.) ўзининг “Нақдуш шеър” асарида
келтиришича, шеърнинг энг балиғ ва мўъжаз таърифи шундай:
“إنه قول موزون مقفى يدل على معنى”¹³⁸ яъни, шеър – вазнга солинган,
қофияланган, маънога далолат қиладиган қавл”.

Манбада изоҳланишича, таърифдаги қавл сўзи шеър
тушунчасини англатувчи гапга ишора. Вазнга солинган дейилиши
билан вазнга солинмаган сўзлар ҳам борлиги англашилади.

¹³⁷ Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. -Т., “Маънавият”, 2006, 14-бет

¹³⁸ المكتبة الشاملة (электрон кутубхона) дастурининг كتب الادب бўлими, نقد الشعر, китоби

Қофияланган, маънога далолат қиладиган дейилиши билан эса ўз-ўзидан қофиясиз, маъносиз гаплар орадан кўтарилади, яъни “шеър” ва “шеър эмас” деган тушунчалар ўртасига қатъий чегара қўйилади. Сўнгра изоҳ шундай давом этади: “Шеър санъатдир. Ҳар қандай санъатда ижод маҳсулининг мохирлик ва комиллик билан адо этилиши мақсад қилинади. Аммо бунга ҳамма ҳам эришолмайди. Сабаби, доимо ижронинг икки тарафи – юксак чегараси ва паст чегараси (غاية الجودة و غاية الرداءة)¹³⁹ мавжуд”.

Шунингдек, Ибн Муқаффаънинг “Адабул кабир ва адабус сағир”, Абдулқодир Бағдодийнинг “Хизанатул адаб”, Ибн Синон Хафожийнинг “Сиррул фасоҳат”, Усома ибн Мунқизнинг “Албадиъ фи нақдиш шеър” каби асарларида ҳам шу ва шунга ўхшаш таърифлар берилган (Фитрат “Шеър ва шоирлик” мақоласида бу классик таърифга “принципиал ўзгартириш” киритиб, қофия ва вазннинг шеър ҳақиқатига ҳал қилувчи таъсири йўқлигини, “шеър юракда ҳосил бўлган туйғуларни санъаткорона сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўтқаришдир”, дейди ва шу таърифга биноан шеърни манзум ва мансур турларга ажратади).

Демак, мазкур таърифларга кўра, қофия, вазн, маъно мувофиқ тизимда жамланса, шеър туғилади. Савия бу ўринда шарт қилинмаган. Шундай экан, бадииятидан қатъи назар, ҳар қандай “назм парчаси” шеърдир. Гарчи қофиябозлик, оҳангбозлик, сохталиқ каби иллатлардан холи бўлмаса-да, зикр этилган талабларга жавоб берадиган ҳар қандай шеър тадқиқот учун объект бўла олади. Шунинг учун ҳам ҳеч ким “бу шеърнинг бадиий савияси паст, уни ўрганиш таъқиқланади” демайди. Акс ҳолда, адабий танқиднинг предмет сифатидаги функцияси бузилган бўлар эди. Чунки, бадиий-

¹³⁹ المكتبة الشاملة (электрон кутубхона) дастурининг كتب الادب бўлими, نقد الشعر, китоби

эстетик дид, потенциал тайёргарлик ҳар кимда ҳар хил экан, шеърни қабул қилиш даражасида фарқ бўлиши табиий.

Демак, инсоний ижод маҳсулига нисбатан “мутлоқ яхши” ёки “мутлоқ ёмон” деган мезонда ёндашиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мутахассислар муайян адабий ҳодисани баҳолаётган экан, ўз фикрларининг зиддига ўрин қолдирадилар. Мисол учун Узоқ Жўрақуловнинг юқорида келтирилган фикрида айтилган ҳолни қўйиш мумкин. Олим бежизга ўз таклифини савол орқали изҳор қилмаган. Бу таклифда таъкиддан кўра, масалани очиқ қолдириш ва шу йўл билан уни жиддий ўрганишга чақириқ руҳи устувор. Имкониятдан фойдаланиб, мазкур масала хусусида баъзи маълумотларни қайд этамиз.

Фитратнинг ахлоқий-дидактик асарларни, ҳикматларни шеър деб ҳисобламаслигининг субъектив ва объектив сабаблари бор. Замонавий адабиётни мумтоз адабий анъаналарга қарши қўйиш тенденцияси ўтган асрнинг талатўп замонларида шаклланди. Фитрат замонасининг “илғор фарзанди” сифатида давр руҳини сезди ва ихтиёрини маълум даражада ҳукмрон мафкурага топширди. Янада тўғрироғи, бу таназулнинг аввали сал илгарироқдан, дунёқараш бузилган, тўғри эътиқоднинг кенг ва равион йўллари қолиб, тор ва боши берк “миллийчилик” кўчаларига бош уриб кетилган онлардан бошланган эди.

Шунингдек, пайғамбарлар тарихи ва валий, улуғ зотларнинг ибратли ҳаётидан ҳикоя қилувчи номалар (“Илоҳийнома”, “Мақталнома”, “Меъроҷнома”, “Жухуднома”, “Етимнома”, “Ғарибнома”, “Искандарнома” “Ахтамнома”), қиссалар (“Қиссаи Юсуф”, “Қиссаи Исмоил”, “Қиссаи Марям”, “Қиссаи Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Ёсин”, “Қиссаи Увайс Қараний”, “Қиссаи Муҳаммад Ҳанафий”), ҳикоятлар (“Мажмаъул ахбор”, “Иброҳим Зуфунун ҳикояти”, “Биби Фотима ҳикояти”, “Ғавсул аъзам ҳикояти”),

достонлар (“Мавлудун набий”, “Ҳидоятун набий” “Роҳати дил”, “Юсуф ва Зулайҳо”) композицион жиҳатдан содда, ифода рамзлардан холи ва бир қатламли, тили ғариб ва баён услубига қурилганлиги ҳам Фитратни бундай асарлар хусусида кескинроқ фикр айтишга ундаган.

Маълумки, даҳрий тузумнинг илк паллалариданоқ ақида сифатида шаклланган қараш, яъни адабиётни бир-бирига тескари икки қутбга – дунёвий ва диний адабиётга ажратиш ғояси ҳукмрон эди. Аслида, ўтмиш адабий меросимизда, у – юқорида санаганимиз тарихий достон типигаги нома, қисса, ҳикоятлар бўладими ёки Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Фузулийларнинг ғазал, рубоий, маснавий, қитъа каби жанрларда битилган асарлари бўладими, ҳар иккаласида ҳам асос – ғоявий пойдевор битта – соғлом эътиқод тарғиби (фарқи – аввалгисида мақсад очик, шунинг учун ҳам оддий, оммавий; кейингисида мақсад рамзларга ўралган, шунинг учун сирли, жозибали ва хосроқ). Адабиётимиз тарихида номлари маълум ва номаълум ижодкорларнинг барчаси иқтидоридан қатъи назар, шу мақсад йўлида қалам тебратган ва улардан бадиий юксак савиядаги асарлар билан бирга, гоҳ ўртамиёна, баъзан эса ундан ҳам қуйи даражадаги адабий мерос қолган. Шу ўринда Қудома ибн Жаъфарнинг шеър таърифида айтган фикрининг давомини келтирсак: “Юксак ва паст чегара ўртасидаги ҳудуд ўртамиёналик (وحدود بينهما تسمى الوسائط)¹⁴⁰ дейилади. Ҳар бир ижодкор ўзининг ижодий маҳсули юксак чегарада бўлишини мақсад қилади. Агар шеър санъатида ўша даражага етиш қуввати унда бўлса, бундай ижодкор ўз ишининг ҳақиқий устаси (حاذقاً تام الحذق) деб аталади. Агар санъатини намоёни қилиш иқтидори ўша чегарага етмаса, бундай ижодкор юксак даражага қанчалик яқин ёки узоқлигига кўра баҳоланади.

¹⁴⁰ المكتبة الشاملة (электрон кутубхона) дастурининг كتب الادب бўлими, نقد الشعر, китоби, 1-саҳифа.

Гарчи у назмда ҳозиклигини намоён қила олмаган бўлса ҳам, унинг ижоди шеър саналади. Чунки у юксак даражага интилиб, шеър табиати талаб қиладиган санъатларни қўллаган. Бундан ҳам паст чегарадагилар санъати заиф шоирлардир”.¹⁴¹

Энди Яссавий ҳикматлари, Боқирғон китоби, Вафойининг мусулмон одоби ҳақида савол-жавоб тарзида ёзган ўттиз бобдан иборат “Равнақул ислом” достони, Навоийнинг Ислом арконларига оид “Сирожул муслимин” ва Бобурнинг “Мубаййин” асарлари, Сўфи Оллоёрнинг ақида ва фикҳ масалаларига доир манзумалари, Мир Ҳайдархон ибн Суннатуллоҳнинг “Ақидаи назмий” асари, Абдурахмон Низорийнинг “Даҳрун нажот” каби асарлари одатга кўра, назмда эмас, балки илмий услуб (наср)да ёзилиши керак эди. Лекин бу муаллифлар нега айнан назмни танлашди? Гап фақат уларнинг олимликдан кўра шоирликка мойилликларидами ёки бошқа сабаблар ҳам борми?

Ҳазрати Алишер Навоий “Ҳайратул аброр” достонида сўз таърифини васф этаркан: *“Бўлмаса иъжоз мақомида назм / Бўлмас эди Тенгри каломиди назм”*¹⁴² – деб бежиз айтмаган. Тафаккур эгалари барча замонларда ўзини ва атрофини ўраб турган борлиқни англашга интиланган. Илоҳий Калом бундай фаол, маънавий соғлом инсонлар учун доимо илҳом манбаи бўлган. Маънавий меросимиз тарихига назар солиб, назмий ифода йўли нафақат адабиёт, шунингдек фалакиёт, кимё, алжабр, фикҳ, усули фикҳ, фаройиз, ақоид каби илм эгаларидан айримларининг ҳам ўз соҳалари доирасида билганларини билдириш, тажрибаларни оммалаштириш шаклларида бири сифатида хизмат қилганини кўрамиз. Негаки, уларнинг фикрлаш тарзи Қуръоннинг бетакрор фасоҳати ва балоғати завқида шаклланган. Аниқ фанлар бўйича қилинадиган изланишларда

¹⁴¹ Кўрсатилган манба.

¹⁴² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т.: “Фан”, 1991, 7-жилд, 61-бет.

кечадиган жиддий ва машаққатли илм заҳматларига қарамай, бутун фаолият давомида бу завқ, бу соғинчнинг йўқолмагани, билъакс, таъсирланиш бор бўйи билан юзага чиқиб, қаламнинг назмга бурилиб кетиш сабаби балки шу хусусият билан изоҳланар.

Табиийки, шеър ҳақиқий санъат асарига айланиши учун таъби назмнинг ўзи кифоя эмас. Бу мураккаб жараёнда адабий таълимнинг аҳамияти катта. Тўғрироғи, асарнинг бадиий савиясини айна таълим белгилайди, дейилса, муболаға бўлмайди. Ҳатто Фузулий адаб илмини икки олам саодатига эришишнинг сабаби сифатида таъриф этган:

Адаб сарриштасин тутқил, адабдин яхши роз ўлмаз,

Адабсиз икки оламда, билингким, сарафроз ўлмаз.

Шарқда адабиётни ихтисос сифатида ихтиёр этган ҳар бир ижодкордан адаб илмларидан хабардор бўлиш тақозо қилинган. Абдулқодир Бағдодийнинг “Хизанатул адаб” китобида келтирилишича, Андалусий адаб илмларини олтига ажратган: луғат илми, сарф илми, наҳв илми, маоний илми, баён илми, бадиъ илми. Қалқашандий “Сабҳул аъшо” асарида адаб илмларининг ўнтасини санаган: илмул луғат, илмут тасорруф, илмун наҳв, илмул маоний, илмул баён, илмул бадиъ, илмул аруз, илмул қавофий, илмул қавонинил хат, қавонинил қироат. “Мўъжамул васит” луғатида адаб илмларининг ўн икки тури қайд этилган: луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, бадиъ, аруз, қофия, хат, иншо, муҳозара. Академик Алийбек Рустамов келтирган адабий илмлар таснифи ҳам юқоридаги таркибга яқин: луғат илми, сарф илми, иштиқоқ илми, наҳв илми, маоний илми, баён илми, аруз илми, қофия илми, иншо илми, шеър фарзи, муҳозара, расмул хат. Олимнинг таъкидлашича, буларнинг аввалги саккизтаси усул, яъни адабий илмларнинг асосийлари, кейинги тўрттаси фуруъ, яъни адабий илмларнинг амалий

тармоқлари ҳисобланади. Адаб илмларини бугунги тушунчалар билан қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Луғат – тилнинг луғавий бирликлари(лексема) ҳақидаги илм.

Сарф – сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илм (морфология).

Наҳв – сўзларнинг гапдаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм (синтаксис).

Иштиқоқ – сўз ясалиши ҳақидаги илм (деривация).

Маоний – калом(гап)нинг ҳол талабига мослиги ҳақидаги илм.

Баён – ифода йўллари ҳақидаги илм.

Аруз – шеър вазнлари ҳақидаги илм.

Қофия – мисраларни ҳамоҳанг тугатиш ҳақидаги илм.

Иншо – мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидалари.

Шеър фарзи (ёки шеър нақди) – шеърга баҳо бериш илми.

Муҳозара – тарихий воқеа ва ривоятларни, салафларнинг ҳикматли сўз ва асарларидан ўз ўрнида фойдалана билиш илми.

Расмул хат – ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло қоидалари ҳақидаги илм.¹⁴³

Мазкур илмларни ҳам назарий, ҳам амалий эгаллаган олимлар “адиб” номини олган. Айни маънодаги адиблар ижодида хослик хусусияти етакчи бўлиб, улар ғоявий-эстетик идеалини инкишоф этарак, бутунни қисмларга ажратиш ва ҳар бир қисмни бутун сифатида талқин этиш йўлидан борганлар. Масалан, Навоийнинг *“Ориф кўнглин дарёга нисбат берурки, анда ҳар не тушса сингурур балки итирур”*¹⁴⁴ сарлавҳали шундай қитъаси бор:

Эрур орифқа ганжи файз етса,

Иши дам урмайин ани ёшурмоқ,

Қуёш акси тушуб дарё ичинда,

Не мумкиндур анинг суйин тошурмоқ.

¹⁴³Қаранг:А.Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. Т.: “Маънавият”, 2003, 110 б.

¹⁴⁴Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами.Т.4. Т.: “Фан”, 1989, 512-бет.

Ориф – Ҳақни таниган банда. Унинг оддий бандадан фарқи, яхши билан ёмоннинг, кичик билан улугънинг, тубан билан юксакнинг ўртасидаги фарқ каби. Навоий талқинида “орифлик” ғоявий-эстетик идеал даражасигача кўтарилган. Қитъанинг бутунлиги орифлик тушунчасида яхлитлашган. Энди бу бутунликдан қисм ажратиб олинади – *ганжи файз*. Орифликнинг биринчи сифати – қалби Ҳақнинг тошқин хазинасига макон бўлиши. Иккинчи сифати – ўзига берилган бу улугъ мартабани – агар нафас олаётган бўлса, қайта нафас чиқарадиган, нафас чиқараётган бўлса, қайта нафас оладиган муддат ўтмасдан – *бекитиши*. Одатда, инсон зоти бошқалардан зиғирча афзаллигини пайқаб қолса, кўз-кўз қилишга шошади. Агар у афзаллик осмон билан ер оралиғи миқдорида бўлса-чи? Буни қандай ошкор қилмаслик, яширин сақлаб юриш мумкин?! Ҳақдан ёғилаётган муҳаббат бир томчи бўлса, банда қай аҳволга тушади. Энди у битта бебаҳо дур бўлиб эмас, хазина бўлиб ёғилса, бир томчи эмас, булоқдек тошиб қуюлса-чи?! Буни яшириш учун қанча куч керак?..

Маънавий оламда лаҳза билан абадият оралиғида кечадиган бу мураккаб ҳолни Навоий кейинги байтда тасаввурни янада ойдинлаштириш, завқни яна ошириш учун дунё оламидаги оддий манзарага кўчиради: ердан бир неча минг бор улкан куёшнинг нури дарёга тушгани билан дарёнинг суви тошадими?

Ҳар иккала байт ташбиҳ асосида боғланыпти. Лекин матнда бирорта ташбеҳ воситалари(мисли; каби; ўхшаш; -дек ва ҳоказо) қўлланмаяпти.¹⁴⁵ Шундай бўлса-да, зоҳиран бир-биридан мустақил кўринган байтларни нимадир бир бутун ҳолда ушлаб турибди. Бу албатта – орифлик, Ҳақни танийдиган банда бўлиш соғинчи ва шу соғинч орзуси!

Навоий қисмни шу тарзда бутундан ажратади ва шу тарзда

¹⁴⁵Сарлавҳадаги “*нисбат берурки*” дан ташқари

қисмни бутун сифатида тақдим этади. Бундай ижод намуналарининг бадиияти юксак, ҳатто иъжоз мақомига кўтарилган. Илҳом эҳтиёжидан эмас, кўпроқ бурч мажбурияти остида битилган “Сирожул муслимин”, “Мубаййин”, “Қасидаи аъмолий” каби асарларда эса мақсадни яхлит, бир бутун тизимда бериш йўли тутилган ва гарчи бадиийликдан бир қадар бой берилса-да, асарнинг оммавийлиги таъминланган. Масалан, “Сирожул муслимин”даги “Таҳорат суннатлари шарҳи” бўлимидаги ушбу байтларни¹⁴⁶ олиб кўрайлик:

Вузуъга ўн икки иш келди суннат,
Бирисин тасмийа бил, бирни ниййат,
Йумағ уч қатла қўл тирсакка тегру,
Йана бир мазмаза, уч қатла ҳам бу.

Яъни, “таҳоратнинг ўн иккита суннати бор, биттаси – “басмала”¹⁴⁷, яна бири – ният қилиш, қўлни тирсаккача уч марта ювиш ва оғизни уч марта чайиш”.

Муниснинг “Саводи таълим” асарида ҳам шундай байтлар бор:

Бир нуқтани “ро”ға муттасил қил,
Куттоб қошида “дол” ани бил.
“Ро” қомати икки нуқта, аммо
Боши бийик эрмас, ўйлаким, “зо”.¹⁴⁸

Икки хил – илҳом ёки бурч эҳтиёжи натижасида юзага келган бундай асарларни солиштирилса, аввалгиси кейингисидан адабийроқ. Айни қиёс орқали, турли даврда яшаб, турли ижтимоий муҳитда шаклланган адибларнинг ёхуд битта ижодкорнинг турли асарларига нисбатан адиблик салоҳиятида нозик даражаланиш мавжудлиги ва бу даражаланишнинг мезони шаклан ва мазмунан бутун бўлган ижод

¹⁴⁶ Алишер Навоий. Сирожу-л-муслимийн. Т.: “Мерос–Нур”, 1993, 17-бет.

¹⁴⁷ Басмала–“бисмиллаҳир роҳманир раҳим” калимасининг қисқартма шакли.

¹⁴⁸ Мунис. Сайланма.Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 337-бет.

маҳсулига нисбатан олингандагина ҳаққоний ва адолатли бўлиши англашилади.

Кенгроқ қаралса, адабиёт тушунчаси ҳар икки ижод маҳсулига баробар, бамисоли, қўл тушунчаси панжанинг ҳар бармоғига баробар бўлганидек. Негаки, бармоқлар шаклда хилма-хил бўлгани билан ҳаммаси битта мақсадда бирлашади, ягона мақсадга хизмат қилади.

Юқорида шакл ва мазмуннинг ажралмас бутунлик эканлигини таъкидлаган ҳолда, тарбия – адабиётнинг мазмунига, гўзаллик – шаклига хос хусусият, дейилган эди. Мана шу икки жиҳатни ўзида уйғунлаштира олган асар чинакам адабий манбага айланади. Инсон табиятан гўзалликни суювчи, айти пайтда тарбияга муҳтож хилқат. Шунинг учун ҳам адабиёт кишилик жамиятининг ҳамма даврларида замонавий, ҳамма даврларда бирламчи эътибордаги ҳодисадир.

3.2. “Саботул ожизин” асарида ақоид масалалари

Инсон қайси даврда ҳаёт кечирмасин, ҳаёлидаги орзу-истаги, ҳатто қилаётган ишини ўзи яшаётган тарихий шароит тақозоси ўлароқ тақдим этади. Агар бу машғулоти жисм билан бирга ўлмай, ундан сўнг ҳам давом этадиган ҳодисага – маънавиятга дахлдор бўлса, айти жиҳат янада кучаяди, қилаётган иши замоннинг энг долзарб масаласига айланади, балки унинг наздида, замон ўша масала теварагида айланади. Шу маънода ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, барча мумтоз адабиёти вакиллари каби Сўфи Оллоёр шахси ва ижодий меросини ўрганиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

2012 йил “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси” томонидан қайта нашр этилган “Маслакул муттақин” китобининг сўзбошисида шундай сўзлар бор: “Сўфи Оллоёрнинг китоблари ичида энг салмоқлиси “Маслакул муттақин” эканлиги уламоларимиз томонидан тан олинган. Чунки, унда юздан ортиқ фатво

китобларидан фойдаланилган...”¹⁴⁹ Демак, форсийда битилган бу манзума асос эътибори билан фикҳ китобидир. “Маслакул муттақин”нинг фикҳ илмида мўътабарлик даражаси шу соҳада тан олинган олимлар, хусусан ханафия мазҳаби уламолари томонидан тасниф этилган асл манбаларга мувофиқлиги билан ўлчанади.

“Саботул ожизин” асарининг ёзилиш сабабини муаллиф куйидагича изоҳлайди:

“Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуру қурби маҳбуб.
Аниким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар: “Гар дуо қилса эранлар.
Битилса туркий тил бирла ақида,
Кўнгуллар бўлса андин орамийда”...
Ақида сўзларини қилдим исбот,
Анга қўйдим “Саботул ожизин” от.
Ўзимдек хасталар бўлғайму деб шод,
Насойихдин ҳам андак айладим ёд”.¹⁵⁰

Демак, муаллиф форсий тилда ақида ва фикҳ масалаларини жамлаган бир китоб ёзган. Кейин дўстлари уни кўриб, туркий тилда ҳам бир ақида китоби битилса, деб илтимос қилишган. Натижада “Саботул ожизин” – “Ожизлар саботи” номли асар дунёга келган. Аммо у фақат ақида масалаларидангина иборат бўлмасдан, панд-насиҳатларни ҳам ўз ичига олган. Бундан келиб чиқадики, туркийда битилган “Саботул ожизин” асари мақсадига кўра ақоид китобидир. Буни муаллифнинг ўзи таъкидлаяпти. Шундай экан, “Маслакул муттақин” ва “Саботул ожизин” каби асарларни фақат ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назардан текшириш, мазмунни бирламчи манбалар (фикҳ, ақида илмининг мўътабар китоблари) асосида ўрганишни

¹⁴⁹ Сўфи Оллоҳёр. Маслак ул муттақин. Т.: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2012, 3-бет.
¹⁵⁰ Илмий-танқидий матн. 3-1,2,3; 3-10,11.

чеккага суриб, узундан-узоқ “шарҳпарастлик”ка берилиш, на ўзи, на ўзга тушунадиган тасаввуфий истилоҳлар билан бу “чиройли сўз ўйинлари”нинг баҳосини ошириш, содда қилиб айтганда, тадқиқотга алоқаси йўқ ҳаракатлардир. Агар: “Хўп, тадқиқ жараёни асар воқелигидан, ижодкорнинг бош концепциясидан узилиб қолмаслиги керак, деган иддаони тушундик, лекин асарнинг поэтик хусусиятлари, сўз қўллаш санъатининг сиз таъкидлаётган бирламчи манбаларга нима алоқаси бор? – деган савол туғилса, жавоб шуки, бирламчи манба дейилаётган китобларнинг асоси – Қуръон. Поэтик жиҳатдан энг юксак даражада деб тан олинган ҳар қандай асар ҳам улуғ Китоб бадиияти олдида ожиз. Бу барчага аён ҳақиқат. Қолаверса, ижодкор ўз асарида қўллаган санъатлар бор-йўғи бир восита. Тасвирий воситаларни статистик санаш билан эса асарнинг бадиияти ўрганилган бўлмайди. “Сув” деган сўз қанчалик такрорланмасин, ташналик босилмайди, чанқоқни қондириш учун булоқнинг бошига борилади.

“Саботул ожизин”га ёзилган шарҳлар ичида марказий ўринни эгаллаган, айтиш мумкинки, “оллоёршунослик”да янги даврни бошлаб берган “Ҳидоятут толибин”да ҳам “Саботул ожизин”нинг илмий манба сифатидаги хусусиятлари, хусусан, ақида илми асослари билан боғлиқ томонларига камроқ эътибор берилган. Шу сабабдан, китобнинг мазкур фаслида “Саботул ожизин”нинг илмий манба эканини тасдиқловчи далилларни мавзу билан боғлаб ўрганишни жойиз билдик.

Юқорида келтирилган байтлардан “Саботул ожизин”нинг ақида китоби экани маълум бўлди. “Ақида” сўзининг луғавий маъноси – бир нарсани бошқасига маҳкам боғламоқ. Атама сифатида *ақида* деганда мусулмон инсонни Қуръон ва ҳадисда хабари келган воқеа-ҳодисалар, тушунчалар билан мустаҳкам боғлаб турадиган эътиқод мажмуи тушунилади. Бинобарин, эътиқод (иймон-ишонч) лафзи ҳам

“ақида” сўзи билан ўзакдош. *Ақоид* “ақида” сўзининг кўплик шаклидир. Ақоид илмининг мақсади – Яратувчининг борлиги ва бирлиги, пайғамбарлар ва уларга юборилган китобларнинг, тақдирнинг, жаннат, дўзах ва умуман, охиратга алоқадор барча нарсанинг ҳақлигига қатъий ва асосли далиллар билан ишонч уйғотиш, бу хусусдаги шубҳаларни рад қилишдир. Дастлаб исломий илмларнинг барчаси “ислом” номи остида бўлиб, вақт ўтиши билан ҳар бир йўналиш ўзига хос ном билан ажраб чиқа бошлаган. Ақоид илми ҳам ўзининг охирги номида барқарор бўлгунча бир неча исмлар билан аталган: “Ал-фикҳул акбар”, “Илмул калом”, “Илмул усулид дин”, “Илмут тавҳид”, “Илмул ақоид”.¹⁵¹

Махсус илмий тушунчаларни қамровчи исм сифатида шакллланган ақоид атамасига биринчи бўлиб “Ал-фикҳул акбар” деб ном берган зот Имом Аъзам Абу Ҳанифадир. Бу илмга *Ал-фикҳул акбар* – катта фикҳ (ақидавий ҳукмларни энг нозик жойларигача чуқур ва тўлиқ ўргатадиган илм) дейилиши бежиз эмас. Сўфи Оллоёр: “*Диёнат беҳидур илми ақоид / Томирсиз шоҳа сув бермак на фойда?!*”– дейди. Демак, ақоид илми – диёнатнинг илдизи, илдизсиз дарахт кўкармайди, қуриган шох-шаббалари ўтиндан бошқага ярамайди, унга қанча сув қуйилмасин, бефойда! Инсоният тамаддуни тарихига назар ташланса, Одам фарзандининг фанийлик ва абадийлик аро ўз-ўзига берган: “мен кимман..”, “қаердан келдим..”, “қаерга кетаман...” каби мангу саволларга ечим топиш йўлидаги тинимсиз изланишлари, турли даврлардаги турлича адашиш, хатоларга қарамай, ҳар ким ҳар хил йўлдан ягона натижага келиши барча ривожланишларнинг асоси эканини кузатиш мумкин. Катта фикҳ деб аталган ақоид илми ўша натижанинг назарий асосидир. Шу

¹⁵¹Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005; Н.Жабборов. “Саботул ожизин” асарида ақида масалалари талқини. //Халқаро илмий анжуман материаллари. 48-54-бет/ «Ал-Ҳудо»-«Мовароуннаҳр», Техрон –Тошкент, 2005.

илм туфайли инсон ўзлигини танийди, яхши билан ёмонни фарқлай бошлайди. “Саботул ожизин” айна илм мавзуларида баҳс юритар экан, бу ҳали унинг илмий манба эканига етарли далил эмас, албатта. Қачонки, унда келтирилган ақоид масалалари шу соҳада тан олинган олимлар томонидан тасниф этилган асл манбаларга асос ва ҳукмда мувофиқ келсагина, “Саботул ожизин”ни ишончли илмий манба дейиш мумкин бўлади.

Шу мақсадда “Саботул ожизин”да келган ақида масалалари “Ал-фикҳул акбар”¹⁵², “Ақидатут тоҳавийя”¹⁵³, “Ақоидун насафий”¹⁵⁴ каби мўътабар манбаларга¹⁵⁵ қиёсан тадқиқ этилди. Ўзаро қиёс аниқ ва қамровли бўлиши учун, даставвал, ақоид масалаларининг мувофиқлик нисбатини акс эттирувчи қуйидаги жадвалга назар соламиз:

Саботул ожизин	Ал-фикҳул акбар	Ақоидут тоҳавий	Ақоидун насафий
Тавҳид	Тавҳид	Тавҳид	Тавҳид
Қадим	Қадим	Қадим	Қадим
Ҳаёт	Ҳаёт	Ирода	Ҳаёт
Илм	Қудрат	Ҳаёт	Қудрат
Қудрат	Илм	Самъ	Илм
Қазо-қадар	Калом	Басар	Самъ
Йад	Самъ	Илм	Басар
Басар	Басар	Калом	Ирода
Дийдор	Ирода	Дийдор	Калом
Самъ	Қуръон	Меърож	Таквин
Ирода	Йад	Кавсар	Дийдор

¹⁵² “Ал-фикҳул акбар” муаллифи Абу Ҳанифа – Нўъмон ибн Собит (Имоми Аъзам). Ҳижрий 80 (мил.699) йилда Ироқнинг Кўфа шаҳрида туғилиб, ҳижрий 150 (мил.767) йилда Бағдодда вафот этган.

¹⁵³ “Ақидатут тоҳавийя” муаллифи Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Тоҳавий. Ҳижрий 238 (мил.858) йилда Мисрнинг Тоҳа қишлоғида туғилиб, ҳижрий 321 (мил.933) йилда Қоҳирада вафот этган.

¹⁵⁴ “Ақоидун насафий” муаллифи Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий туғилган йили маълум эмас. Вафоти ҳижрий 537(мил.1142) йил.

¹⁵⁵ Ақоид матнлари.//Нашрга тайёрловчи ва таржимон Шайх Абдулазиз Мансур/ -Т.: “Тошкент Ислон университети”, 2006.

Калом	Ихтиёри жуз`	Шафоат	Тақдир
Таквин	Иймон	Мийсоқ	Ихтиёри жуз`
Ихтиёри жуз`	Пайғамбарлар	Тақдир	Таклиф
Иймон	Саҳобалар	Лавҳ ва қалам	Холиқ
Амаллар	Кабира гуноҳ	Арш, Курсий	Ажал
Фаришталар	Масҳ	Фаришталар, пайғамбарлар, китоблар	Қабр азоби
Китоблар	Таровиҳ	Қуръон	Тарози
Пайғамбарлар	Имомат	Гуноҳлар	Номаи аъмол
Расул ва набий	Мўминнинг гуноҳи	Хавф-ражо	Савол-жавоб
Меърож	Савоб амал	Иймон	Кавсар
Арш, Курсий	Риё, уjb	Гуноҳлар	Сирот
Саҳобалар	Мўъжиза	Имомат	Жаннат ва дўзах
Ашарайи мубашшара	Каромат	Итоат вожиблиги	Гуноҳлар
Имомат	Истидрож	Масҳ	Иймон
Халифалик	Холиқ, розиқ	Қабр азоби	Тақдир
Масҳ	Дийдор	Қиёмат	Пайғамбарлар
Каромат	Иймон	Сирот	Китоблар
Истидрож	Ислом	Тарози	Меърож
Қабр азоби	Мўминлар маърифатда амалда фарқли тенг,	Ҳисоб-китоб	Кароматлар
Ажал	Шафоат	Тақдир	Халифалик
Номаи аъмол	Тарозу	Қазо-қадар	Имомат
Савол-жавоб	Кавсар	Саҳобалар	Саҳобалар
Қиёмат	Ҳисоб-китоб	Халифалик	Ашарайи мубашшара
Тарози	Жаннат ва дўзах	Ашарайи мубашшара	Масҳ
Сирот	Адл	Аҳли байт зикри	Такфир
Кавсар	Қабр азоби	Улуғларни яхшилик билан ёд этиш	Ражо
Шафоат	Йад	Каромат	Коҳинлик
Жаннат ва дўзах	Такфир	Қиёмат аломатлари	Марҳумлар ҳақкига дуо
Лавҳ, қалам	Меърож	Фолбинлар	Қиёмат аломатлари
Хавф-ражо	Қиёмат аломатлари	Жамоат	Башарнинг фаришталардан

			афзаллиги
--	--	--	-----------

Жадвалда ақоид илмида баҳс юритиладиган мавзуларга калит вазифасини ўтовчи сўзлар ва бирикмалар акс этган. Эътибор берилса, мавзуларнинг кетма-кетлиги ҳар манбада ўзига хос тартибда тузилгани аён бўляпти. Бу ҳар хиллик субъектив характерга эга. Ҳар муаллиф ўзи муҳим билган масалани ихтиёрий равишда олдинмакетин жойлаштирган. Бу ҳол ақоид китобларининг хос хусусияти. Қайси масаланинг қай ўринда келиши шакл критерийларидан бўлиб, муҳими бу эмас. Асосийси – ҳукмлар таркибини сақлаш ва талқинда асл¹⁵⁶дан чалғимаслик, уни нотўғри ўзанга буриб юбормаслик. Ақида масалалари хусусида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйида бир неча мавзунини қамраган *тавҳид* тушунчасининг ақоид матнларидаги изоҳини келтирамиз:

“Ал-фикҳул акбар”да: “Оллоҳ таоло бирдир, лекин санок жиҳатидан эмас, балки унга ҳеч қандай шерик йўқлиги жиҳатидан. У ўзи яратган нарсалардан бирортасига ўхшамас. Унга ҳам бирор нарса ўхшаш эмас. Ўзининг зотий ва феълий сифатлари билан азалдан бор бўлган ва абадий бор бўлур. Зотий сифатлари – ҳаёт, қудрат, илм, калом, эшитиш, кўриш, ирода. Феълий сифатлари – яратиш, ризқлантириш ва бошқа шу мазмунга далолат қилувчи сифатлар. У ўзининг барча исм ва сифатлари билан биргаликда доим бўлган ва абадий бўлажак. Унга бирор исм ёки сифат кейин қўшилиб қолган эмас...”

“Ал-ақидатут тоҳавий”да: “Оллоҳ бирдир, Унинг шериги, тенги, тимсоли йўқ. Ундан ўзга илоҳ йўқ. У ибтидосиз қадим, интиҳосиз доимийдир. У фоний эмас ва асло йўқ бўлмас. Барча иш фақат Унинг ирода-хоҳиши билан бўлур... Тирикдир – ўлмас,

¹⁵⁶Оят ва ҳадислар маъносига мувофиқлик.

койимдир – ухламас... Барча сифатлари ҳеч нимани яратмай туриб ҳам мавжуд бўлган. Яратгандан кейин Унга бирор сифат қўшилиб қолган эмас... Унинг ўхшаши, тенги йўқ. У эшитувчи, кўрувчидир...”

“Ал-ақоидун насафий”да: “Оламнинг яратувчиси Оллоҳдир. У яккаю ягона, қадим, тирик, қудратли, илм соҳиби, эшитувчи, кўрувчи, хоҳловчи, ирода этувчидир. Нарсалардаги фоний сифатлар Унда йўқ. У жисм ҳам, жавҳар ҳам эмас. У тасвирланувчи, чегараланувчи, саналувчи ҳам эмас. У қисмларга бўлинувчи ва бўлаклардан ташкил топган ҳам эмас. У қандай, қанақа, нима деб сўралмайди. У бирор маконда қарор топмайди. Замон Унга жорий бўлмайди. Бирор нарса Унга ўхшамас. Унинг билим ва қудрат доирасидан ҳеч нарса ташқарига чиқмас...”

Ақоид матнлари шу тарзда – ҳукм шаклида баён қилинади. Жумла таркибидаги айрим сўзлар ўзининг луғавий маъносидан ташқари истилоҳий маънода, баъзан бутун бир тушунчани англатиб келади. Шунинг учун бу матнлар доимо кенгроқ шарҳни ёки мухтасар содда изоҳларни тақозо қилган. Шарҳлардан маълум тайёргарликка эга хос аҳли истифода этган бўлса, мухтасар содда изоҳлардан бошланғич таълимга эга омма фойдаланган. “Саботул ожизин” ҳам кенг халқ оммаси учун мўлжалланган ақида китобидир. Назмда, равон тилда битилган бу китоб мадраса талабаларига ёдлатиб ўқитилган. Аслида, ақида ҳукмларини шеърга солиб, изоҳлашдан кутилган мақсад ҳам шу – мураккаб тушунчаларни соддалаштириб, тез ёдда қоладиган, таъсирчан шаклда ўқувчиларга етказиш.¹⁵⁷ Албатта, бу мақсадни амалга ошириш назмда баён қилинаётган ақида масалаларини асл манбаларга ҳукм ва талқинда мувофиқ сақлаш

¹⁵⁷ Куйидаги асарларда бу фикримизни тасдиқловчи далиллар бор: “Бад’ул амолий”. Алий ибн Усмон Сирожиддин ал-Ўший. Т.: 2006, 21-24-бетлар. “Даҳрун нажот”. Абдурахмон Низорий. ЎзРФАШИ, Ҳ.Сулаймон фонди, қўл.: инв. 567. “Ан-назм ул ҳовий ли ақидатил имом Тоҳавий”. Маҳмуд ибн Саййид Назир Тарозий (китобда чиқиш маълумотлари берилмаган, ношири Нўмон Муҳаммад Тошкандий), 3-7-бетлар. “Қасидаи Амолий шарҳи ва тавҳид манзумаси”. Шайх Назруллаҳон Ғарибий. Т.:2008, 9-79-бетлар.

шарти билангина ўзини оқлайди. Хўш, “Саботул ожизин” манзумасида бу вазифа қай даражада уддаланган?

Қуйидаги жадвалда “Саботул ожизин”даги ақида масалаларидан айримлари парча ҳолида келтирилди. Шунингдек, жадвалда ушбу парчаларга мос ақоид матнларидаги ҳукмларнинг умумлашмалари берилганки, бу қиёс манбаларнинг ўзаро мувофиқлик даражасини аниқлашга ёрдам беради:

<i>Мавзу</i>	<i>Калит сўз</i>	<i>Саботул ожизин</i>	<i>Ал-фиқҳул акбар Ақидатут тоҳавий Ақоидун насафий</i>
Яратувчининг бирлиги	Тавҳид	<i>Худовандики бирдур бешақу райб, Раво эрмас анга ўртоқ ила айб...</i>	Оллоҳ бирдур; шериги йўқ; нарсалардаги фоний сифатлар унда йўқ.
Яратувчининг азалий ва абадий борлиги	Қадим	<i>Эрур Ул барча оламнинг Худоси, Анинг йўқ ибтидоси, интиҳоси...</i>	Азалдан бор, абадий бор; ибтидосиз қадим, интиҳосиз доимий; чексиз ва ниҳоясиз...
Яратувчининг ҳамиша тириклиги	Ҳаёт	<i>Ҳаёт улким тирикдур, ўзга бўлмас, Ўлар ҳар зи нафс, ҳаргиз Ул ўлмас...</i>	Зотий сифатлари – ҳаёт; тирикдир – ўлмас; У – тирик...
Яратувчининг кўрувчи ва эшитувчи Зот экани	Басар, самъ	<i>Эшитмак, кўрмаги бешубҳаву райб, Эрур бирдек ҳамиша зоҳиру гайб... Қулоқ, кўз бандага ҳожат эрур, бас Худо ҳеч қайсининг муҳтожи эрмас...</i>	Кўради, лекин биз кўргандек эмас. Эшитади, лекин биз эшитгандек эмас; У эшитувчи, кўрувчидир...
Охиратда Оллоҳ таолони кўриш мумкинлиги	Дийдор	<i>Тирилсанг охиратда, эй харидор Худойим кўрсатур дўстларга дийдор. Вале кўрмакни бечуну чунон бил, Жиҳатсиз бил, мислсиз, бемакон бил. Ўшалким билдирур бешаклигини, Билур Ул яхши кўрсатмаклигини.</i>	Оллоҳ охиратда кўринади; кўриш ҳолати хаёл ёки фикр билан белгиланмайди; кўз нурининг етиб бориши ёки Оллоҳ билан кўрувчи ўртасида қандайдир масофа бўлиши ҳам мумкин эмас.
Оллоҳ таолога иймон келтириш	Иймон	<i>Худодин ҳар на келса, рост билдинг, Тилинг бирла яна иқрор қилдинг...</i>	Иймон иқрор ва тасдиқдан иборат; иймон бир бутун яхлит

		<i>Амал қилмоқдин аҳли истифода Дедилар: “Нури иймондур зиёда”. Вагарна бўлмас иймон зойиду кам, Ақида булдур, эй фарзанди Одам...</i>	маънавий нарса; иймон кўпаймайди ҳам, озаймайди ҳам(балки унинг нури зиёда ва кам бўлиб туради).
Имомга эргашиш	Имомат	<i>Мусулмон, оқилу болиғ, эр инсон – Имомат шарт бўлди, эй мусулмон. Раводур иқтидо фожирга қилсанг, Ҳадиси Мустафодур, яхи билсанг.</i>	Ҳар қандай солиҳ ва фожир имом орқасида иқтидо қилиб намоз ўқиш жойиз.
Валийлар каромати	Каромат	<i>Эрур барҳақ каромат авлиёдин, Иноятдур валийларга Худодин...</i>	Авлиёга ато этилган каромат ҳақ...
Амалларнинг ўлчаниши	Тарозу	<i>Тарозу ҳақ эрур рўзи Қиёмат, Анинг сидқига нозил бўлди оят... Тарозу бориға иқроримиз бор, Нечук эрканиға не коримиз бор...</i>	Қиёмат куни амалларнинг ўлчаниши, тарози ҳақ ва ростдир.
Жаннат ва дўзахнинг ҳозир ҳам мавжудлиги	Жаннат ва дўзах	<i>Эрур жаннату дўзах ҳоло мавжуд, Яратибдур ани халқига маъбуд... Ики манзил сифотин сони бўлмас, Алар аҳли билан ҳеч фоний бўлмас...</i>	Жаннат ва дўзах ҳозир ҳам мавжуд ва уларнинг ўзи ҳам, унга тушганлар ҳам фоний бўлмас.
Оллоҳ таолонинг раҳматидан умидвор бўлиш ва азобидан қўрқиш	Хавф-ражо	<i>Кел э тан, бўл ҳамиша илтижода, Давому-л-умр бўл, хавфу ражода. Қўтарма ҳеч ражову хавфдин раъс, Яқин бил, куфрдир ҳам амну, ҳам йаъс...</i>	Ҳақиқат умид ва қўрқув ўртасида; Оллоҳ таолонинг раҳматидан ноумид бўлиш ва азобидан хотиржам бўлиш куфрдир.

Байтлар билан ақоид матнлари ўртасидаги мувофиқлик на қадар экани жадвалдан кўриниб турибди. Баъзи мисралардан сўнг кўйилган уч нуқталар мавзу шу билан тугамаганини, ақоид матнларидаги ҳукмлар байтлар орқали кенгроқ изоҳланганини англатади. Масалан, амалларнинг ўлчаниши масаласи хусусида, биз юқорида тилга олган ақоид манбаларининг учаласида ҳам бор-йўғи битта: “Қиёмат куни амалларнинг ўлчаниши, тарози ҳақ ва ростдир” деган мазмундаги жумла ифодаланган. “Саботул ожизин”да бу

масала бир неча байт билан изоҳланиб, унга алоҳида “Тарозуйи Қиёматни баёни” деган бўлим ажратилган:

“Тарозу ҳақ эрур рўзи Қиёмат,
Анинг сидқиға нозил бўлди оят.
Билур Тангри агарчи ҳолимизни,
Тарозуға солур аъмолимизни.
Қилур огоҳ кулин қилмишлариға,
Етушмас ақл Эгамнинг ишлариға.
Тарозу бориға иқроримиз бор,
Нечук эрканига не коримиз бор.
Илоҳо, қил оғир мезонимизни,
Саломат тут, бизинг иймонимизни”.¹⁵⁸

“Иймоннинг баёни”, “Фаришталарнинг баёни”,
“Пайғамбарларга иймон келтириш баёни”, “Расулуллоҳнинг меърожлари баёни”, “Ажал баёни”, “Азоби қабрнинг баёни”
“Қиёматнинг ҳақлиғи баёни”, “Сирот кўприғи баёни”, “Кавсар ҳовузининг баёни”, “Пайғамбарлар шафоатларининг баёни”
бўлимлари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Баъзи ўринларда ақоид матнларидаги бир нечта мавзу битта бўлимга жойлаштирилган. Мисол учун, ҳар қайси алоҳида мавзуга арзигулик *ҳаёт, илм, қудрат, басар, самъ, ирода, калом, таквин* тушунчалари “Оллоҳ таолонинг сифатлари баёни” бўлимида изоҳланган. Бунинг ҳам ўзига хос сабаби бор. Турли маънони ифодаляётган бу тушунчалар ягона Зотнинг сифати бўлгани учун улардан ҳар бирининг изоҳига алоҳида бўлим ажратиш эҳтиёжи йўқ. Жадвалнинг тўртинчи устунида мавзу бўйича келтириляётган ҳукмлар олинган манбасига кўра нуқта-вергул билан ажратилган ва шу йўл билан маълум мавзудаги масалалар манбалараро умумлаштирилган. Жадвалнинг *иймон* калит сўзи

¹⁵⁸Илмий-танкидий матн. 19-1,2,3,4,5.

берилган қаторнинг охирги устунида қавс ичида иймоннинг нури зиёда ва кам бўлиб туриши ҳақидаги изоҳ ақида матнларининг ўзида йўқ, балки уларнинг шарҳларида учрайди.

Ўзаро қиёс натижаларини ўрганар эканмиз, ҳақли савол туғилади: “Саботул ожизин”даги ақида матни бу учала манбадан қай бирига асос эътибори билан яқинроқ?” Бу ўринда *асос эътибори* деган бирикмани муайян бир ақида матни “Саботул ожизин”даги масалаларнинг қўйилиши-ю тузилишига асос бўлган деб тушунмаслик лозим. Аслида, “Ал-фикҳул акбар” ҳам, “Ақидатут тоҳавий” ҳам, “Ақоидун насафий” ҳам “Саботул ожизин”га муайян жиҳатлари билан асос бўлган. Лекин биз қизиқаётган масала: Сўфи Оллоёр бу манбаларнинг қайси биридан кўпроқ таъсирланган ва бу таъсир “Саботул ожизин”да қанчалик акс этган?

“Ақоидун насафий”да Яратувчининг сифатлари изоҳланган жумлада қуйидагича ифода бор: [¹⁵⁹ *وهي لا هو ولا غيره*] яъни, *Оллоҳнинг Зотидаги сифатлар Зотнинг ўзи эмас ва Зотидан ўзга ҳам эмас*. Бу жумла “Саботул ожизин”нинг “Оллоҳ таолонинг сифатлари баёни” бўлимида шу даражада муваффақият билан ифодаланганки, гўё уни мазкур арабий матннинг сўзма-сўз таржимаси дейиш мумкин:

“Субутидур анинг саккиз сифоти,

Сифат зоти эмас, на ғайри зоти.”¹⁶⁰

Сўфи Оллоёрнинг “Ақоидун насафий”дан кўпроқ таъсирланганига, балки ундан истифода этганига қуйидаги мисоллар ҳам далил бўлади:

“Таквин (пайдо этиш) Оллоҳнинг азалий сифатидир. У бу сифати билан бутун олами ва оламнинг барча қисмларини ўзига муносиб вақтларда яратган. Таквин сифати Оллоҳга нисбат

¹⁵⁹ 17. *متون الرسائل العقائدية. العقائد النسفية. ص. 17*. Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. 17-бет.

¹⁶⁰ Илмий-танкидий матн. 6-1.

берилганида “пайдо этилган”(المكُون) деб эмас, ақидамизга кўра, “пайдо этувчи” деб тушунилиши керак”.

Таквин сифати “Ақоидун насафий”дан бошқа матнларда келтирилмаган. Лекин “Саботул ожизин”да бу сифат шундай баён қилинади:

“Сифотининг бирин **таквин** демишлар,

Худодин халқа рўзи барча ишлар.

Яратдиким, нечук сизнию бизни,

Тақи халқ этди бизни феълимизни”.¹⁶¹

“Ақоидун насафий” матнида *жузъий ихтиёр* ҳақида айтилади:

[و للعباد أفعال اختيارية يثابون بها و يعاقبون عليها و الحسن منها برضا الله تعالى و القبيح منها ليس برضاه¹⁶²]

Яъни: “Бандаларда ихтиёрий феъл-ҳаракатлар бор. Шу феъл-ҳаракатлар туфайли улар савоб топадилар ёки гуноҳ орттирадилар. Амаллардан яхшиси Оллоҳнинг ризоси билан, ёмони эса Оллоҳнинг розилигидан ташқари ижро этилади”. “Саботул ожизин” шундай байтлар бор:

“Агар чандики қўймас эркимизга,

Берибдур ихтиёри жузъи бизга...

Ўшанча ихтиёри жузъидин боз,

Топар банда жазо кўп қилса ё оз...

Худо рози эмас исёнимизга,

Ризосидур анинг эҳсонимизга..”¹⁶³

Байтларнинг матнга бу даражада мос келишини шунчаки тасодиф билан изоҳлаш мумкин эмас. Ўндан ортиқ фатво манбаларидан фойданиб, ўн икки мингдан ортиқ байтли фикҳий китоб битган Сўфи Оллоёр ақида илмида ҳам асосий мўътабар

¹⁶¹ Илмий-танкидий матн.6-39, 40.

¹⁶² 17 منون الرسائل العقائدية. العقائد النسفية. ص. 17. Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006й.

17-бет.

¹⁶³ Илмий-танкидий матн.6-41, 6-43, 6-46.

манбалардан хабардор бўлганини, балки улардан бевосита фойдаланганини ақоид ва фикҳ илмининг ўттизга яқин мавзулари бўйича қиркдан ортиқ манбалардан истинбот қилиб таълиф этган “Махзанул мутеъин” китоби, қолаверса юқорида келтирилган далиллар исботлаб турибди. Мазкур далилларга суяниб айтиш мумкинки, “Саботул ожизин” китоби мазмунан ақоид масалаларини камраган эътиборга муносиб илмий-адабий манбадир.

Хўш, нима учун *илмий* сўзининг ёнига *адабий* деган сифат қўшиб айтиляпти? Биринчидан, бу асар Алий ибн Усмон Сирожиддин Ўшийнинг “Бадъул амолий” ва Маҳмуд ибн Саййид Назир Тарозийнинг “Ан-назм ул ҳовий ли ақидатил имом Тоҳавий” каби назмда ёзилган асарларидек тўла равишда илмий бўлиши учун бошидан охиригача (ҳам мазмунан, ҳам шаклан) ақоид матнлари қолипида тузилиши керак эди. Аммо “Саботул ожизин”нинг на функционал, на композицион шакли бу қолипга мос. Қолаверса, муаллиф асарининг ёзилиш сабабини айтар экан, бекорга “*Насойихдин ҳам андак айладим ёд*” демаган. Асарнинг учдан икки қисми – муножот, ривоят, ҳикоят жанри асосига қурилган панд-насиҳатларнинг гўзал шаклдаги бадиий ифодасидир. Демак, “Саботул ожизин” асари ақоид илмида тан олинган олимлар томонидан тасниф этилган асл манбаларга асос ва ҳукмда мувофиқ келишига кўра – ишончли илмий манба, умумий характериға кўра эса илмий-адабий манбадир.

3.3. “Саботул ожизин” – адабий манба

Сўфи Оллоёр “Китоб таълифининг сабаби баёни” бўлимида “Саботул ожизин”ни *манзума* деб номлайди: “*Савод эттим неча манзума ночор*”¹⁶⁴. Адабиётшуносликда *манзума* тушунчаси дoston

¹⁶⁴Илмий-танқидий матн. 3-9.

типидаги сюжетли шеър турига нисбатан ишлатилса-да, бу ўринда Сўфи Оллоёр манзума сўзини “мустақил назмий тизмалар” маъносида қўллаган. Қудома ибн Жаъфарнинг шеърга берган классик таърифидан келиб чиқсак, “Саботул ожизин” манзумалари ҳазажи мусаддаси махзуф баҳрида, *мафоилун мафоилун фаулун* (v– – –v– – –v– –) вазнига солинган, маснавий жанри талабида қофияланган, ақида илми мавзуларини ўз ичига олган, гўзал ахлокий сифатларга тарғиб маъноларига далолат қиладиган *шеър*лардан ташкил топган.

“Саботул ожизин” матнининг шеър таърифи талабларига жавоб беришининг ўзи бу манбанинг адабий манба сифатида эътироф этилишига кифоя қилади. Лекин манбанинг адабиётга яқинлик даражаси қўйилган ғоявий-бадий мақсаднинг ижроси нечоғли моҳирлик ва комиллик билан адо этилганини ўрганиш натижаларига боғлиқ. Қудома ибн Жаъфар шеър таърифида айтган фикрининг давомида ижронинг даражаланиш чегараларини *юксак, ўртамиёна, паст* деб белгилаган эди.

Хўш, “Саботул ожизин” бадиияти ижро жиҳатидан бу даражаларнинг қайси бирига мувофиқ? “Шеърда кишиларнинг қонини қайнутғучи, сингирларини ўйнатғувчи, миясини титратғучи, сезгисини қўзғатғувчи бир куч, маънавий бир куч бор...” – дейди Фитрат “Шеър ва шоирлик” мақоласида.¹⁶⁵ Гарчи бу фикр араб адибларининг шеърга берган таърифига раддия билдирилган жумла ичида келтирилган бўлса-да,¹⁶⁶ қўйилган саволни янада ойдинлаштиришга хизмат қилади.

Фитрат санаган: қонни қайнатувчи, пайларини ўйнатувчи, мияни титратувчи, сезгини қўзғатувчи таъсирлар асарнинг бадийлик

¹⁶⁵Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. Т.: “Маънавият”, 2006, 6-бет.

¹⁶⁶Адабий баҳсга йўл очувчи “Шеър ва шоирлик” мақоласи туркий адабиётнинг шаклланиш тарихи ва унинг муаммоларини кўнчаклик билан ёритиш жиҳатидан муҳим манбадир. Мақолада араб адибларининг шеърга берган таърифи бузиброқ талкин қилингани учун бу хусусдаги хулосалар бирёқлама бўлиб қолган. Таърифда, Фитрат айтганидек, шеър бўлиши учун фақат вазн билан қофия эмас, балки маъно ҳам шарт қилинган.

даражасини кўрсатувчи аломатлардир. “Саботул ожизин” ўз ўқувчисига шундай ҳаяжонни ҳадя қила оладими? Шу ўринда, адабиётшунос олим Сувон Мелининг Ғафур Ғулом қаламига мансуб “Вақт” шеъри тадқиқида баён этган нозик бир кузатишини келтиришимиз жойиз: “Вақт” зоҳиран содда, ботинан тушунилиши кийин шеърлардан. Мисралар сиртдан оддий бўлиб кўринади, маъноси бирдан англашилмайди. Маъно англалмагунча онгда поэтик образ шаклланмайди. Бир тур шеърларда аввал образ яққол кўзга ташланиб, образ билан маъно деярли бир пайтда намоён бўлса, “Вақт”да аввал сўз ва мисрадаги маънони чақиш лозим бўлади, шундан кейингина образли тасаввур ишлай бошлайди. “Вақт” шеъри чалғитувчи соддаликни босиб ўтиб, замида зил маънолар яширинган мисраларни англашга уринган, шундай уринишдан завқ туя оладиган интеллектуал китобхон мулкидир”.¹⁶⁷

Байтларнинг зоҳирига қаралса, “Саботул ожизин”ни ҳам функционал вазифаси фақат ақида илмини тарғиб қилишдан иборат асар деб ҳукм қилиш керак бўлади. Бундан эса, таълимий шеър турида¹⁶⁸ бўлганидек, “Саботул ожизин” байтлари ҳам илҳом эҳтиёжидан эмас, кўпроқ бурч мажбурияти остида ёзилгани келиб чиқади. Аммо сўзларнинг луғавий ва истилоҳий маъноларидан хабардор бўлиб, асар матнига чуқурроқ кирилса, ифода шаклларидаги фасоҳат, маънодаги балоғат яққол сезилади. Негаки, баъзан мисрадаги ўз ўрнига тушган битта сўз ортида бутун бошли ҳадис ёки оятлар воқелиги яширин бўлади. Байтларга жойланган жумлаларга замонлар жамланади, замонларда ҳол талабига мос мулоқотлар кечади. Манзумаларнинг мазмуний қурилиши ақоид

¹⁶⁷ Сувон Мели. Вақт фалсафаси / “O`zbekiston adabiyoti va san`ati”, 2013, 15 ноябр, №46, 3-бет.

¹⁶⁸ XX аср араб адибларининг муаллифликда таълиф этган “البلاغة والنقد” (“Балоғат илми ва адабий танқид”) асарида шеър навлари тўртга бўлинган: الشعر الغنائي – лирик шеър; الشعر القصصى – эпик шеър; الشعر التمثيلي – “Тамсиллий шеър”, яъни ҳаёт сахнасида олинган тарихий ёки ҳаёлий воқелик тасвири; الشعر التعليمى – “Таълимий шеър”, яъни маълум бир фан қоидаларини шеърга солиш. “Сирожул муслимин” бунга мисол бўлади.

матнларига мувофиқлаштирилар экан, муаллиф асар воқелигида жонланади. Мутолаага шўнғиган мухлис ўқувчи кўз олдида энди ўзни маломат қилиш руҳи билан суғорилган баёндаги *куюнчаклик*, ҳикматомуз хулосалардаги соддалик ва ростликка йўғрилган *самимият* матн ташқарисидаги бегона ҳикоя қилувчининг муносабатлари сифатида эмас, балки ичкаридаги жонли воқеликнинг узвига айланган матн иштирокчисининг дил изҳори сифатида гавдаланади. Мумтоз матнлардаги бундай “дил изҳори”ни туймоқчи ўқувчидан эса, Сувон Мели айтмоқчи, махсус тайёргарлик тақозо қилинади.

“Саботул ожизин”нинг *“Мусаннифнинг ожизлик ва шикасталик билан айтган сўзлари”* бўлимида шундай байтлар бор:

Ўтар дунёда Оллоёр маъйуб,
Мунингдек юрганингдин ўлганинг хуб.
Ёмон нафсинг сани ўтдек туташди,
Гуноҳинг бора-бора ҳаддин ошди.
Била олмам, аё ноқобил авқот,
Нечук жонсан, нечук тансан, нечук зот?
Баҳойимсан, башар, девонасан, соғ,
Гуноҳинг олдида арзанча йўқ тоғ?¹⁶⁹

Насиҳат мақомига кўтарилишдан олдин албатта ўтилиши шарт, аммо машаққатларга тўла бир босқич бор. Бу – насиҳатланиш, яъни насиҳатни олдин ўзида синаб кўриш, айтаётган ҳар бир гапига амалда жавоб бера олиш босқичи. Бу йўл босиб ўтилмагунича мақсад амалга ошмайди. Насиҳат қилувчининг ўзида насиҳатланиш бўлмаса, айтаётганларига ўзи амал қилмайдиган инсон бўлса, насиҳат қилишга унинг ҳаққи йўқ. Улуғларимиз бу оғир масъулиятни бутун юки билан ҳис қилишган. Шунинг учун ҳам улар насиҳатни шикастанафслик,

¹⁶⁹Илмий-танкидий матн. 26-1,2,3,4.

Ўзни маломат қилиш руҳида изҳор этишган: “Эй, айбу нуқсонларга тўла Оллоёр! Ўткинчи дунёда бундай юрганингдан ўлиб кетганинг яхшироқ. Ёмонлиги тез ва қизгин нафсинг, жумла тарафга ўтдек ўрлаб кетяпти, гуноҳларинг эса борган сайин ҳаддан ошяпти. Эй, ўз замонасининг ноқобил, нолойиқ кишиси! Сен ўзи қандай жонсан, қандай тансан, қандай зотсан, ҳеч билолмаяпман?! Балки тўрт оёқлик хайвондирсан ёки инсон, балки телбадирсан ёки соғ, не бўлгандаям, қилган гуноҳларинг олдида тоғ тариқча эмас”.

Белингни боғла маҳкам, бўлма мафлуж,

Кўзунг оч, карвоне қилдилар кўч.

Ётиб ғафлат қаросин суртма юзга,

Еди халқ ўз ғамини сандин ўзга.

Мусоҳибларки ҳамаҳд эрди мунда,

Кетарлар боқий уйга кунда-кунда.¹⁷⁰

Муаллиф ўз нафсига аёвсиз маломат ёғдирыпти. Ўтибор берилса, ўзни таниш йўлидаги бу ғалаёнда байтдан байтга таҳқир оҳанги кучайиб борди. Кейин ўнгланишга умид уйғонди: “Тур, фалажга ўхшаб ётма, белингга ҳиммат камарини маҳкам боғлаб, ислоҳга чоғлан. Карвон аҳли ўрнидан кўзғолиб, охират сафарига йўл олди, кўзингни оч! Токай ғафлатнинг қора пардасини юзингга тортиб мудрайсан, ахир сендан ўзгаси аллақачон ўз ғамини еди. Энг яқин дўстларинг, ошноларинг, маслакдош тенгдошларинг, ажралмас улфатларинг бирма-бир бу дунёни тарк этиб, охират уйига кетяптилар”.

Умид ҳаракатга бошлаб, ислоҳга ишонч уйғотганидан сўнг Сўфи Оллоёр моҳир мусаввир каби сўнгги манзиллар манзарасини хотирга михлайди: “Ўлим карвони – тобутларнинг кўз олдиндан ўтиб кетаётганини очик кўратуриб, нега хатарли уйқудан бош кўтармаяпсан? Ҳар куни ётлару яқинлар олдинма-кетин сафар рахтини жиловлаб, узоқ йўлга отланганларига

¹⁷⁰Илмий-танкидий матн. 26-10,11,12.

гувоҳсан. Эҳ, қачонгача ғафлат майидан маст бўлиб, расволикларга ботиб ётасан, ҳайф э сенга!..

“Саботул ожизин” тилининг равонлиги, ифоданинг соддалиги ва энг асосийси матн таркибида шаклан ўхшаш сўзларнинг қуюлиб келиши асарнинг жозиба қувватини оширади. Шаклда бир хил ёки бир-бирига яқин сўзларнинг қўлланилишини адабиётшуносликда *тажнис санъати* истилоҳи билан изоҳланади. “Тажнис (ёки жинос) – шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш санъати”.¹⁷¹

“Саботул ожизин”да тажнис ҳодисасини ҳосил қилган сўзларнинг шаклда бир-бирига тўла мувофиқ тури – *том тажнис* кўп учрайди. Бундай тажнис бир хил ёки икки хил сўз туркуми билан ифодаланишига кўра *мумосил* ва *муставфий* тажнисларга бўлинади. Ҳар бўлимда, баъзан ҳар байтда кетма-кет келган шаклдош сўзларнинг бир хил сўз туркумига мансуб мумосил ва турли сўз туркумига мансуб муставфий, шунингдек, аввалгиси бир сўздан, кейингиси икки сўздан иборат *мураккаб* тажнисларнинг матн табиатига сингдириб юборилиши “Саботул ожизин”нинг авому хос орасида оммалашишига сабаб бўлган бадий омиллардан биридир. Тасаввур ёрқин ва қамровли бўлиши учун қуйида тажнисли байтларни изоҳловчи жадвалдан намуна келтирамиз (*жадвалнинг тўлиқ варианты диссертация иловасида берилган*):

	<i>Тажнислар</i>	<i>Маънолари</i>	<i>Бўлим ва байт рақами</i>	<i>Тажнисларнинг матнда ифодаланиши</i>	<i>Тажнис тури</i>
	ТОНИМОҚ – ТОНМОҚ	яқинлик ҳосил қилиш – юз бурмоқ	4-2	<i>Тонимоқ тангрини тонмоқ ҳаводин</i>	Ноқис
	ЁН – ЁН	ёнмоқ–қайтмоқ	4-4	<i>Ёнардин хавф этиб ёнмоқ гуноҳдин</i>	Том, мумосил
	танур –танур	тандир–танимоқ	4-7	<i>Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин</i>	Том, муставфий

¹⁷¹Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. Т.: “Шарқ”, 1998, 65-бет.

	уй олғон – уялғон	жаннатий бўлиш – уялмоқ	4-8	<i>Қолур яхиш уй олғондин уялгон</i>	Том, мураккаб
	йад – ёд	қўл – эслатмоқ	6-19	<i>Каломи ҳақдаким «йад» айлади ёд</i>	Том, муставфий
	кеча - кеча	кечмоқ – кеча	7-20	<i>На ишлар кечадур биздин бу кеча</i>	Том, муставфий
	бу тун – бутун	бу кеча – бутун	7-21	<i>Бу тунда тут бутун иймонимизни</i>	Том, мураккаб
	банда – банда	кул – кишан	17-14	<i>Мани банда этиб, беркит бу банда</i>	Том, мумосил
	телим – тилим – тилим	кўп – тил – тилмоқ	25-19	<i>Телим узр айғоли, эй Кошифи роз, Тилимни минг тилим қилсам эрур оз</i>	Том, мураккаб, муставфий
0	туз – туз – туз	тўғри – туз – дашт	25-21	<i>Эмасман туз, карам хонинда еб туз, Керак тузларга қўйсам ҳар қаю юз</i>	Том, мумосил
1	тила – тила	тил(га) – тиламоқ	25-22	<i>Тила айдим, тила ҳар матлабинг бор</i>	Том, муставфий
2	терим – терим	тер(ламоқ) – тери	25-23	<i>Терим хижлат била оқса теримдин</i>	Том, мумосил
3	ё нар – ёнар	ёки эркак – қайтмоқ	26-47	<i>Ё нар хунсамусан қавлингда ёнар</i>	Том, мураккаб
4	то шар – тошар	токи ёмонлик – тошмоқ	26–51	<i>Киши то шар қилур савдоси тошар</i>	Том, мураккаб
5	башар – ба шар	инсон – ёмонлик сари	26-52	<i>Башар бўлсанг, қўй афъоли ба шарни</i>	Том, мураккаб
6	ёш – ёш – ёш	умр ёши – бола – кўз ёши	26-53	<i>Ёшинг еткон сари феълинг сани ёш, Кўзинг ёши қани, эй мағзи йўқ бош</i>	Том, мумосил

Инсон бутун умри давомида кимдандир ниманидир ўрганиб, ибрат олиб яшайди. Аввалги сабоқни она меҳридан юқтирса, кейин отага тақлидан илм ҳосил қилади. Сўнгра ҳаёт йўлидаги устозларга эргашиб, босқичма-босқич илгарилаб кетаверади. “Устоз” деган мақомнинг юксаклигини англатиш учун биз бу ўринда “устоз” лафзини мутлоқ маънода, яъни салбий сифатлардан холи ҳолда ифодаляпмиз. Тилимизда кўп ишлатиладиган *устоз отангдан улуг* мақоли ҳам шунга яқинроқ маънода айтилган. Ҳақиқатан ҳам фарзанд учун ота-она қанчалик табиий бўлса, шогирд учун устоз ҳам шунчалик табиий ва ҳуқуқий тушунчадир. Шу тушунча идрокимизда бутун нозикликлари билан гавдаланиши учун бу ўринда мажоздан фойдаланиш кулайроқ воситадир. Тўғри, Яратгандан ўзга ҳеч ким мутлоқлик даъвосини қилишга ҳаққи йўқ. Шунинг учун ҳам Сўфи Оллоёр 28-бўлимнинг “*Ҳар бир*

ишда етук устоз истамак баёни” деб номланган сарлавҳасида “етук устоз” иборасини қўллаганки, бундан “етук эмас устозлар ҳам бор экан-да?” деган ҳақли савол туғилиши табиий. Устоз ва шогирд ҳолати билан боғлиқ бу саволга Сўфи Оллоёр ўзининг ҳикматли байтларида батафсил жавоб берган. Гарчи байтларда хоссатан, тариқат муршидининг сифатлари баён қилинса-да, сарлавҳадаги “Ҳар бир ишда етук устоз истамак” дейилишига кўра, бу ердаги қоидалар мутахассислик йўлини танлаган ҳар бир касб эгаси учун умумийдир.

Ажаб йўлдир, тамоми меҳнату ранж,
Ва лекин ҳар қаришда бир ниҳон ганж...
Керак кўп толиб ичра бир неку рой
Ёрутмас мунча юлдуз бўлмаса ой.
Улув ҳиммат йигитларга керак пир,
Камонсиз учмагай кўб бўлса ҳам тир.
Ўшал жундеки, ҳарб олатин осар,
Агар бо сар юруса, ёвни босар.
Соғалтур телбани пири забардаст,
Қуюннинг шўришин дарё қилур паст”.¹⁷²

Диққат қилинса, Сўфи Оллоёр муршид ва мурид, устоз ва шогирд муносабатидаги нозикликларни тазодли манзаралар орқали тасвирляпти. Қарама-қарши қутбларни жамлаган бутунлик бадий мантиққа мувофиқ тарзда тақдим қилиняпти. Устоз шогирд учун бамисоли табибдир. Маълум устоз этагини маҳкам тутмасдан, ҳар эшикка бош уриб юрган ёки йўлбошчи пири бўлатуриб, буюрганини қилмасдан адашиб, гангиб қолган шогирднинг телбалигини фақат ўша забардаст табиб соғайтиради. Қаттиқ қуюн туфайли кўтарилган тўлқиннинг мавжини дарё ўзанига қайтаради.

“Саботул ожизин”нинг *“Муҳаббат шаробини пири комилдин ичмак баёни”* бўлимида маънавий оламдаги сувратлар, ҳолатлар,

¹⁷²Илмий-танкидий матн. 28-5,43,44,45,46.

жараёнлар моддий дунёнинг кўз ўрганган *матоҳ*лари орқали гавдаланувчи рамзлар билан ифодаланган. Араб тилидан ўзлашган “матоҳ” (متاع)¹⁷³ сўзи “фойдаланиладиган нарса” маъносини ифодалайди. Қуръони карим тафсирларида муфассирлар бу сўзни “вақтинча фойдаланишга берилган барча нарсалар” мазмунида таърифлашган. Демак мазкур таърифдан келиб чиққан ҳолда бу фоний дунёни (ичидаги ҳамма нарсалари билан) инсониятга маълум муддатга фойдаланиш учун берилгани *матоҳ* дейиш мумкин. Нрсаларнинг вазифаси Ҳақ таолонинг ер юзида ўринбосари қилиб яратилган инсонга бўйсунуш. Шунинг учун ҳам инсон бу нарсаларни хоҳлаганча истифода қилади. Аммо инсонга берилган бу ихтиёрнинг доираси қанчалик кенг бўлмасин, бизни ер юзига халифа қилган Зот нимани қилиш-у нимани қилмасликни Ўз пайғамбари орқали очиқ-ойдин эслатган. Жумладан, ақлни кеткизиш сифатига эга маст қилувчи ичимликларни истеъмол қилиш мусулмон учун таъқиқланган. Ҳар бир ҳалқда бундай ичимликлар турлича ном билан аталади. Араб тилидан ўзлашган “шароб” сўзи тилимизда айни мазмунда қўлланади. Лекин мумтоз адабиётда *шароб*, *май* каби сўзлар, асосан, кўчма маънода ишлатилади. Маълумки, сўзнинг кўчма маънода ишлатилиши учун унинг ўз маъноси билан кўчма маъноси ўртасида бирор боғлиқлик, ўхшашлик ёки алоқадорлик бўлиши шарт. Дунёвий *шароб* билан мумтоз матнларда учрайдиган *шароб*нинг алоқадорлиги нимада бўлиши мумкин? Агар бу иккита нарсанинг ўртасида қандайдир боғлиқлик бўлмаса, турли маънодаги бу икки тушунча учун ном сифатида шаклан бир хил сўз танланмас эди. Инсонда мавжуд бешта сезгининг фаолият доираси моддий олам билан чегараланади. Қизиғи шундаки, инсон ўз мукааррамлигини тўла намоён этиш учун айни чегарадан ўтиши лозим. Унинг

¹⁷³ Аслида «матоҳ» деб ўқиладиган бу сўз ўзбек тили талаффузидан келиб чиқиб, сўз охиридаги “айн” ҳарфи юмшоқ “х”га ўзгарган ҳолда ўзлашган.

яратилишидан мақсад ҳам шу, акс ҳолда у ҳайвон даражасида қолиб кетади. Тафаккурга бўлган табиий эҳтиёж соғлом инсонни, жисмоний тўсиқларга қарамасдан, руҳий олам кенгликларига чорлаб туради. Бу олам манзараларини, манзаралар ичидаги ҳолат ва жараёнлар тасвирини бериш учун эса энг қулай йўл мажоздир. Қуръони каримда шундай оят бор: “(Оллоҳ) осмондан сув (ёмғир) ёғдирганида жилғалар тўлиб-тошиб оқиб, бу сел ўз устида кўпикларни ҳам кўтариб келур. (Одамлар) зеб-зийнат ёки асбоб-ускуна ясаш учун ўтда эритадиган нарса-маъданлардан ҳам шунга ўхшаши кўпик (чиқинди пайдо) бўлур. Оллоҳ Ҳақ билан ботилни мана шундай (мисол билан) баён қилур. Энди у кўпик-чиқинда ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетур. Одамларга фойдали бўлган нарса эса Ер юзида қолур. Оллоҳ мисолларни мана шундай баён қилур”¹⁷⁴.

Ҳақ ва ботил абстракт тушунча. Оятда бу мавҳум тушунчалар, уларнинг ўзаро алоқаси оддий кўз билан кўриб, қўл билан ушласа бўладиган моддий нарсаларнинг муносабати орқали тасаввурга яқинлаштириляпти. Маънавий олам ҳодисаларини реал ҳаёт воқеликлари воситасида аниқ гавдалантириш билан боғлиқ бундай мисолларни Улуғ Китобимиздан кўплаб келтириш мумкин. Мумтоз адабий матнларда мажоз билан боғлиқ рамз, ташбих, истиора каби сўз санъатларининг кўплаб қўлланиши ҳам, аслида, шу жонли жараённинг инсон тафаккуридаги давомидир.

Энди *шароб* сўзи хусусида тўхталадиган бўлсак, мумтоз адабиётда бу сўз мажозий образ сифатида қўлланади. Шароб ҳолатни кескин ўзгартириш хусусиятига эга кучли таъсир воситаси. Дунёвий шароб инсонни ижобий ҳолатдан салбий ҳолатга туширади, ақл лойқаланиб, алдамчи борлиқ ҳосил қилади, лойқаланган ақл эгаси шайтон билан ўша йўқ борлиқ ичра сармаст кезиб, гўё

¹⁷⁴Раъд сураси, 17-оят.

йўқотганларини топгандай бўлади. Ҳақиқатда эса унинг балчиққа ботиб ётганини кўрасиз.

Бир ҳолатдан кескин фарқ қилувчи бошқа ҳолатга ўтказиш куввати шаробга хос хусусият. Фақат мумтоз адабиётда куйланган илоҳий ишқ шаробининг таъсирида юқоридаги ҳолатнинг тамомила аксини кузатасиз: салбийдан ижобий ҳолатга кўтарилиш, ақлнинг тиниқлашиши, борлиқнинг ҳақиқий мақомда намоён бўлиши, маъсум хилқатлар қуршовида зоҳиран ва ботинан нурланиш...

Сўфи Оллоёр сўзини илоҳий ишқ шаробини кўнгил қадахига қуювчи пири комил устозга шогирднинг мурожаати билан бошлайди:

“Кел, э соқий, икавлон айлалинг шурб,
Ўшал шурбеки, халқ андин топар курб.”¹⁷⁵

Эътибор этилса, шогирднинг устозга бу тарзда хитоб қилиши шарқона одоб этикетига бироз номувофиқ. Сабаби нима?.. муносиб шогирд ҳақиқатга чанқоқ... қаршисида нур таратаётган муҳаббат шаробининг жозибаси эса бу чанқоқликни яна кучайтиряпти, тоқати тугаб, бутун борлиғи билан у томон интиляпти. Яқинлашгани сайин *бегоналик*нинг ўрнини *эркалик* эгалляпти, хитоб янада журъатлироқ тус оляпти:

Шаробе берки, дил андин бўлур соҳв,
Қилур бир муддаодин ўзгани маҳв”.¹⁷⁶

“Эй устоз, шундай шароб берки, қалб ундан мусаффо тортсин, Оллоҳ розилигини ишташдан бошқа барчасини ичимдан маҳв этсин”.

“*Камтаринлик ҳақида мавъиза*” бўлимида Сўфи Оллоёр *насаб* ва *ҳасаб* тушунчалари мисолида ижтимоий ҳаётдаги авлодлараро муносабатларнинг нозик жиҳатларига эътибор қаратади. Насаб — қариндошлик силсиласи, насл маъносини ифодалайди. Ҳасаб — диёнат, кадр-қиймат, ота-боболарининг фахрга

¹⁷⁵Илмий-танкидий матн. 29-1

¹⁷⁶Илмий-танкидий матн. 29-2.

муносиб жиҳатлари. “Ахтари кабир” луғатида бу тушунча хусусида шундай изоҳ келтирилади: “Ҳасаб ва карамни, яъни кадр-қиймат ва ҳурматни ота-боболарсиз ҳам қозониш мумкин, аммо шараф ва улуғлик (мажд) ота-боболарсиз ҳосил бўлмайди”.¹⁷⁷

Сўфи Оллоёр бу тушунчалар орасидаги ўзаро нозик фарқларни содда ва гўзал шаклда баён этади:

“Ишонма отаға, қолма талабдин,
Қиёматда сўрулмасдир насабдин.
Ҳасаб фавқи насабдур, эй неку ҳол,
Йипак тўндин ўтар хўб ишлаган шол.
Қорача ўғли хўжа ўғлидин кам,
Муъаллам бўлса саййиддин ўтар ҳам.”¹⁷⁸

Отангнинг фазлу камоли, топган обрўсига ишониб, илм талабидан, солиҳ амаллар асосида яхши хулқ ҳосил қилишдан қуруқ қолма, чунки Қиёмат кунида насл-насаб эътиборга олинмайди. Эй сийрати пок инсон, билгилки, ҳасаб насабдан юқори туради, бамисоли юнгдан қилинадиган шол яхши ишлов билан тўқилса, сифатда қимматбаҳо ипак тўндан ҳам ўтиб кетгани каби. Ёхуд “қорача” яъни, насаби аслзода наслга боғланмаган, омий халқ фарзанди, гарчи насабда “хўжа” ўғлидан кам саналса-да, қачонки, илм ҳосил қилиб, таълимли бўлиши билан саййид ва хўжаларнинг бесавод авлодидан даражаси ошади.

“Анинг ҳукмидадур идбору иқбол,
Тикондин гул чиқорди, заҳрдин бол.”¹⁷⁹

Саодату бадбахтлик Оллоҳнинг ҳукми остида, хоҳласа, тиканли новдадан гул чиқаради, хоҳласа, заҳарли аридан асални вужудга келтиради. Биз изоҳлаётган *саодат* ва *бадбахтлик*

¹⁷⁷ ۲۹۸ اختر كبير، مطبعة العامرة، سنة ۱۳۱۱/۱۸۹۳ ص:

¹⁷⁸ Илмий-танкидий матн. 35-13,14,15.

¹⁷⁹ Илмий-танкидий матн. 35-23.

тушунчалари байтда *икбол* ва *идбор* сўзлари билан ифодаланган. Арабча *икбол* сўзининг луғавий маъноси – *юзланиш, юзма-юз бўлиш*. Ўзбек тилига бу сўзнинг “бахт-саодат” маъноси ўзлашган. *Идбор* сўзи луғатда “орқа ўгириш“, “тескари қараб кетиш” маъносини билдиради. Абу Али Қолийнинг “Амолий” китобида келтирилишича, донишмандлардан бири дейди: “Билгилки, дунёнинг қувончи – ғам, *икболи идбордир*” (яъни, дунёнинг сенга юзланиши, аслида, сендан юз ўгиришидир). Бир аъробий (бадавий араб)дан: “Ҳолинг нечук?” – деб сўралганида у: “Яқинимдаги барча нарсаларни *идбор* ҳолатида, яъни менга орқа ўгириб турганини, тескари ўгирилиши лозим бўлган нарсаларнинг менга *икбол* қилиб, яъни юзланиб турганини кўряпман” – деган экан. Сийрат китобларида, адабий манбаларда *идбор* сўзининг луғавий маъноси янада аниқлашиб, *ҳақдан юз ўгириш; ато этилган неъматга орқа ўгириб олиш* ҳолатини ифодалаб келади. Алишер Навоийнинг “Назм ул жавоҳир” асарида бу ҳолат шундай баён этилган:

Эл қочса бировда эл ёмони бил они,

Аҳволида *идбор* нишони бил они.

Феъл ичра улус балойи жони бил они,

Олам элининг ёмон ёмони бил они.

Инсоннинг камол топишида устознинг ўрни нақадар баланд экани юқорида тадқиқ қилинган эди. “Саботул ожизин”да бу мавзуга такрор-такрор қайтилади. Сабаби, мақомнинг улуғлигини турли нуқтадан кашф этиш, қамровнинг кенглиги битта нигоҳга сиғмагани учун унга қайта-қайта назар солиб, узоқлардан кузатишдир. Дунёдан тамаъаси бор киши устоз бўлолмайди. Демак тамаъдан қутулиш илмидан дарс беришга ягона ҳақли инсон ҳам устоздир. Шунинг учун Сўфи Оллоёр айтади:

Ва лекин тегса хос эрнинг жилови,

Саодатдур, дилинг дардиға дови.

“Саботул ожизин”нинг айрим нусхаларида бу бўлим “Муҳаббатсиз кишидан қочмоқнинг баёнида” деб номланган. Манзума сиёқига назар солинса, маъно оқими муҳаббат мавзуси бўйлаб байтдан-байтга баъзан сокин, баъзан тошқин оқиб боради. Лекин шундай бўлса ҳам қадимий нусхаларда бўлимнинг сарлавҳаси “Ёмонлар суҳбатидин қочиб, яхшилар суҳбатинда бўлмоғнинг баёни” дейилган. Гўё *яхши* ва *ёмон* ўртасидаги чегарани *муҳаббат* тушунчаси белгилаган. Мисол билан айтсак, яхши инсоннинг ёмон кимсага айланиши учун қалбдан муҳаббатнинг кўтарилиши кифоя, муҳаббатсиз кимсанинг қалби тошдан қаттиқ, энди ундан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Шунинг учун Сўфи Оллоёр пайғамбарлар ҳаваси тушган бу қудратли муҳаббатга рағбат уйғотиб, айтади:

“Кел э толиб, кўзинг ибрат билан оч,
Муҳаббатсиз кишидин қуш бўлуб қоч.
Кишининг кўнгликим бегона бўлса,
Эрур душман агар ҳамхона бўлса.
Муҳаббатсизки бўлди ҳар қаю зот,
Агар фарзанди шириндур, эрур ёт.
Муҳаббат бўлмаса ҳар кимда, эй хайр,
Отанг бўлса эрур бегонаву ғайр.”¹⁸⁰

Бу байтларда муаллиф муҳаббат туйғуси йўқлиги киши учун улкан фожеа эканини *бегона* сўзи орқали таъсирли ифодалаган. Кимнингки, кўнглида муҳаббат бўлмаса, у ҳамма жойда бегона. Сени бир умр борган ерингда бегонадай қабул қилишаверса, бу ўта оғир, ўта аянчли ҳаёт. Бегоналик шу даражадаки, бир уйда яшайдиган ҳамхонанг бўлса-ю, дилида муҳаббат бўлмаса, у сенинг душманингдир. “Ҳидоятут толибин” шарҳида “муҳаббатсизлик” тушунчаси – қалбнинг охират ғами ва муҳаббат дардидан холилиги,

¹⁸⁰Илмий-танкидий матн. 39-1,2,3,4.

деган изоҳ билан ёритилган. Албатта бу изоҳ маънони янада аниқлаштиради ва тўлдиради. Кейинги байтларда мазкур *ҳамхона* конкретлашади: қалби муҳаббатдан холи ҳар қандай зот, гарчи у ширин фарзанди дилбандинг ёки азиз отанг бўлса ҳам, гўё у сенга бегона ёт киши каби.

Абу Аййуб Ансорий ривоят қилади: “Бир аъробий Пайғамбар алайҳиссалом ҳузурларига келиб: “Эй Расулаллоҳ, менга мухтасар бир насиҳат қилинг”– деганида, Пайғамбар алайҳиссалом айтган экан: “Қачон ибодатга қойим бўлсанг, намозингни видолашаётган одамнинг намозидек адо қил, эртага сени узрли ҳолатга туширадиган гапни гапирма, одамларнинг қўлидаги нарсалардан умидингни уз”. Умар розийаллоҳу анҳу: “Тамаъ – қашшоқлик, бетамаъ бўлиш – бойлик, чунки тамаъсиз кишининг одамлар қўлидаги нарсага ҳожати тушмайди”– деган.

Сўфи Оллоёр ҳам улуғлардан нақл қилинган ҳикматларга ёндашиб, тамаъ иллатини қоралаган, бу хавфдан огоҳ бўлишга чақириб, китобидан бутун бошли бир бўлимни шу мавзуга бағишлаган. Одатдагидек, муаллиф насиҳатни “кел” лафзи билан бошлаб, ўқувчини яқиндан мулоқотга чорлайди:

Кел, э озода, бўл ҳиммат билан ёр,

Тамаъ зиндониға бўлма гирифтор.

Бир игна бўлмаса дунё ишидин,

Ур истиғно, тамаъ қилма кишидин.

Ҳазрати Алишер Навоий “Маҳбубул қулуб” асарида: “Муфлиси қонёъ – ғаний ва шоҳу гадодин мустағний. Тамаъ мазаллатға далил ва ғанийи томеъ хору залил”, яъни, ўзи қашшоқ бўлатуриб, қаноатли бўлса, у киши бойдир, унинг шоҳу гадога эҳтиёжи йўқ. Тамаъ қилиш кишининг хорлигига далил, ўзи бой бўлатуриб, тамаъгир бўлса, у хору залилдир, дейди. Кишидан нарса

тилаб, унинг миннатига ўзни ихтиёрий нишон қилиш, ҳақиқатан ҳам хорликларнинг бошидир.

Сўфи Оллоёр навбатдаги мисраларда ақида илми мавзуларидан қадар масаласига эътиборни қаратади. Тамаъ дардининг дорилари кўп. Ҳаким зотлар қалбни поклаш билан боғлиқ турли-туман муолажа йўлларини кўрсатганлар. Аммо тамаъ касаллигига қарши битта дори борки, усиз бу дард бедаводир. Бу шифо – тақдирга, қадарга ишончдир. Кишининг ризқи белгилаб қўйилганига, агар инсон ризқи томон бормаса, ризқи инсон томон келишига, бу икки хилқат бир-бири билан учрашмагунча дунёдан чиқиш йўқлигига аниқ ишонч ҳосил бўлмас экан, инсон тамаъ дардидан қутулолмайди. Бу маразни таг-томири билан йўқотишнинг биткул иложи фақат шу.

Қидирғон бирла ризқинг қидри тошмас,

Кетар қадринг, қадардин ҳаргиз ошмас.

Ризқ излаб, унинг ортидан елиб-югуриш билан ризқингнинг қозони тошмайди, балки қадринг кетади, кўп топаман деганинг бефойда, тақдирда белгиланганидан ортиғига эришолмайсан. Лекин тақдирда қанча белгилангани номаълум, инсон эса қаноатсиз, шунинг учун чор тарафга оғиз солаверади, ўнгу сўлга панжа ураверади, имконсиз ишни бўлдирмоқчи бўлади, суянилиши керак Зотга суянмагани учун йиқилади.

Таваккул ганжидин, эй юз ўгирган,

Буюрганга муҳолифдур бу юрган.

Оллоҳга суяниш – таваккул қилиш ҳазинасидан юз ўгирган, эй кас! Сенинг бу юришинг Оллоҳ таолонинг буюрганига хилофдир. Агар эътибор берилса, байтларнинг нафақат мазмунида, балки шаклида ҳам “оллоёрона” ўзига хосликлар бор. Юқорида *қидр*, *қадр*, *қадар* каби бир ўзакдан ясалган, аммо маъноси турлича сўзларнинг бир байтда жамланиши, кейинги парчадаги иккинчи мисранинг *буюрганга* билан *бу юрган* каби шаклий яқинликка эга сўзлар асосига

курулиши, умуман, тажнис санъати билан боғлиқ бундай “топилма”ларнинг байтлару мисралар оралаб сочиб чиқилгани ва сўз санъати билан боғлиқ яна кўпгина хусусиятлар “Саботул ожизин”нинг бадииятини очишга етарли захирадир.

Ушбу бобда “Саботул ожизин”нинг илмий-адабий манба сифатидаги ўзига хосликлари тадқиқ этилди. Тадқиқот хулосаларини шундай умумлаштириш мумкин:

– ўтмиш адабий меросимиз манбаларида савиясидан қатъи назар ғоявий пойдевор битта – соғлом эътиқод тарғиби. Адабиётимиз тарихида номлари маълум ва номаълум ижодкорларнинг барчаси иқтидоридан қатъи назар, шу мақсад йўлида қалам тебратган ва улардан бадиий юксак савиядаги асарлар билан бирга, гоҳ ўртамиёна, баъзан ундан ҳам қуйи даражадаги адабий мерос қолган;

– мумтоз адабиётимизда *маърифат* лафзи орқали Ҳакни таниш тушунчаси ифодаланган; Шарқ мутафаккирларининг фикрлаш тарзи Қуръоннинг бетакрор фасоҳати ва балоғати завқида шаклланган. Илоҳий Калом бундай фаол, маънавий соғлом инсонлар учун доимо илҳом манбаи бўлган;

– адаб илмларни ҳам назарий, ҳам амалий эгаллаган адиблар ижодида хослик хусусияти етакчи бўлиб, улар ғоявий-эстетик идеалини бутунни қисмларга ажратиш ва ҳар бир қисмни бутун сифатида талқин этиш орқали акс эттирганлар, бундай ижод намуналарининг бадиияти иъжоз мақомига кўтарилган; илҳом эҳтиёжидан эмас, бурч мажбурияти остида битилган таълимий асарларда мақсад яхлит, маъно бир қатламли, шеър воқелиги илмий мантиққа қурилгани учун ҳам бадиий рангинлик ўрнини яқраглик эгаллаган, натижада кутилган аниқлик ва оммабопликка эришилган;

– ақоид матнларидаги сўз ва иборалар ўзининг луғавий маъносидан ташқари истилоҳий маънода, баъзан бутун бир тушунчани англатиб келгани учун кенгроқ шарҳни ёки мухтасар

изоҳларни тақозо қилган; шарҳлардан маълум тайёргарликка эга кишилар, мухтасар содда изоҳлардан бошланғич таълимга эга омма фойдаланган, ақида ҳукмларини шеърга солиб, изоҳлашдан кутилган мақсад ҳам мураккаб тушунчаларни соддалаштириб, тез ёдда қоладиган, таъсирчан шаклда ўқувчиларга етказиш бўлган;

– мўътабар ақоид матнлари “Саботул ожизин”га муайян жиҳатлари билан асос бўлган, аммо муқояса натижалари “Ақоидун насафий” китобидан таъсирланиш кучлироқ бўлганини кўрсатди; “Саботул ожизин” мақсад эътибори билан ақоид китоби бўлса-да, мазмунан ҳам, шаклан ҳам ақоид матнлари қолипида тузилмаган;

– учдан икки қисми муножот, ривоят, ҳикоят жанри асосига қурилган панд-насиҳатлардан тузилган “Саботул ожизин” асари ақоид илмида тан олинган олимлар томонидан тасниф этилган асл манбаларга асос ва ҳукмда мувофиқ келишига кўра – ишончли илмий манба, умумий характериға кўра эса илмий-адабий манбадир; тажнис санъатининг бутун асар бўйлаб сочиб чиқилиши “Саботул ожизин”нинг авому хос орасида оммалашшиға сабаб бўлган бадий омиллардан биридир; тасвирий воситаларни статистик санаш билан асарнинг бадиияти ўрганилган бўлмайди; муайян ижодкор фаолиятини баҳолашдаги энг муҳим критерий тадқиқотнинг асар воқелигидан, муаллифнинг бош концепциясидан узилиб қолмаслигидир.

IV БОБ. “САБОТУЛ ОЖИЗИН”НИНГ ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИ ВА ҚИЁСИЙ-ТАСНИФИЙ ТАДҚИҚИ

4.1. “Саботул ожизин” қўлёзмалари ва тошбосма нусхалари

Турли йилларга оид юздан ортиқ қўлёзма ва тошбосма нусхага эга муайян асарнинг *матн тарихини* ўрганмасдан, унинг тили ёки бадииятини ёритиш борасида қанчалик заҳмат чекилмасин, бу тугал иш ҳисобланмайди. Кўп нусхали матн тарихини ўрганиш эса асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхаларини турли таснифлар асосида гуруҳлаш, ҳар томонлама қиёслаш ва саралашдан бошланиб, охири – аниқ ва ишончли далиллар билан қувватланган илмий-танқидий матнни тайёрлаш билан ниҳояланади. Шундан сўнггина бу асар бўйича келажакда қилинадиган тадқиқотлар, хоҳ адабиётшунослик, хоҳ тилшунослик йўналишида бўлсин, қатъий равишда тайёр илмий-танқидий матн асосида олиб борилиши керак. Матншунос олим Н.Шодмонов айна муаммога эътибор қаратиб, унинг ечимини “матн тасарруфи” тушунчаси билан изоҳлайди: “Адабий манба тадқиқ этилиб, истифодага киритилгач, муаллиф ва унинг меросини “ташувчилар” томонидан йўл қўйилган хато ҳамда нуқсонлар улар зиммасидан тадқиқотчи зиммасига ўтади. Шунинг учун манба тадқиқот доирасида тўғри тасарруф этилиши, нуқсонлар бартараф қилиниши лозим. Тасарруф учун, энг аввало, матншунослик мафкураси, илмий тафаккур шаклланган бўлиши керак. У етарли даражадаги назарий билимлар билан бир қаторда психологик, мантиқий ва эстетик таҳлил, тасаввур, ечим топиш малакаларини ўзлаштириш орқали ҳосил қилинади”¹⁸¹.

Афсуски, кўп ҳолларда бу қоидага амал қилинмайди. Жумладан, Сўфи Оллоёр асарлари ҳам ҳали танқидий матн тайёрлаб улгурилмасиданоқ, докторлик, бир неча номзодлик тадқиқотлари, шунингдек монография, рисоалар учун объект бўлди. Қилинган ишларнинг илмий қимматини камситмаган ҳолда таъкидлаш керакки, Сўфи Оллоёр асарларининг,

¹⁸¹ Шодмонов Н. Адабий манба ва матн тасарруфи. // Адабий манба: ўрганишнинг замонавий тамойиллари ва нашр муаммолари. Мақолалар тўплами. Қарши, “Насаф”, 2013, 15-бет.

хусусан, “Саботул ожизин”нинг тўла илмий-қийёсий кўрсаткичлар билан асосланган танқидий матни тайёрланмагунча натижалар мукаммал бўлмайди.

Баъзан мумтоз адабиёт матнларининг эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога табдилида, мазкур матнларнинг талқинида ёппасига саводсизликни кузатамиз. “Ёппасига” дейишимиздан мақсад, табдил қилинган айрим матнлардаги хатолар нафақат шаклда, балки маънода ҳам, талқинда ҳам бир ёки икки ўринда эмас, кетма-кет, қаторасига содир этилади. Айниқса, арабий сўз, жумла, матнларни ўзбекчалаштиришда ўта эътиборсиз ва масъулиятсиз ёндашувлар, таржимада ўзбек тилини доминант сифатида билмаслик ва натижада ўзбек тилининг талаффуз табиатини ҳисобга олмасдан чет тилларга сунъий тарзда мослаштиришлар, махсус тушунча ва истилоҳларни изоҳсиз, билиб-билмасдан қўллаш туфайли қўпол хатоларга йўл қўйилади. Масалан, жорий ёзувимизда ва оғзаки нутқда амалда бўлган, тилимизга аллақачон ўзлашиб кетган “Оллоёр” сўзини ёзувда “Оллоҳёр”, “Аллоҳёр” деб ёзиш ва зўрма-зўраки талаффуз қилишга ўзни мажбурлашнинг сабаби нимада?¹⁸²

Адабиётшунос олим Н.Жабборов ўзининг “Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи” мақоласида рус олими В.М.Истриннинг “матн таҳрири”ни таърифлаб айтган қуйидаги сўзларини келтиради: “Таҳрир деб адабий ёдгорликнинг шундай қайта ишланишига айтиладики, бунда у қандайдир ижтимоий воқелик талабига кўра ёки кўпинча адабий эҳтиёждан ва китобсеварнинг таъбидан келиб чиқиб ёхуд тил софлигига эришиш ниятида аниқ мақсадга қаратилган ҳолда амалга оширилади”.¹⁸³ Мақола давомида таҳрирнинг тўртта тури – ғоявий, услубий, асардаги маълумотларни бойитишга қаратилган ва бир неча турни ўзида мужассам этган қоришиқ таҳрирлар ўзбек адабиёти материаллари асосида тадқиқ этилган.

¹⁸² Мисоллар: Сувонкулов И. Сўфи Оллоҳёр ва унинг адабий анъаналари: фил. фан. док. дисс. Т.: 1997; Баратова Н. Сўфи Оллоҳёрнинг бадиий-маънавий қарашлари. С.: 2002; Сўфи Аллоҳёр. Халқаро илмий анжуман материаллари. «Ал-Худо»-«Мовароуннаҳр», Техрон – Тошкент, 2005.)

¹⁸³ Жабборов Н. Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи. // Мақолалар тўплами. Қарши, “Насаф” нашриёти, 2013, 6-бет.

Хўш, матн таҳрирининг мазкур таснифидан келиб чиқилса, юқорида келтирилган “Оллоҳёр” ёки “Аллоҳёр” шакли таҳрирнинг қайси турига мансуб? Гарчи изоҳлаш бироз қийинчиликлар туғдирса ҳам, бу сўз шаклида ғоявий таҳрирга йўл қўйилган, деган бўлардик. Негаки, жорий ёзувимизда ва оғзаки нутқда аллақачон “Оллоёр” шаклида ўзбек тилининг луғат фондига айланган бу сўзни фақат аслиятдаги софликни сақлашга уриниш деб баҳоласак, бошқа бир муҳим жиҳатни эътибордан соқит қилган бўламиз. “Оллоҳ” (الله) лафзидаги “ҳ” (ه) ҳарфи аслий, яъни ўзак ҳарфларидан биридир. Арабча матнда “Оллоҳ”даги “ҳ” тушиб қолса, لا шакли ҳаракат – қисқа унлиларнинг жойлашишига кўра турлича ўкилиб, турлича (масалан: “эмасми”, “огоҳ бўл, эй...”, “магар” каби) маъноларни ифодалаши мумкин. Табиийки, араб тилида “Оллоҳ” лафзидан “ҳ” ҳарфининг тушиб қолиши кўпол хато ҳисобланиб, маънонинг бутунлай ўзгаришига сабаб бўлади. Ўзбек тилида ҳам бу сўзнинг ўзи ёлғиз келганида “ҳ” ҳарфи ҳеч қачон тушиб қолдирилмайди. Аммо ўзбек тили талаффузига ўзлашган Оллоёр, Оллоберган, Оллоқули каби кўшма сўзларда ва охирига “олло” лафзи кўшилган – Абдулло, Насрулло, Самадулло каби исмларда “ҳ”нинг борлиги ёки йўқлиги маънога таъсир қилмайди. Қолаверса, тилимизда айни ҳолатда “ҳе” товушининг қўлланиши талаффузни қийинлаштиради. Шунинг учун бу “ҳ” ҳарфи ёзувда ҳам акс эттирилмаган. Агар – аслият ёзувида мавжуд бўлгани учун бу ҳарф ўзбек ёзувида ҳам, бу товуш ўзбек нутқида ҳам акс этиши керак – дейилса, она тилимиз камситилган бўлади. Ёхуд баъзиларнинг: “Оллоҳ” лафзидан “ҳ” тушиб қолса, (لا) шаклидаги (لا) инкор юкламаси сабабли (?) “Оллоҳ йўқ” деган маънога далолат қилиб қолиши мумкин” деган мутлоқ асоссиз гумонларига келсак, бу “эҳтиёткорлик” аввало, саводсизлик оқибатидир. Қолаверса, муайян тилнинг талаффуз қоидаларидан келиб чиққан мазкур ҳолатни бошқа тилдаги лисоний ҳодисаларга қориштириб, уни эътиқодга дахлдор масала деб қарашда нафақат саводсизлик, балки калтабинлик ҳам бор. Соғлом ақида кўр-кўрона кўрқув, гумон билан эмас, холис илм билан барпо бўлади. Дунёдаги барча халқлар,

кабила-элатлар ўзига хос тили билан яратилган. Она тили, унинг табиати, барча қонун-қоидалари ҳар бир халқнинг белгилаб қўйилган дахлсиз ҳуқуқи. Бу ҳаққа тажовуз қилиш ҳақиқатга қарши боришдан бошқа нарса эмас.

Арабча изофали бирикмалар имлосида ҳам тилимизда хилма-хилликлар кузатиляпти.¹⁸⁴ Бу муаммони бундан ярим асрлар олдин Ҳ. Ҳикматуллаев “Ёзма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир”¹⁸⁵ мақоласида кўтариб чиққан эди. Шарқшунос олим мазкур мақоласида академик И.Ю.Крачковский ва профессор А.А.Ромаскевич ишлаб чиққан транслитерация системаси асосида айрим арабча ифодалар, шахс ва асарлар номининг ёзилиши бўйича конкрет тавсиялар берган. Ўнта параграфдан иборат тавсиялар мажмуида Ҳ.Ҳикматуллаев Шарқ адабиёти ёдгорликларини нашрга тайёрлашда рус шарқшунослари қўллаган транслитерация қоидаларини ўзбек тилига хос баъзи мустасноларни киритган ҳолда баён этган. Мақолада тавсия этилган таклифларга умуман қўшилган ҳолда, уларнинг баъзиларига мавзумиз нуктаи назаридан муносабат билдирамыз.

“Форсча изофа **и||йи** ўздан олдинги сўздан чизикча билан ажратилади (қалам-и ман; хона-йи нав)... Арабча аниқликни билдирувчи олд қўшимча васлалик бўлса, олди ва ортидаги сўзлардан дефис билан ажратилади (масалан: фй-л-Қонун; 3ў-л-Қарнайн; Абў-л-Қосим каби)”.¹⁸⁶

Форс ва араб тилидаги изофали бирикмаларнинг ясалиш қоидалари кирилл ёзувидаги ушбу транслитерацияда идеал шаклда акс эттирилган. Муайян мутахассислар доирасида истифода қилинадиган илмий тадқиқотларда бу транслитерациядан фойдаланиш мумкин. Аммо мақолада адабий ёдгорликларнинг кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган оммабоп нашрида ҳам бу қоидаининг сақланиб қолиши тўғрисида гапирилганки, муаллифнинг бу фикрига қўшилиб бўлмайди. Негаки, тилимизга ўзлашиб кетган *рўйи замин, жумлаи жаҳон, пойи қадам* каби бирикмалардаги **и||йи**

¹⁸⁴ Бу фикрнинг тасдиғи учун қўлланма охирида келтирилган адабиётлар рўйхатидаги изофали бирикмалар имлосига назар солиш kifoya.

¹⁸⁵ Ҳикматуллаев Ҳ. Ёзма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир/Ўзбек тили ва адабиёти журнали, №6, 1966, 11-15-бетлар.

¹⁸⁶ Кўрсатилган манба. 15-бет.

форсча изофа кўрсаткичини чизикча билан ажратиш форс тилига нисбатан тўғри бўлар, лекин ўзбекча матнга нисбатан бир талай ноқулайликларни келтириб чиқаради.

Шунингдек, арабча изофали бирикманинг тавсия қилинган шаклини ҳам оммабоп нашрларда фойдаланиш ноўрин. Ҳ.Ҳикматуллаев “Девону луғотит турк” номи транскрипция асосида ёзилган бўлса ҳам камчиликдан холи эмас, деб ҳисоблайди ва айтадики, “турк” сўзига тааллуқли бўлган “ит” (тўғрироғи олд қўшимча “ал” васлалик бўлгани учун бу шаклда ассимиляцияга юз тутган ва ундан кейинги шамсия ҳарфи “т” иккиланган) “луғот” сўзига қўшиб ёзилган. Аслида “ит” (“ал”) олд қўшимчаси ҳар икки томондан дефис (-) билан ажратилиши керак, дейди.

Арабча изофали бирикмаларнинг рус шарқшунослари томонидан қўлланган,¹⁸⁷ сўнгра ўзбек олимлари томонидан қабул қилиниб,¹⁸⁸ баъзи илмий тадқиқотларга жорий қилинган ва аста-секин оммавий нашрларда ҳам қоидага айланиб қолаётган бу шаклнинг тилимиз табиатиға номувофик бўлган бир нечта жиҳатлари бор.

Биринчидан, мазкур шакл орфографик жиҳатдан ноқулай. Аслият ёзувида табиий равишда битта тушунчани ифодалаган бутун бирикма (масалан : **محبوب القلوب**) ўзбек тилининг кирилл ёзувиға мувофиқлаштирилган алифбосида ажратувчи иккита кичик чизикча воситасида уч мустақил бўлакка бўлиб ташланган: (маҳбубу) - (л) - (кулуб).

Иккинчидан, тавсия қилинаётган бу шакл фонетик жиҳатдан тилға оғир. Аслият талаффузида икки зарб (маҳбубул || кулуб) ўқиладиган бирикма тавсия қилинаётган шаклда учта пауза билан ўқишни тақозо қиляпти. Чунки чизикчалар араб тилидаги изофа қоидасини ёзувда акс эттириши жиҳатидан маъноға эға. Аммо ўзбек тили қоидаларига нисбатан олинса, мазкур ҳолда бу чизикчаларнинг қўлланиши “енгил пауза”дан

¹⁸⁷Қаранг: “Правила подготовки к изданию памятников литературк Востока”, М.: “Восточной литературы”, 1959.

¹⁸⁸Рустамов А. Изофалар имлоси.//Ўқитувчилар газетаси, 1977, 30 январ

бошқа маънога далолат қилмайди. Ўзбек тили учун мақсадсиз ҳар хил белгилар орқали қилинадиган бундай талаффуз тилимиз табиатига ёт.

Учинчидан, ўзлашаётган сўз ўз қатлам лексикасига мослашиш учун мезбон тил қонуниятларини тўла қабул қилиши, балки тўла равишда унинг қоидаларига бўйсундирилиши шарт. Ўзлашма сўзнинг имло ва талаффузи ўз лексика таркибида ноқулайликлар туғдирадиган мураккабликлардан холи, имкон қадар содда ва ихчам бўлиши лозим. Таъкидлаб айтамикки, тор доирада, муайян ихтисосликка оид илмий матнларда нисбий бир транскрипцияни ифодалаш учун бу шаклни қўлласа бўлар. Аммо оммавий тартибда бундай шаклнинг жорий этилиши тилимизнинг талаффуз табиатини бузади, ҳар томонлама қийинчилик туғдиради.

Четдан кириб келаётган сўз имлосини қабул қилишда чет тилнинг грамматик хусусиятлари эмас, балки ўша сўзнинг ўқилиши ва уни ўзбек тили талаффузига мослаштириш эътиборга олиниши лозим. Акс ҳолда, чет сўз ўзлашаётган тилнинг эмас, ўзининг лисоний қонуниятларига қанчалик мувофиқлаштирилса, унинг “муҳожир”лиги шунчалик давом этади. Бундай ҳаракат табиий жараёни сунъий қийинлаштиришдан бошқа нарса эмас. Ҳ.Ҳикматуллаев “иккинчи қисми “-оллоҳ”, “-дин”, “абд-” (масалан: *Абдуллоҳ*, *Нуриддин*, *Абдурахмон*) сўзларидан ясалган қўшма отлар қадимдан ўзбек тилига сингиб кетганлиги ва ўзбек тилининг луғат фондидан жой олганлиги учун, истисно тарзида, қандай қабул қилинган бўлса, шундай ёзамиз” дер экан, чет сўзларни ўзлаштиришнинг энг тўғри принципини тилга олган. Ҳақиқатан ҳам тилимизга ўзлашаётган сўз токи қандай ўқилса, шундай ёзилмас экан, бу сўзнинг тилимизга сингиб, ўзбек тилининг луғат фондидан жой олиши амри маҳол.

Шу жиҳатларни ҳисобга олиб, тадқиқотимизда арабча изофалар имлосини қуйидагича бердик: “Саботул ожизин”, “Ҳидоятут толибин”, “Иршодул оъизин”.

Кўпинча оят ва ҳадисларнинг жорий имлодаги ифодасида, ҳатто уларнинг таржималарида шундай жиддий хатолар кўзга

ташланади. Аввало, Қуръондан келтирилаётган иқтибос мутахассис назаридан ўтиши керак. Қолаверса, оятларни кирилл ҳарфида ёки оригиналдан бошқа ҳарфда ифодалаш шу пайтгача яхши натижа бермаган. Шунинг учун илмий нашрларда Қуръон оятларининг аслий имлодаги шаклини, сўнгра таржимасини, оммавий нашрларда эса фақат таржиманинг ўзини берган маъқул.

Мумтоз адабий манбаларда кўп учрайдиган арабий матнни ўзбек тилига ўгираётган таржимон, аввало ҳар иккала тил қонуниятлардан хабардор бўлиши талаб этилади. Жумладаги ҳар бир сўзнинг луғавий маъносини билиш матн мазмуни ҳали тўла англанди, дегани эмас. Асар ва унинг муаллифи ҳақида бутун тасаввур ҳосил бўлмагунча таржиманинг тўғрилиги иштибоҳли бўлади. Шунинг учун ҳам бир сатр, жумла, хат бошини ўқиб чиқиш билан кифояланмасдан, бир нечта жумла, балки бутун бошли бўлимни ўқиб, тушунгандан сўнггина таржимага уриниш ишончлироқ йўлдир. Чунки матн руҳи қисмда эмас, бутунда акс этади. Матн руҳи англанса, сўзларни ўрни-ўрнига қўйиш осонлашади. Акс ҳолда, мазмун талаб қилган сўзнинг бошқа муқобили танланиб, маъно хиралашади.

Бу вазиятда бошқа оғриқли нуқта ҳам бор. Таржимон арабий матнни бутун нозикликлари билан тушуниб, ҳис қилиб, мазмунни она тилида у даражада бера олмаса-чи?! Табиийки, бу ҳолатда, ўз тили тарихи, табиатини билмаслик, ҳис қилмаслик Яратувчи томонидан ҳар бир миллатга берилган она тилини камситишга ҳужжат бўлолмайди, албатта. Шундай экан, айб таржима қилинаётган тилда эмас, таржимонда! Таржимон она тилининг нозикликларини таржима қилаётган ажнабий тилдан кам ҳис қилмаслиги керак. Шундагина ўзи таржима қилаётган матннинг муаллифи ва таржимага муҳтож ўқувчиларнинг ҳаққини адо қилган бўлади. Мисол учун, фикрини олий мақомда, фасоҳат ва балоғат билан, “жавомиёул

калим” услубида араб тилида изҳор қилаётган донишманд айна фикрни ўзбек тилида нима учун нўноқ ифодалаши керак?! Йўқ, бу хато на донишманднинг, на ўзбек тилининг, балки таржимоннинг чекига тушади.

Матн табиатидан узоқлашиш билан боғлиқ бундай хатоларни оммавий нашрларнинг аксариятида учратиш мумкин. Алишер Навоийнинг “Назм ул жавоҳир”¹⁸⁹ асарида шундай рубоий бор:

Иймони анингки куфрига сотир эрур,
Чин нукта демакка ул киши қодир эрур,
Ҳар кимсаки иймон ишида моҳир эрур,
Иймонини билки, отидин зоҳир эрур.

Рубоийнинг тўртинчи мисрасидаги “отидин” сўзи “онтидин” бўлиши керак эди. Шунда маъно ҳикматга мувофиқ бўлади. Аслида бунга асос рубоийнинг сарлавҳа қисмида берилган арабий ҳикматда акс этган: **ایمان المرء يعرف بايمانه**. Арабий матндаги “аймон” (**ایمان**) сўзи “ямин”, яъни қасам сўзининг кўплик шакли. Алишер Навоий рубоийда арабча “қасам” сўзининг туркийдаги синоними “онт” шаклини қўллаган. Сарлавҳадаги матнга диққат қилмаслик ёки тил ва иншо қоидаларидан оддий беҳабарлик оқибатида рубоийнинг асл маъноси бузилган.

Сўфи Оллоёرنинг “Саботул ожизин” асари матни табдилида ҳам кўплаб ноаниқликларни кузатиш мумкин. Бунга далил сифатида “Саботул ожизин”нинг 1991 йилнинг январ ойида “Чўлпон”¹⁹⁰ ва шу йили март ойида “Меҳнат”¹⁹¹ нашриётларида чоп этилган матнлардан айрим мисоллар келтирамиз. “Чўлпон” нашрида “Муҳаббатсиз кишидан қочмоқ баёни” бўлимида шундай байт келтирилади:

На ким тузганига тушса бўлур туз
Ки андин ўтса неча кеча-кундуз.

¹⁸⁹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 15-том, Т., “Фан”, 1999, 136-бет

¹⁹⁰ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин (Нашрга тайёрловчи Рашид Зоҳид), Т.: “Чўлпон” 1991

¹⁹¹ Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин (Нашрга тайёрловчилар Ҳожи Пўлатқори Муҳаммад Али, Маҳмуд Ҳасаний, Мирсолиҳ Қосим), Т.: “Меҳнат” 1991

Байтни изохлаб кўрайлик: *нимаики, тузган йўлга тушиб олса, орадан қанча муддат ўтса ҳам, тўғри бўлади*. Мазмун ўта жўн. Майли, *тузган йўлга* бирикмасини *тузук йўлга* деб ҳам кўрайлик. Барибир, маъно равшан эмас. Сабаби, биринчи мисрадаги *тузганига* сўзи нотўғри ўқилган ва бу хато нашрда айнан акс этган. Аслида бу сўз *туз конига* деб ўқилиши керак эди. Шунда маъно қуйидагича бўлади: нимаики туз конига тушса, бир неча муддат ўтиб тузга айланади. Энди мазмун ойдинлашди ва у олдинги байтда келтирилган “яхшиларга эргашиш, яхшилар суҳбатида бўлиш, албатта ўз таъсирини ўтказди” деган маънонинг мантикий давоми бўлиб уланди. Табиийки, мазкур сўзларнинг эски ўзбек ёзувида бир хил шаклда ифодаланиши нашрга тайёрловчини чалғитган. Аммо матншунос учун бу ҳолат узр саналмайди.

“Меҳнат” нашрида “Нафси шум баёни” бўлимида келтирилган ушбу байт ундан ҳам ўтиб тушади:

Риёзат бандиға беркит оёғин,

Кўтарма бошидин тақво туёғин.

Тақво тушунчаси ўзининг асос эътибори билан юксак мақомни ифодалайди. Бу мақомни топган инсон қадрияти шу қадар кўтариладики, оёғи заминдан узилмасдан, назари самоларга етади, ерда туриб, Ҳаққа боғланади. Шунинг учун ҳам Қуръони каримнинг аввалги суралари, аввалги оятлариданоқ тақво ҳақида сўз боради, бу улуғ Китобнинг фақат тақво эгаларини тўғри йўлга бошлаши эслатилади. Табиийки, тақво тушунчаси замиридаги бу олий мазмун мумтоз матнларда бутун бадиияти билан баланд пардаларда васф этилган. Наҳотки, бу олий мазмунни ҳаётининг дастурига айлантирган, умрини шу эътиқодда кечирган Сўфи Оллоёрдек шахс тақвони ҳайвонга ўхшатса, уни туёқли қилиб тасвирласа?! Бу на эътиқодга, на бадиият қонунига тўғри келади? Демак, бу ерда ё матнни кўчирган котиблардан ёки нашрга тайёрловчилардан хато ўтган. “Меҳнат” нашриёти чоп этган нашрга асос бўлган матнни текшириб, шунга амин бўлдикки, адашиш котибдан эмас, нашрга тайёрловчилардан содир бўлган. Бу ўринда

ҳам айрим сўзларнинг шаклан ўхшаб қолиш ҳодисаси нашрга тайёрловчиларни чалғитганини кузатиш мумкин. Арабий имлодаги **تياغين** сўзидаги **ت** (т) ҳарфидан сўнгги қисқа унли “а” эмас, “у” қилиб ўқилган. Натижада хунук хато юз берган. Аслида “тақво таёғи” деб ўқилиши керак эди. Шунда мисрадан мисрага узлуксиз кучайиб борган мазмун уйғунлиги тўла сақланади ва бадийий мантиққа риоя қилинган бўлади.

Араб алифбосидаги матнларни, хусусан, мумтоз адабий матнларни жорий имлога ўгириш ҳар томонлама билим ва ҳамиша ҳушёрлик талаб қиладиган ўта масъулиятли иш. Бу меҳнат қанчалик сермашаққат бўлмасин, бир сўз устида соатлаб заҳмат чекаётган матншуносга кичик бир хато қилишга ҳам имтиёз бермайди. Чунки биз кичик деб эътиборга олмаётган хато туфайли бутун бир матн маъносига ҳалал етади, муаллиф ҳаққига, тарихий омонатга хиёнат содир бўлади.

“Саботул ожизин”нинг риё иллоти қораланган “Мавъиза” деб номланган бўлимидаги бир байт “Чўлпон” нашрида шундай табдил қилинган:

Агар боғингда бўлса гул зебоси

Қачон бўлғай чироғингнинг зиёси.

Айни байт “Меҳнат” нашрида шундай келтирилади:

Агар боғингда бўлса гул риёси,

Қачон бўлғай чироғингнинг зиёси.

Кейинги келтирилган байтда олдинги нашрдаги хато ислоҳ қилинган: *зебо* сўзи *риёга* ўзгартирилган. Гарчи матннинг бошқа нусхалардаги шаклига асосланиб, *зебо* сўзи *риёга* айлантирилган бўлса-да, нашрга тайёрловчи шакл кетидан қувмай, маънога эътибор қаратиши керак эди. Ҳар ҳолда битта хато кейинги нашрда тузатилган. Аммо барибир мисралар аро боғланиш кузатилмаяпти. *Богдаги гул риёси* билан *чироқ зиёси* ўртасида қандай муносабат бор? Балки мазмунни бир амаллаб, изоҳларни бошқа маънолардан “қарзга олиб”, бу сўз бирикмалари ўртасида зўрлаб муносабат топиш

мумкинدير. Лекин нима бўлгандаям, байтнинг бу ҳолатида бадий мантик бузилган.

“Саботул ожизин”нинг бир неча қўлёзма ва тошбосма нусхаларини синчиклаб ўрганиш натижасида масала ойдинлашди. Биринчи мисрадаги “боғингда” (باغينگده) сўзи, аслида “ёғингда” (ياغينگده), “гул” (گل) сўзи эса, аслида “гил” (گل) экан. Эътибор берилса, араб имлосидаги ҳар иккала шакл деярли мувофиқ. Балки шу ўхшашлик котибларни адашишга олиб келган. Энди мисралар аро боғланиш тикланди: *агар ёғингда гил, яъни чанг риёси бўлса (илм йўлидаги холис ниятингга нопоклик аралашса), илминг чирогининг зиёси равшан бўлурми?*

Ўзбек матншунослиги доирасидаги қизғин баҳслар бугун мумтоз адабиёт намуналарининг жорий имлога табдилидаги хатоларга бағишланиши табиий ҳол. Негаки, шу кунгача табдил қилинган асарларнинг бирортаси (хатто уларнинг илмий-танқидий матни ҳам) ҳар томонлама, тўла ва қайта жиддий матншунослик текширувидан ўтмаган. Аслида, ўзбек матншунослигининг назарий асослари мана шу жараённинг ичида шаклланади. Муайян асар табдили матн тарихининг давомидир. Матн тарихининг замонлараро ўзгариш даражаси қанчалик аниқлашса, табдил вариантнинг аслга мувофиқлик даражаси шунчалик юқори бўлади. Демак, мумтоз адабий меросимиз намуналарининг жорий имлога табдилини танқидий ўрганиш матншуносликнинг фундаментал масаласидир.

“Саботул ожизин”нинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари МДХ ва дунё мамлакатлари фондларида мавжуд. ЎзРФА Шарқшунослик институти фондида асарнинг жами 132 та нусхаси бўлиб, шулардан 79 таси қўлёзма, 53 таси тошбосмадир. Қўлёзмаларнинг хронологик таснифини қуйидаги жадвалда кузатиш мумкин:

Қўлёзманинг инвентар рақами	Қўчирилган йили(ҳи.ж.)	Қўчирилган йили(мел.)	Фонд номи
2061	1225	1810	Ҳ.Сулаймон
7153/1	1240	1825	ЎзРФАШИ
2106	1251	1835	Ҳ.Сулаймон

3939	1254	1838	Ҳ.Сулаймон
11856\1	1256	1840	Ҳ.Сулаймон
323	1266	1850	Ҳ.Сулаймон
5912	1270	1854	Ҳ.Сулаймон
4700\1	1274	1858	ЎзРФАШИ
9962\2	1275	1858	ЎзРФАШИ
3875	1284	1867	ЎзРФАШИ
4393	1287	1870	Ҳ.Сулаймон
1116	1290	1873	Ҳ.Сулаймон
4082	1291	1874	Ҳ.Сулаймон
4074\2	1293	1876	ЎзРФАШИ
2897	1294	1877	Ҳ.Сулаймон
4807	1295	1878	Ҳ.Сулаймон
3375	1296	1879	Ҳ.Сулаймон
1164\1	1298	1881	Ҳ.Сулаймон
2895	1299	1882	Ҳ.Сулаймон
4317	1299	1882	Ҳ.Сулаймон
2043	1299	1882	ЎзРФАШИ
4379	1301	1882	Ҳ.Сулаймон
566	1302	1885	Ҳ.Сулаймон
3795	1303	1886	Ҳ.Сулаймон
5469	1304	1887	ЎзРФАШИ
11441	1307	1889	ЎзРФАШИ
4036	1308	1891	ЎзРФАШИ
4109	1324	1906	Ҳ.Сулаймон
11270\2	1324	1906	ЎзРФАШИ
4001	1350	1932	Ҳ.Сулаймон
3697	1355	1936	Ҳ.Сулаймон
3636	1358	1939	Ҳ.Сулаймон

Жадвалнинг биринчи устунда қўлёзмаларнинг саналар кетма-кетлиги бўйича сони рақамланган. Иккинчи устунда уларнинг фонд жавонида жойлашган ўрнини билдирувчи рақам акс этган. Баъзи ўринларда мазкур рақамлардан каср чизиғи билан ажратилган сонлар – бир муқова остида бир неча асарлар жамланганини ва “Саботул ожизин” шу асарлардан нечанчиси эканини англатади. Масалан: 11270\2 – демак, фонд жавонидаги ўн бир минг икки юз етмишинчи қўлёзма ўз ичига бир нечта асарларни жамлаган, шулардан иккинчиси “Саботул ожизин”дир. Учинчи устунда қўлёзмаларнинг хижрий, тўртинчи устунда милодий ҳисобда кўчирилган йили, бешинчи устунда қўлёзмалар сақланаётган фонд номи кўрсатилган.

Бир қарашда оддий сонлардан иборат бу жадвал нафақат минглаб қўлёзмалар ичидаги сизга керак асарни тез ва қийналмасдан топишни осонлаштиради, балки “Саботул ожизин” ҳақида қўшимча маълумотлар бериши билан изланишимизни янада бойитади. Юқорида қўлёзмаларнинг жами етмиш саккизта деган эдик. Демак, қирқ етти қўлёзма жадвалга кирмай қолди. Нега..? Сабаби – уларнинг кўчирилган йили номаълум. Шунинг учун бу қўлёзмалар хронологик жадвалга киритилмади. Жадвалда энг қадимий қўлёзма ҳижрий 1201/1786, энг сўнгги қўлёзма эса ҳижрий 1358/1939 санада кўчирилгани акс этиб, уларнинг ораси 153 йилни камраб олгани аён бўляпти. Лекин кўчирилган йили номаълум қўлёзмаларни нозик палеографик текширувдан ўтказиш натижасида бу фактлар кескин ўзгариши ва матн тарихи бўйича кутилмаган янги хулосаларга олиб келиши мумкин. Балки у қўлёзмалар ичида биз энг қадимий деб ҳисоблаётган нусхадан бир аср илгари кўчирилгани чиқиб қолар? У ҳолда бу нусха муаллиф ҳаётлигида кўчирилган қўлёзма бўлади!..

Албатта буларнинг барчаси тахмин, бироқ мазкур жадвал бизни шу тахминни изчил текширишга ундаяпти, қўлёзмалар ҳақида шошиб ҳукм чиқаришдан қайтаряпти. Эътибор берилса, қўлёзмаларнинг ярмидан кўпи Ҳамид Сулаймонов фондига тегишли. Бу факт “Саботул ожизин”нинг қўлёзма нусхалари Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти¹⁹² фондида кўпроқ тўплангани ва шу орқали институтнинг аҳолидан қадимий китобларни сотиб олиш учун тузилган эксперт гуруҳи қачон ва қаерга экспедиция уюштиргани, боринги, қўлёзмалар тарихига оид бошқа янги маълумотлар ҳақида хабар бериши мумкин. Айтмоқчимизки, мақсадимиз – қадимий манбаларни ўрганиш, уларни илмий истифодага олиб кириш экан, бу изланиш майдонида

¹⁹²ЎзРФА Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти 1978–1998 йилларда фаолият олиб борган.

учраган энг кичик нуқта ҳам кераксиз бўлиши мумкин эмас, балки эътибордан четда қолган айни нуқтадан матн тарихи бошланар ёхуд ниҳоя топар...

“Саботул ожизин”нинг тошбосма нусхалари ҳақида гапиришдан олдин “тошбосма” сўзига изох берсак. “Тошбосма” – китоб чоп қилишнинг бир тури бўлиб, бунда устида бўртма ёзувлар ҳосил қилинган махсус тошга бўёқ (сиёҳ) суртилиб, қоғоз ўша тош устига босилган. Натижада тошдаги матн тўла ҳолида қоғозда акс этган. Бу услуб тош устидаги матнни бир неча нусхада кўчириш имконини берган. “Саботул ожизин”нинг тошбосма нусхалари ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги жадвалга диққат қилайлик:

<i>Тошбосманинг инвентар рақами</i>	<i>Босилган йили (мел.)</i>	<i>Босилган жойи</i>	<i>Фонд номи</i>
21131	1847	Қозон	ЎзРФАШИ
191	1881	Истанбул	ЎзРФАШИ
188	1883	Тошканд	ЎзРФАШИ
11007	1883	Тошканд	ЎзРФАШИ
881	1883	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
446	1884	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
192	1890	Хўканд	ЎзРФАШИ
189	1891	Истанбул	ЎзРФАШИ
190	1893	Истанбул	ЎзРФАШИ
9207	1893	Бухоро	ЎзРФАШИ
14552	1893	номаълум	ЎзРФАШИ
14527	1893	Тошканд	ЎзРФАШИ
3794	1894	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
4464	1894	Тошканд	Музей
1347	1896	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
4201	1898	Тошканд	ЎзРФАШИ
18010	1898	Тошканд	ЎзРФАШИ
15087	1899	Тошканд	ЎзРФАШИ
185	1900	Тошканд	ЎзРФАШИ
10932	1900	Тошканд	ЎзРФАШИ
11008	1900	Тошканд	ЎзРФАШИ
10303	1901	Тошканд	ЎзРФАШИ
13890	1901	Тошканд	ЎзРФАШИ
4195	1904	Тошканд	ЎзРФАШИ
4196	1904	Тошканд	ЎзРФАШИ
18920	1904	Тошканд	ЎзРФАШИ

187	1904	Тошканд	ЎзРФАШИ
4200	1906	Қозон	ЎзРФАШИ
13891	1906	Тошканд	ЎзРФАШИ
15539	1906	Тошканд	ЎзРФАШИ
4199	1909	Тошканд	ЎзРФАШИ
10580	1909	Тошканд	ЎзРФАШИ
11026	1909	Тошканд	ЎзРФАШИ
650	1910	Тошканд	ЎзРФАШИ
4204	1910	Бухоро	ЎзРФАШИ
4205	1910	Бухоро	ЎзРФАШИ
9616	1911	Тошканд	ЎзРФАШИ
2062	1911	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
9615	1913	Тошканд	ЎзРФАШИ
2954	1913	Тошканд	Ҳ.Сулаймон
181	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
182	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
4198	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
11028	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
13888	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
13889	1914	Тошканд	ЎзРФАШИ
183	1916	Тошканд	ЎзРФАШИ
184	1916	Тошканд	ЎзРФАШИ
4202	1916	Тошканд	ЎзРФАШИ
4203	1916	Тошканд	ЎзРФАШИ
8851	1916	Хўқанд	ЎзРФАШИ
16410	1916	Хўқанд	ЎзРФАШИ
4353	1967	Дамашқ	Музей

Аввалги устунда тошбосма нусхаларнинг саналар кетма-кетлиги бўйича сони тартибланган. Иккинчи устунда уларнинг фонд жавонида жойлашган ўрнини билдирувчи рақам келтирилган. Учинчи устунда китобларнинг *қачон*, тўртинчи устунда *қаерда* босилгани акс этган. Бешинчи устунда тошбосма китоблар сақланаётган фонд номи кўрсатилган. Учинчи устунда берилган саналар “Саботул ожизин”нинг тошбосма нусхалари хақида муҳим хулосалар қилишга имкон беради.

“Саботул ожизин”га ёзилган баъзи шарҳларнинг дебоча қисмида, шунингдек, айрим тошбосма нусхаларнинг “сўзбоши”ларидаги маълумотларга кўра, тошбосма китоблар чоп қилинишидан олдин бир неча кўлёзма нусхалар асосида қиёсланиб, сараланади. Демак, кўлёзма китоб ашёвий жиҳатдан қанчалик қимматли бўлмасин, агар унинг тошбосма нусхаси ўзаро қиёслар натижаси ўлароқ тайёрланган бўлса, илмий жиҳатдан

мўътабарроқдир. “Саботул ожизин”нинг 1847 йил Қозонда босилган – 21131 инвентар рақамли ва 1881 йил Истанбулда босилган – 191 инвентар рақамли тошбосма нусхалари шундай мўътабар манбалардандир. “Саботул ожизин”нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймонов фондида сақланаётган энг қадимий кўлёзма нусхаси милодий 1810 йилга, тошбосма нусхасининг энг қадимийси эса милодий 1847 йилга оид. Қадимий манбалар учун ўттиз етти йил унчалик катта фарқ ҳисобланмайди. Қолаверса, тошбосма нусханинг муаллиф яшаган даврга яқинроқ бўлиши мазкур нусханинг илмий қиммати баланд эканидан дарак беради. Диққат қилинса, учинчи устунда берилган саналарда баъзи йиллар такрорланиб келган. Бу хусусият фондда китобнинг бир нечта нусхаси борлиги билангина изоҳланса, нотўғри бўлади. Масалан, “Саботул ожизин”нинг 1893 йилда босилган тўртта нусхаси мавжуд. Бу билан, фондда битта нашрнинг тўртта нусхаси бор экан, дейолмаймиз. Балки, уларнинг ҳаммаси битта нашр эмас, деймиз. Буни нусхаларнинг бири Истанбулда, яна бири Эронда чоп қилингани ҳам тасдиқлаб турибди.

Жадвалнинг тўртинчи устуни “Саботул ожизин” нашрининг 1847 йилдан 1967 йилгача давом этган 120 йиллик ҳудудий кўламини аниқлашга ёрдам беради: Қозон – Бошқирдистон – Истанбул – Тошканд – Ҳўқанд – Эрон – Ҳиндистон – Озарбайжон – Туркманистон – Қозоғистон – Тожикистон – Бухоро – Дамашқ. Агар бу рўйхатни кўлёзма ва тошбосмаларнинг дунё фондларидаги, хусусан, шахсий фондлардаги Хива, Когон, Покистон, Ҳиндистон, Жидда, Макка нусхалари билан давом эттирсак, “Саботул ожизин” нашрларининг умумий географик атласи юзага келади. Шунингдек, мазкур шаҳарларни битта йўналишли чизиқ билан ўзаро бирлаштириб чиқилса, жуда катта майдонни эгаллаган шартли ҳудуд ҳосил бўлади.¹⁹³ Бу ҳудуд нафақат матннинг таъсир доирасини аниқ кўрсатиб беради, балки у матн тарихи учун бой маълумотлар базаси ҳамдир.

¹⁹³ Нашрларининг умумий географик атласи ва шартли ҳудуд чизмаси диссертациянинг илова қисмида акс эттирилган.

Жадвалнинг сўнгги устунидан эллик учта тошбосма нусханинг қирқ бештаси ЎзРФА Шарқшунослик институти фондига тегишли экани кузатилади. Тошбосма нусхаларнинг мазкур фондда йиғилиб қолишини бир неча сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Аввало, юқорида айтилганидек, “Саботул ожизин”нинг тошбосма нусхалари катта ҳудуд бўйлаб, жуда кенг тарқалган. Бу ҳолнинг Марказий Осиёдаги қадимий манбалар сақланадиган энг йирик фондда ҳам зуҳур этиши табиий. Зеро, тасодифий кечадиган шундай жараёнлар ичида фонднинг бойиб қолиши тажрибалардан маълум. Балки бу ҳол тасодифий бўлмагандир. Тошбосма китобларнинг илмий тавсифи қўлёзмага нисбатан анча енгил кечади. Баъзан қўлёзмага тегишли илк маълумотларни аниқлаш учун кунлар, ҳатто ойлар сарф бўлади. Тошбосма китоблар тадқиқида бундай мушкулот деярли йўқ. Чунки китобнинг номланиши ва мавзуси, муаллиф ёки шориҳ ҳақидаги асосий маълумотлар унинг титул варағида ё ундан сўнг аниқ ажратиб кўрсатилади. Матншуноздан уларни тўғри ўқиш талаб қилинади, холос. Тошбосма нусхаларнинг йиғилиб қолиши шу ва шунга ўхшаш мақсадли ёндашувлар натижаси сифатида ҳам изоҳланиши мумкин.

Яқингача “Саботул ожизин”нинг энг қадимий қўлёзмаси шахсий кутубхонамиздаги 1800 йилга оид нусха деб ҳисоблардик. Кейинги изланишлар натижасида Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фондида бундан ҳам қадимийроқ нусхалар мавжуд эканлиги маълум бўлди. Қуйида “Саботул ожизин”нинг ЎзРФА Шарқшунослик институти фондларидан бошқаларида сақланаётган ва илмий кузатувимиздан ўтган қўлёзма нусхалари билан боғлиқ маълумотларни жадвал орқали кўриб чиқамиз:

<i>Қўлёзманинг инвентар рақами</i>	<i>Кўчирилган йили (ҳиж./мил.)</i>	<i>Сақланиш этойи (фонд)</i>	<i>Ҳажми (варақ)</i>	<i>Ўлчови (бўйи X эни)</i>
В 4149	1203/1789	Санкт-Петербург	61	20 x 15
А 1057	1194/1780	Санкт-	72	18 x 13

		Петербург		
B 317	1214/1799	Санкт-Петербург	67	20 x 17
C 1420	1211/1796	Санкт-Петербург	47	26 x 15
B 3498	1216/1801	Санкт-Петербург	58	23 x 15
A 501	XVIII аср	Санкт-Петербург	56	16 x 11
B 1959	XVIII аср	Санкт-Петербург	56	19 x 12
A 502	XVIII аср	Санкт-Петербург	76	15 x 11
B 3349	XVIII аср	Санкт-Петербург	59	21 x 15
B 3759	XVIII аср охири	Санкт-Петербург	11	20 x 16
B 4132	XVIII аср	Санкт-Петербург	50	20 x 16
A 117	XVIII аср охири	Санкт-Петербург	85	17 x 11
C 845	XVIII аср охири	Санкт-Петербург	73	22 x 14
A 830	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	44	18 x 11
A 1463	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	63	19 x 10
B 3074	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	14	21 x 16
B 3296	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	125	20 x 15
C 1183	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	79	23 x 14
C 1252	XVIII-XIX аср	Санкт-Петербург	64	22 x 13
C 161	1229/1813	Санкт-Петербург	68	24 x 14
C 160	1233/1817	Санкт-Петербург	73	24 x 14
B 3709	1235/1819	Санкт-Петербург	56	21 x 15
B 1894	XIX аср боши	Санкт-Петербург	44	22 x 17
A 1074	12?4/.....	Санкт-Петербург	75	20 x 15
A 1309	XIX аср	Санкт-Петербург	12	17 x 10
B 1944	1277/1860	Санкт-Петербург	60	20 x 13
C 146	1285/1868	Санкт-Петербург	24	25 x 15

С 1224	1299/1881	Санкт-Петербург	121	23 x 14
В 2393	1310/1892	Санкт-Петербург	77	21 x 14
В 3404	XIX аср охири	Санкт-Петербург	1 (616-62а)	22 x 15
09/867	1267/1850	ЎзМУ, музей	81	26 x 15
В09/288	1298/1882	ЎзМУ, музей	66	25 x 15
09/866	XIX аср	ЎзМУ, музей	96	26 x 16
09/853	XIX аср	ЎзМУ, музей	78	26 x 15
С1	XIX аср боши	Шахсий кутуб.	72	20 x 13
С2	1215/1800	Шахсий кутуб.	64	22 x 13
С3	XIX аср	Шахсий кутуб.	64	27 x 16

Жадвалда келтирилган қайдномалар қўлёзма китоблар ҳақидаги бошланғич маълумотни акс эттирган. “Саботул ожизин”нинг мазкур қўлёзма нусхалари бўйича тўла тасаввур ҳосил қилиш учун уларнинг илмий тавсифи билан танишиш лозим. Имконият даражасида ушбу қўлёзмаларнинг тадқиқотимизда фаол қўлланган нусхалари илмий тавсифини мухтасар баён қиламиз.

А 1057

1194/1780 йилда кўчирилган бу қўлёзма “Саботул ожизин”нинг шу кунда мавжуд энг қадимий нусхасидир. Қўлёзманинг лабагиси ва тўрт бурчаги жигар ранг сунъий чарм билан қопланган. Картон муқованинг бошқа жойларига қора рангли қозғоз ёпиштирилган. Муқова ортида 1956 йил 20 июлда қайта муқовалангани ҳақида қалам билан битилган ёзув бор. Саҳифаларнинг йиртиқ жойлари, айниқса бетнинг чекка бурчаклари “сувқозғоз”да маҳорат билан таъмирланган.

Матн "اگرچی اوت بیلہ سودہ بولور فرق" (Агарчи ўт била сувда бўлур фарқ) мисраси билан бошланган. Демак аввалги варақ йўқлиги сабабли бу мисрадан олдинги 36 байт тушиб қолган.

Қўлёзмада аҳён-аҳён матнлар аро изоҳлар бериб борилган (“сув маконидин”нинг устига “булут”, “қурайиш”нинг устига “исми қабила”,

“маъбуд” остига “исми мафъул”, “поясини” устига “аёғини” деб ёзиб қўйилган).

Матн икки устунда берилган бўлиб, ҳар бир устун икки чизиқли қизил сиёҳли рамкага олинган. Бўлим сарлавҳалари қизил сиёҳдаги ёзув билан ажратилган. Ҳошияда – 2а, 6а, 6б, 11а – бетларда¹⁹⁴ матн маъноси билан боғлиқ изоҳлар берилган. Шунингдек, ҳошияларда турли даврларда босилган муҳрлар мавжуд. Масалан, 1а – бетда ромб шаклида: “СССР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди” муҳри; 2а-бетда инвентар рақами акс этган тўртбурчак муҳр; 27-бетда тухумсимон шаклдаги муҳр ичида – غ.واحدى كوتوبخانه سى библиотека С.Г.ВАХИДОВА – деган ёзув акс этган.

Рамкага сизмай қолган мисраларнинг давоми ҳошияда алоҳида рамка ичида давом эттирилган. Айрим изоҳлар ҳам турли шаклдаги қизил сиёҳли чизиқлар ичида берилган. Масалан, 28а бетда:

Агар чиқса йипакнинг жамъидин лос

Бўлур ғарқи сиёҳ эй аййуҳаннос

байтидаги лос сўзи “лос – йифак чуй дерлар” деб изоҳланган ва унинг тагига نعمة الله (неъматуллоҳ) деб ёзиб қўйилган. 47а бетда: “Книга писана в 1780г. Хафизов. Дарю на память. 1927г.” – деган ёзув кўк сиёҳда қайд этилган.

В 4149

1203\1789 йилда кўчирилган бу нусха муқовасининг қадимийлиги қопланган оч жигарранг чармнинг эскириб, баъзи жойлари ёрилиб кетганидан маълум. Қалин қоғоз йиллар ўтиши билан сарғайган бўлса-да, саҳифа юзидаги мистар излари билиниб турибди. Хаттотнинг тажрибасизлиги жигарранг сиёҳда битилган насталиқни турли хил хат элементлари билан қориштириб юборганидан сезилади. Мисраларнинг қаторда жойлашиши нотекис, унинг устига ёзув бадхат. Матн 16

¹⁹⁴ Матншуносликда қўлёзма варағининг ўнг бетини “а” ва чап бетини “б” ҳарфлари билан белгилаш ихтиёр қилинган.

қатордан икки устунда берилган. Бошида хатолар кўп, бутун бир мисралар устидан чизилган ўринлар мавжуд, айрим сўзлар ўчирилиб, ҳошияда тўғриси кўрсатилган. Матн 4б дан бошланган, 58 а нинг ярмидан “Холиқо”, кейин “кетти” радифли газал ва ҳоказо то 64 б гача давом этган. Колофонда котиб асарнинг ёзилиш санасини аниқ айтган: “Тамма. Ушбу китобни бан Қозон ...истиясининг Исҳоқ Саид Марҳум ўғли тамом айладим. Сонкт-Питирбурхда таржимон хизматинда экан ҳолимда тарихи ҳижратдан 1203 моҳи жумадул аввалнинг 22, тарихи румия 1784 шубатнинг 7 рўзи чаҳоршанба”. (Бу ерда ҳижрий йил-ой-кун ҳисобини милодийга айлантиришда бироз чалкашликка йўл қўйилган. Аслида, ҳижрий – 1203 йил, жумадул аввал ойининг 22 куни, милодий – 1789 йилнинг 18 феврал пайшанба кунига тўғри келади.)

C1420

1211\1796-97 йилда кўчирилган, картотека ва катологда “C1420” инвентар рақами билан кўрсатилган бу қўлёзманинг шифри, аслида, C1420/III – бўлиши керак эди. Чунки, мазкур қўлёзма тўплам асарлар жумласидан бўлиб, “Саботул оғизин” бу тўпламга учинчи алоҳида китоб сифатида кирган. Матн "ثنا للخالق غبراء افلاك..." "سزاوار ايلاغای تورلوك عطاغه" мисраси билан 71б бетдан бошланган ва "سزاوار ايلاغای تورلوك عطاغه" мисраси билан ниҳояланувчи 118б бетгача давом этган. Муқоваси қалин картондан, лабаги чарм билан қопланган. 118б бетдан кейин “Холиқо” муножоти ва бир нечта газаллар келтирилган. Матн чиройли насталиқ хатида битилган. Қалин шарқ қоғозидан иборат саҳифаларда сариқ доғлар пайдо бўлган. Қўлёзма бетларининг ён қирралари деярли охиригача ўта моҳирлик билан таъмирланган.

Матн икки устунда 17 қатордан ташиқил топган. Ҳар устун алоҳида қизил рамкага олинган, матн сарлавҳалари ҳам қизил сиёҳда ажратилган. "بسم الله الرحمن الرحيم" ёзуви атрофидаги унвон қирмизи ранг нозик нақшлар воситасида маҳорат билан безалган. Хотимада

келтирилган газаллар ўзаро пропорцияда қиялатиб кўчирилгани боис ёзувлардан санъат даражасидаги ўзига хос манзара ҳосил бўлган.

C1

“Саботул ожизин”нинг шахсий кутубхонамизда сақланаётган ушбу қўлёзма нусхаси қоғоз навъи ва хат шаклига кўра тахминан XIX аср иккинчи ярмида кўчирилган.¹⁹⁵ Муқова қалин картондан ясалган бўлиб, устига яшил ранг қоғоз тортилган. Муқова устига иккита кичик ва битта йирик унвон гулдор қабартма услубида туширилган ва кичик унвонлар тўқ жигар рангдаги нозик қоғоз билан қопланган. Қўлёзма лабагиси оч сариқ рангдаги чармдан ишланган.

Матн 3б бетдан бошланган, ундан олдинги бетлар бўш қолдирилган. Матнни бошлаб берувчи "بسم الله الرحمن الرحيم" калимаси қизил сиёҳдаги "وبه نستعين" (Ундан мадад тилаймиз) ёзуви билан тўрт томонидан қуршалган. Матн қора сиёҳда, насталиқ хатида, икки устунга ажратиб битилган. Саҳифадаги қаторлар сони 11та. Пойгир тартибига қатъий риоя қилинган. Бўлим сарлавҳалари қизил сиёҳда ажратилган. Айрим саҳифаларда қаторга сизмай қолган сўзлар ўрнига белги қўйилиб, ҳошияда улар тўла келтирилган. Баъзи саҳифаларда котибнинг шошиб ёзганлиги ҳарфлар шакли ўзгарганидан, қатор чўзилиб, ҳошия торайиб кетганидан билиниб турибди. Пойгир қўйилган. Қўлёзманинг ўнг бурчагида катта сариқ доғ то 5б бетгача изини қолдирган. Саҳифаларнинг чеккалари емрилган, 11а бет қоғози нозиклигидан саҳифа юпқариб, бир нечта жойидан ўйилиш пайдо бўлган. Охирги 72б бет: "دعائى هرگز انگا قيلمغای" "د... ميسراسى билан яқунлангани матн тўлиқ эмаслигидан хабар беради.

C2

¹⁹⁵ Шахсий кутубхонамиздаги бу қўлёзма нусхалар ҳеч бир фондда қайд қилинмагани учун уларнинг илмий тавсифини кенгроқ беришга ҳаракат қилдик.

“Саботул ожизин” илмий-танқидий матнини тайёрлашда кўп мурожаат этилган бу қўлёзманинг эътиборли жиҳати қадимийлигидир. Қўлёзманинг муқоваси қалин, тўқ жигарранг тери билан қопланган бўлиб, чеккасидан озгина ҳошия қолдириб, пружинасимон шаклда дид билан ясалган рамка ҳосил қилинган. Рамка ўртасидан бўйига эллипс кўринишидаги учта бўртма унвон туширилган. Ўртадаги йирик унвон нақшинкор гуллар билан безатилган. Икки чеккадаги кичик унвонлар ичида шундай ёзувлар бор: “کمال خواجه ۱۲۱۵” яъни, “Камолхўжа. 1215”. Чарм муқовага битилганига кўра бу ёзув Камолхўжа исмли саҳҳофга тегишли. Одатда, китобни муқоваловчи саҳҳофлар ўзларидан сўнг бир из қолдириш мақсадида исмларини ва ишнинг бажарилган санасини муқованинг маълум жойига муҳраб қўйишган. Демак, бундан муқова ҳижрий 1215, милодий 1800-йилда Камолхўжа исмли саҳҳоф томонидан амалга оширилгани маълум бўлади. Муқованинг чеккалари емирилиб, қирралари ёрилиб, чармнинг тарашадай қотиб кетганлигидан қўлёзманинг икки асрдан кўпроқ даврни бошидан кечирганлигини билиш мумкин. Матн тўлиқ бўлса-да, қўлёзма китоблар қоида-сига кўра китоб хотимасида бериладиган колофон мавжуд эмас. Қоғозининг тури ва муқовадаги санадан келиб чиқиб, қўлёзманинг кўчирилган санасини, тахминан, 1800 йил деб белгиладик (балки, ундан ҳам муқаддамроқ бўлиши мумкин).

Матн икки устунда, 15 қатордан жойлаштирилган. Ҳар бир устун қизил сиёҳли рамка ичига олинган. Хати насталиқ. Қоғозда мистар излари кўринмаса-да, ҳарф ва ҳарф нуқталарининг симметрик уйғунликда жойлашиши матнни малакага эга, тажрибали қотиб кўчирганидан дарак беради. 6-бетдан сўнг ҳар иккала мисралар устуни рамкага олинмасдан давом эттирилган. Бўлимларга сарлавҳалар қўйилмаган. Олдинги бўлим билан кейинги бўлим орасида ташлаб кетилган очиқлик мавзуларни ажратишга

хизмат қилган. Одатга кўра ўнг саҳифанинг остида пойғир қўйилган. Китоб бетлари йиллар давомида намиққанидан деярли барча саҳифада катта сариқ доғлар ҳосил бўлган.

Қўлёзмаларнинг шартли хронологик нисбати

“Саботул ожизин”нинг назаримиздан ўтган қўлёзма ва тошбосма нусхалари жами бир юз етмиштани ташкил этиб, шулардан бештаси шарҳлар учун танланган матнлардир. Бир юз етмишта нусхадан қирқ еттитасининг йили номаълум, бир юз йигирма саккизта нусханинг аниқ ва тахминий даври белгиланган. Бир юз йигирма саккизта қўлёзма ва тошбосма китобдан ўн икkitаси – XVIII асрга, етмиш икkitаси – XIX асрга, қирқ тўрттаси – XX асрга тааллуқли. Агар бу ҳисобни йили аниқланган китобларга нисбатан фоиз миқдорида солиштирсак, натижамиз шундай кўриниш олади:

XVIII аср – 15,3%

XIX аср – 92,1%

XX аср – 56,3%

Демак, таржимаи ҳолдаги маълумотларга кўра, Сўфи Оллоёр 1663-1724-йилларда умр кечирган бўлса, “Саботул ожизин” нусхаларининг 15,3 фоизи – муаллифга асрдош (гарчи энг қадимий нусха муаллиф вафотидан 56 йил кейин кўчирилган бўлса ҳам), 92,1 фоизи – бир аср сўнгги, 56,3 фоизи – икки аср сўнгги нусхалар бўлади. Бу нисбат икки томонлама характерга эга. Бир томондан, муаллифга асрдош “Саботул ожизин” нусхаларининг камлиги асар матни бўйича ҳар қандай аниқ ва ишончли деб топилган натижаларни доимо шубҳа остига қўяди. Иккинчи томондан, муаллифдан бир аср сўнгги нусхаларнинг икки аср кейинги нусхалардан кўплиги ишончли матнни тиклаш ишига реал умид уйғотади. Бундай муаммоли вазиятнинг юзага келиши “Саботул ожизин” матнининг дастхат нусхаси сақланиб қолмаганлиги билан белгиланади, албатта.

4.2. Ишончли матнни тиклаш тамойиллари

Юқорида ҳар қандай атаманинг ясалишида сўзнинг луғавий маънолари негиз вазифасини ўташи, шу негиз атрофида муайян тушунча барқарорлашиб, янги ном билан атала бошлаши ҳақида айтиб ўтган эдик. Фикр, қараш, ёндашувларнинг ўзаро келишуви, шартлашуви остида содир бўладиган бу жараён ихтиёрий тарзда кечади. Зеро, мавзумиз адабий манбашунослик ва матншуносликка алоқадор экан, аввало тадқиқни *манба* ва *матн* сўзларининг истилоҳга айлангунча давом этган тадрижини ўрганишдан бошласак.

Арабча “оқиб чиқмоқ”, “бошланмоқ”, “отилиб чиқмоқ”, “келиб чиқмоқ” маъноларини англатувчи *набаъа* (نَبَعَ) феълидан “оқиб чиқиш жойи”, “бошланиш нуқтаси” “булоқ” маъносидаги *манба* (مَنْبَع) сўзи ясалган. Ҳар қандай ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бошланғич нуқтаси, аввали, бошига нисбатан қўлланган бу сўз маълум соҳа кишиларининг ихтиёрига биноан, “иждод маҳсули” тушунчасида қарорлашди ва “манба” дейилганида муайян *асар* (китоб) тушунила бошлади.

Мутолаа қилинган китоб ўз ўқувчиларида турли хил ўхшаш ва фарқли фикрларни уйғотади. Фикрларнинг ўхшашлиги *қарашларни*, фарқлилиги *ёндашувларни* юзага келтиради. Бу жараён бамисоли китобдан китоблар отилиб чиқаётган, асардан асарлар тармоқланиб, тошиб оқаётган оқимга ўхшайди.

Энди *матн* сўзи хусусида тўхталадиган бўлсак, арабча изоҳли луғатларда бу сўз “нарсанинг устки, юза қисми” деб таърифланган. Масалан, ернинг устки қаттиқ қисми (*متن الارض*), йўлнинг ўртаси (*متن الطريق*), китоб саҳифасидаги ёзувларнинг хошия ва шарҳлардан холи асосий қисми¹⁹⁶ (*متن الكتاب*) *матн* сўзи билан ифодаланган. Шуниндек, бу сўзнинг “мустаҳкам;

¹⁹⁶Қадимий (қўлёзма ва баъзан тошбосма) китобларда асл матн хошия билан ажратилган. Матн шарҳлари хошияда гир айланасига битилган. Бу ўринда шу ҳолат назарда тутиляпти.

пишиқ” каби сифат маъносида келган тури ҳам мавжуд. Тилимизга ўзлашган *матонат*, *метин* сўзлари ҳам *матн* билан ўзакдошдир.

“Адабиётшунослик терминлари луғати”да текст сўзи “авторнинг асл сўзи, асарнинг қўлёзмаси ёки нашр этилган нусхаси”¹⁹⁷, “Словарь-справочник лингвистических терминов» китобида “ёзув ёки нашрда акс эттирилган нутқий асар (баён қилиш)”¹⁹⁸, “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати”да “матн – мазмунан ва мантиқан ўзаро алоқадор бўлган гаплар ёки алоҳида олинган гап”¹⁹⁹, “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”да “матн – ёнма-ён ҳарфлар, ёзув орқали акс эттирилган нутқ, умуман, нутқ парчаси; текст”²⁰⁰ тарзида турлича ифодаланган. Матн билан тенг маънода қўлланадиган *текст* сўзи латинча *textus* сўзидан олинган бўлиб, “тўқима мато; тўқиш; ўриш; чирмаш; қўшиш” каби маъноларни англатади. Бу сўзнинг нисбатан кенгроқ ва қамровли изоҳини 2010 йил “Akademnashr” нашриётида чоп этилган “Адабиётшунослик луғати”да кўриш мумкин:

1) “*текст* – ёзувда қайд этиб қўйилган нутқ. Термин бу маъносида оғзаки нутққа қарши қўйилади;

2) нутқий асар, жумладан, адабий асарнинг ёзма (ҳарфлар) ёки оғзаки (товушлар) белгилар воситасида қайд этилган конкрет-ҳиссий (кўриш ё эшитиш) қабул қилинадиган томони. Бу маънодаги *текст* матншуносликнинг объекти саналади;

3) нутқий коммуникациянинг нисбий бутунлик, яхлитлик касб этган ва нисбий автономлик, алоҳидалик хусусиятига эга энг кичик бирлиги, яъни адабий-бадиий асар. Бу маънодаги *текст*нинг мазмуни уни ташкил қилаётган нутқ бирликлари, уларнинг ўзаро алоқалари билангина чекланиб қолмайди. Бутун сифатида у муаллиф томонидан муайян нутқий ситуацияда

¹⁹⁷ Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. “Ўқитувчи”, Т. 1970, 222-бет.

¹⁹⁸ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. М.: “Просвещение”, 1976, 483-стр.

¹⁹⁹ Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва бошқа. Т.: “Шарқ”, 2001, 130-бет.

²⁰⁰ Ҳожиёв А. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002, 61-бет.

туғилган, унинг бутун сифатидаги мазмун-моҳияти ўзидан ташқаридаги реаллик билан боғлиқ ҳолда воқе бўлади”²⁰¹.

Эътибор берилса, *матн* сўзининг луғавий маънолари қайсидир даражада ўзак тушунчада қарорлашган: “нарсанинг устки, юза қисми”, “акс эттирилган нутқ”, “ёзув орқали акс эттирилган нутқ”, “ёзувда қайд этиб қўйилган нутқ”. Бу маънолар асарнинг ёзма ёки оғзаки белгилар воситасида қайд этилган ташқи, яъни конкрет-ҳиссий қабул қилинадиган томонини акс эттирса, *текст* сўзининг “пишиқлик, мустаҳкамлик, бутунлик”ка далолат қилувчи луғавий маънолари эса *матн* тушунчасининг ички хусусиятларини англатади.

Матншунослик илмида ўрганиладиган “матн” тилшуносликдаги *матн* тушунчасидан фарқланади. Тилшуносликда *матн*нинг кўриниши эмас, тузилиши кўпроқ эътиборга олинади. Шунинг учун бу соҳада “*матн нима?*”, “*матннинг энг кичик бирлиги нимадан иборат?*” деган саволларга жавоб топиш бирламчи аҳамиятдаги масала сифатида қаралади.²⁰² Матншуносликда эса ҳар қандай ёзув *матн* саналади. Албатта, бунда *матн*ни ташкил этувчи муайян маъно қаторларининг лисоний қолипидан ташқаридаги, фақат ёзув ва белги кўринишидаги (масалан, котибнинг тасодифий бир сўзни тушириб қолдириши ёки қўшиб юбориши ёхуд тўкилган сиёҳ изи каби) беихтиёр содир этилган хатоларнинг қўлёзма *матн*ига алоқаси йўқ.²⁰³

Муайян *матн*нинг пайдо бўлишидан то охириги ҳолатигача давом этган ўзгаришлар силсиласи *матн тарихи*ни ташкил қилади. Аксар *матн*лар маълум вақт мобайнида субъектив (муаллиф, котиб, нашрга тайёрловчи, муҳаррир) ва объектив (ижтимоий) омиллар таъсирида ўзгаришга учрайди. Матншуноснинг вазифаси мана шу ўзгаришларни аниқлаш, уларни

²⁰¹ Д.Курунов ва бошқа. Т.: “Akademnashr”, 2010, 329-бет.

²⁰² Қаранг: М.М.Бахтин. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979; Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989; М.Йўлдошев. Бадиий *матн* лингвопоэтикаси. Т.: “Фан”, 2008; Ё.Тожиёв. *Матн*га ёндашув // Илмий мақолалар тўплами: Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Т.: “Akademnashr”, 2010, 197-204 б.

²⁰³ Лихачёв Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVII вв. – М.-Л.: Академии Наук СССР, 1962. – 602 с.

тарихий, илмий далиллар билан асослаш ва шу йўл билан асл матнни тиклашдир.

“Саботул ожизин” асари матншунослик тушунчалари мезонига кўра кўп нусхали матн турига киради. Ўзбек матншунослиги тарихида кўп нусхали матн тарихини тиклашнинг умумий назарий тамойиллари ишланмаган, балки бу масалада муайян манбагагина хос тажрибалар, ёндашувлар кузатилади. Шу тажриба ва ёндашувларни танқидий ўрганиб, “Саботул ожизин”нинг ишончли матнини тиклаш жараёнида қуйидаги тўрт тамойилдан фойдаланилди:

– **хиллаш** (кўп нусхали матннинг турларга ажратиш: қўлёзма, тошбосма, босма);

– **таснифлаш** (хилланган матн турини саналар бўйича ажратиш: аср, йил, ой);

– **қиёслаш** (қўлёзмаларнинг хати ва матн тўлиқлиги солиштирилади: бадхат, хушхат; матннинг боши ва охири бўлгани ҳолда, айрим байтларнинг тушиб қолиши, бошланиши йўқ қўлёзмалар, охири йўқ қўлёзмалар, бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ қўлёзмалар);

– **саралаш** (қиёс натижасида сараланган нусхаларнинг “матн бутунлиги” аниқланади. Яъни, қадимийлик, тўлиқлик, ҳуснихат, сақланиш сифатининг яхшилиги каби қиёс учун муҳим жиҳатларнинг имкон қадар битта қўлёзма матнида жамланиши – “том бутунлик”ни, биттадан ортиқ қўлёзма матнлари асосида жамланиши – “матнлар аро бутунлик”ни англатади).

Хиллаш ва таснифлаш тамойилларига оид бошланғич маълумотлар олдинги фаслда мавзу доирасида изоҳланди ва тадқиқ натижалари “Қўлёзмаларнинг шартли хронологик нисбати” бўлимида умумлашма ҳолида акс эттирилди. Қуйида мазкур натижаларнинг қиёслаш ва саралаш тамойиллари билан боғлиқ жиҳатлари хусусида кенгроқ тўхталамиз.

“Саботул ожизин”нинг ЎЗРФА ШИ ва жаҳон фондларида, шунингдек, шахсий кутубхоналарда мавжуд 200 га яқин қўлёзма ва

тошбосма нусхалари тадқиқотимизнинг умумий мурожаат манбалари саналиб, уларда матн тарихи билан боғлиқ анчагина маълумотлар сақланган. Бу маълумотларни илмий тизимга солиш учун матн тарихини ўрганиш ишини тўрт босқичда кечадиган қиёслаш ва саралаш тамойилларини татбиқ этишдан бошладик.

Аввалги босқичда “Саботул ожизин” нусхалари палеографик текширув натижалари (қоғоз ва хат тури, қўлёзманинг сақланиш ҳолати) асосида саналар бўйича уч қисмга ажратилди:

1. XVIII аср;
2. XIX аср;
3. XX аср.

Иккинчи босқичда ҳар учала гуруҳ қўлёзмаларининг хати ўзаро солиштирилди. Барча қўлёзмалар насталиқ хатида битилган бўлиб, XVIII асрга оид нусхаларида дағаллик (баъзан насхга мойиллик), XIX аср оид нусхаларда нафислик, XX асрга оид нусхаларда ҳуснихат ва бадхатлик қоришиқ келгани кузатилди.

Учинчи босқичда саналар бўйича ажратилган ҳар бир қўлёзма матнининг тўлиқлигига кўра ўзаро қиёсланди. Натижаларни шундай умумлаштириш мумкин:

- матннинг боши ва охири бўлгани ҳолда, айрим байтлар тушиб қолган;
- бошланиши йўқ қўлёзмалар;
- охири йўқ қўлёзмалар;
- бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ қўлёзмалар.

Тўртинчи босқичда ўзаро қиёс натижасида сараланган нусхаларнинг “матн бутунлиги” аниқланди. Қадимийлик, тўлиқлик, ҳуснихат, сақланиш сифатининг яхшилиги каби қиёс учун муҳим жиҳатларнинг имкон қадар битта қўлёзма матнида жамланиши – “том бутунлик”ни, биттадан ортиқ қўлёзма матнлари асосида жамланиши – “матнлар аро бутунлик”ни англатади. Афсуски, “Саботул ожизин”

қўлёзмалари ичида “том бутунлик”ка даъвогар нусха учрамади. Энг кадимий ҳисобланган A1057 қўлёзманинг ҳам боши йўқ, ўрталарида бутун бўлимлар тушиб қолган. Нисбатан тўлиқ нусха C2 қўлёзмаси ва “Ҳидоятут толибин” шарҳидаги матн вариантыдир. Бу учта манбани “Саботул ожизин” илмий-танқидий матни учун асос нусхалар сифатида танладик. Асос нусхалар ишончли матнни тиклаш силсиласининг аввалги ҳалқасини ташкил қилади. Нусхаларнинг ҳалқада жойлашиш ўрнини даражасига кўра, шундай кетма-кетликда бериш мумкин:

- 1) A1057;
- 2) C2;
- 3) “ХТ”²⁰⁴

Ўзаро муқояса жараёнидан сўнгги хулосамиз шундай бўлдики, бу нусхалар бир умумий манбадан кўчирилган эмас. Сарлавҳаларнинг номланишидаги, бўлимларнинг тузилиши, сўзларнинг фонетик-график кўриниши, морфологик шаклидаги тафовутлар шундай хулосага келишимизга сабаб бўлди. Агар илмий-танқидий матнни бир бутун организм сифатида тасаввур қилсак, A1057 қўлёзмаси унинг “суяги”, қолган икки нусха матни “эт” вазифасини ўтади. Яъни, A1057 да тушиб қолган байтлар C2 нусхада мавжуд матнлар билан тўлдирилди, баҳсли ўринларда “ХТ” матнига мурожаат қилинди. Чунки “ХТ” матни, биринчидан, 5 та қўлёзма ва тошбосма нусхаларни ўзаро қиёслаш натижасида юзага келгани билан эътиборга лойиқ. Қолаверса, саралаш жараёни “Илмий-танқидий матн ва қўлёзма китобларни нашрга тайёрлаш асослари”²⁰⁵ китобида айтилганидек, “бошқа нусхалар билан ўзаро таққослаш натижасида тайёрланган нусха таққосланмаган нусхадан афзал” қоидасига амал қилишни тақозо этади. Иккинчидан, бу матнга шарҳ

²⁰⁴ “Ҳидоятут толибин” шарҳидаги матн вариантини “ХТ” шартли қисқартмаси билан белгиладик.

²⁰⁵ “اصول النقد النصوص و نشر الكتاب” دوكتور محمد حمدى بكرى. 1931. ص: 4.

илова қилинган. Учинчидан, манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан мазкур шарҳнинг ўзигача ва ўзидан сўнг қилинган шарҳлардан мақоми анча баланд.

Ишончли матнни тиклаш силсиласининг иккинчи ҳалқасини A1074, 2061 қўлёзмалар матни ва “”Иршодул оъизин” шарҳининг матн варианты ташкил қилади. “Шарқшунослик институтидаги туркий қўлёзмаларнинг тавсифи”²⁰⁶ каталогида A1074 қўлёзмасининг кўчирилган йили ҳижрий 1254, милодий 1838/39 деб кўрсатилган. Лекин қўлёзма билан яқиндан танишар эканмиз, колофонда келтирилган қуйидаги маълумотлар юқоридаги санани шубҳа остига қўйди:

اتممت اتماما. كاتب هذه النسخة الشريفة عبد الضعيف الحقيرو الفقير محمد كريم بن ابراهيم غفر الله تعالى لى ولوالدى ولجميع المؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات. سنة ١٢٥٤ ماہى محرم ننگ ١٥. ١٧٨٩ سنة.

Яъни: *“Тўла тамомладим. Бу шариф нусханинг котиби – Оллоҳнинг ожиз, ҳақир ва фақир бандаси Муҳаммад Карим Иброҳим ўғли, Оллоҳ таоло мени ва барча мўмин-мусулмонларни мағфират қилсин. 12(?)4 муҳаррам ойининг 15, (милодий) 1789 йил”.*

Котиб қўлёзманинг кўчирилган йилини милодий санада 1789 деб кўрсатган. Ҳижрий ҳисобда бу 1204 бўлади. 1204 нинг араб рақамларидаги ифодаси – ١٢٠٤. Нолни ифодаловчи нуқта (٠) сал каттароқ қўйилса, беш (٥)га айланиб қолади. Бундай ҳолат қўлёзмаларда кузатилади. Чамаси, бу ўринда котиб шундай янглишга йўл қўйган. Акс ҳолда милодий ҳисобни ١٧٨٩ – 1789 деб ёзмаган бўларди.

Демак A1074 қўлёзмаси қадимийлиги учун иккинчи ҳалқа нусхалари орасидан жой олди. Бундан ташқари мазкур нусха матни сўзларга ҳаракатлар қўйилгани, яъни қисқа унлилар ёзувда акс

²⁰⁶Димитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института востоковедения. М.: Наука, 1980, С.95

эттирилгани, мисралар ва байтлар аро вақти-вақти билан изоҳлар бериб борилгани билан ҳам ажралиб туради. Масалан, “Саботул ожизин”даги талқини мураккаб ҳисобланган *“Каломи ҳақдаким яд айлади ёд”* мисрасидаги *“Калом”* лафзининг тагига *فى قرآن* – “Қуръонда”, *ياد* сўзининг устига эса “эсламоқ”, “ёдламоқ” маъносидаги *ذكر* калимаси ёзиб қўйилган. Мисрадаги “яд” сўзи эса матн остида шундай изоҳланган: *“Яъни Каломи шарифда Оллоҳ таоло “яд” лафзи зикр қилди. Аммо “қўл” маъносида дагил (эмас)дур. Балки Ҳақ таолонинг бир сифати. Имомлар баъзиси “қудрат” маъносида таъвил қилган”*.²⁰⁷

2061 қўлёзма ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фондидаги энг қадимий нусха бўлгани ва саводли кўчирилгани эътиборидан иккинчи ҳалқанинг иккинчи ўриндаги манбаси сифатида белгиланди. “Иршодул оъизин” “Саботул ожизин”нинг босма матнлари орасида қадимий ва шарҳ жиҳатидан ишончлироқ бўлгани учун танланди.

Ишончли матнни тиклаш силсиласининг учинчи ҳалқасини В4149, С1420, В317, С161, С1, “Рисолаи Азиза” шарҳининг матн варианты ташкил қилади. В4149, С1420, В317 қўлёзмалар қадимий бўлса-да, иккинчи ҳалқага кирмаганлигининг сабаби, бу нусхаларда А1074 қўлёзмаси билан бўлимларнинг жойлашишида, сўзларнинг ёзилишида ва нуқсонли ўринларда умумий ўхшашликлар мавжуд. Агар жузъий фарқларни ҳисобга олмаса, гўё бу нусхалар битта манбадан кўчирилгандек таассурот уйғотади. Шунга кўра, бу нусхалар тўпида айрим афзалликлари билан А1074 қўлёзмаси етакчилик қилди ва иккинчи ҳалқанинг биринчи ўриндаги манбасига айланди. С161, С1 нусхаларда С2 қўлёзма билан умумий жиҳатлари кузатилди. С2 қадимийроқ ва тўлиқроқ бўлгани учун бу нусхалардан афзал деб топилди. “Рисолаи Азиза” шарҳи “Иршодул оъизин”дан

²⁰⁷ А1074, қўлёзма, Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, 52 а бет.

кадимийроқ бўлса-да, учинчи ҳалқага тушиб қолганининг боиси, шарҳлар ўртасидаги ишончлилиқ даражаси билан боғлиқ.

Демак, ишончли матнни тиклаш силсиласи ўзаро боғланган уч ҳалқадан иборат бўлди. Биринчи ҳалқадаги учта – A1057, C2, “ХТ” манбалар “асос нусхалар” деб номланиб, матннинг пойдеворини ташкил этди. Иккинчи ҳалқадаги учта – A1074, 2061, “ИО”²⁰⁸ манбалар “фаол нусхалар” деган ном билан матндаги муҳим тафовутларни кўрсатишга хизмат қилди. Учинчи ҳалқадаги олтига – B4149, C1420, B317, C161, C1, “РА”²⁰⁹ манбалар “ёрдамчи нусхалар” номи билан аталиб, зарур ўринларда иккинчи даражали фарқларни акс эттирди.

“Том бутунлик” тамойилининг бирламчи аломати қўлёзманинг қадимийлиги билан характерланади. Асос нусхаларнинг иккитаси “Саботул ожизин” қўлёзмаларининг ҳозирги кунда энг қадимий ҳисобланган нусхаларидир. Тўғри, Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди каталогида A1057 дан ташқари яна саккизта қўлёзманинг XVIII асрга оидлиги кўрсатилган. Мазкур нусхаларни бирма-бир ўрганиб, аввало, ҳеч бир нусхада матннинг кўчирилган йили қайд этилмаганига, қолаверса, палеографик кузатувларимиздан келиб чиқиб, матннинг кўпроқ XIX асрга тааллуқли эканига гувоҳ бўлдик. Биз танлаган нусхаларнинг деярли ҳаммасида қўлёзманинг кўчирилган йили аниқ кўрсатилган.

Танланган қўлёзмаларнинг аксари ҳуснихат билан ёзилгани, сақланиш ҳолати сифатли эканига қарамасдан, матн тўлиқлиги масаласида фарқлар бор. A1057 нусха матни “Китоб таълифининг баёни” бўлимидан бошланган бўлиб, ундан олдинги ҳамд ва наът бўлимлари, шунингдек, “Фақирларни ҳақир кўрмамак”, “Хиёнатдан йироқ бўлмоқ баёни” бўлимлари мавжуд эмас. Бу бўлимларнинг

²⁰⁸“Иршодул оъизин” шарҳидаги матн вариантини “ИО” шартли қисқартмаси билан белгиладик.

²⁰⁹“Рисолаи Азиза” шарҳидаги матн вариантини “РА” шартли қисқартмаси билан белгиладик.

айрим қисмлари “Эшон Сўфининг ёронларга видо қилганлари” бўлимидан сўнг қўшилган. Баъзи байтларнинг, бутун бошли бўлимларнинг тушиб қолиши С2, 2061 нусхаларида ва “Ҳидоятут толибин” вариантида ҳам учрайди.

Қўлёзмаларни қиёслаш жараёнида танланган нусхаларда бошқа нусха матнларида учрамаган янги байтлар аниқланди: А1057, А1074, С2 рақамли қўлёзмаларнинг “Кавсар ховузининг баёни” бўлимида:

Анинг улуғлиги бир ойлиқ йўл,
Муни албатта қил зеҳнга маъкул.
Асалдин балки сучук тамъи анинг,
Ичарсан гар эрур Ҳақ меҳрибонинг.

С2 нусхада “Мусаннифнинг васиятлари” бўлимида (А1057 да иккинчи байт ҳошияда келтирилган):

Кўзумнинг сувратин вайрон этинглар,
Қаро туфроқ ила яксон этинглар...
На ким киргану чиқгон тепсун ўтсун,
Мазаллат гарди хокин сепсун ўтсун.

“Ҳидоятут толибин” вариантидаги “Муножот” номли 34- бўлимда ва “Эшон Сўфи ёронлариға видо қилгонлари” бўлимида:

Эрур жовид лутфунг баҳридур жўш,
Эрур биз чун хатогар, Сан хатопўш.
Агарчи барча ишим бўлди маъйуб,
Мани айбимни лутфинг ёпмоғи хуб...
Пушаймонман паришон ўткан ишдин,
Баҳору тийрамоҳу ёзу қишдин.

Шунингдек, учта ҳалқа нусхаларига кирмаган Гунбади қобус–Ҳожи Тиллоий нусхаси²¹⁰ нинг “Хотиматул китоб” бўлимида:

Қаро қон йиғладим, туттим қаламни,

²¹⁰Баъзи афзалликларига кўра илмий-танқидий матнда бу нусхага ҳам мурожаат қилинди, шартли қисқартмаси – “ТҚ”.

Туну кун эшитиб мандин аламни.

Барча нусхаларда “Саботул ожизин”нинг охири ушбу байт билан ниҳояланган:

Ҳижоби мағфират ёпгай хатоға,

Сазовор айлағай турлук атоға.

Гунбади қобус–Ҳожи Тиллои нусхасида мазкур мисралардан сўнг шундай байт қўшимча қилинган:

Хатосини тузатсун барча ёрон,

Хатосиздур яратгон эркли Субҳон.

“Саботул ожизин”нинг “кўз ўрганган” оммавий матни учун янгилик бўлган бу байтлар ҳақиқатан ҳам Сўфи Оллоёр қаламига мансуб эканига мазкур нусхаларда келтирилганидан бошқа далил йўқ. Лекин С2 нусхада ва “Ҳидоятут толибин” вариантида келган юқоридаги байтларда “Саботул ожизин” услуби яққолроқ сезилади.

Бўлим сарлавҳалари турли нусхада турлича номланган:

A1463 – *“Наъти набий соллаллоҳу алайҳи васаллам”*;

21131 – *“Фи наътин набий соллаллоҳу алайҳи васаллам”*;

C1 – *“Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сифатларининг баёнида”*;

Ҳ.Т. – *“Наъти Расулуллоҳ”*;

C2, C160, C161, 7153/1 – сарлавҳа йўқ, бўлимлар ораси бўш қатор билан ажратилган.

2106 – *“Дар баёни тавҳиди вожиб таоло”*;

21131 – *“Оллоҳ таолонинг маърифатининг баёни”*;

2061 – *“Тавҳиди Худой таолонинг баёни”*;

Ҳ.Т. – *“Тавҳиди Борий таоло”*;

C1, A1074, A1057, A1463 – йўқ.

C160 – *“Дар баёни сифати вожиб таоло”*;

C1 – *“Оллоҳ таолонинг саккиз сифатлари баёни”*;

Ҳ.Т. – *“Вожиб таолонинг сифати субутияси баёнида”*;

2061 – “Худой таолони саккиз сифати баёни”;

A1463 – “Саккиз субутия сифати”;

C2 – йўқ.

Баъзи нусхаларда Оллоҳга ошкоро муножот руҳида келган байтлар бўлимдан ажратиб, “Муножот” ёки “Муножоти бадаргоҳи козиюл ҳожот” сарлавҳаси остига олинган. Масалан, A1057 ва “Рисолаи Азиза” матнларида “Иймоннинг баёни” бўлими шу тарзда иккига бўлинган. Айрим қўлёзмаларда икки бўлим қўшиб юборилган. A1057, A1463 нусхаларда “Сирот кўпруги баёни” билан “Муножот” бўлими алоҳида қисм сифатида ажратилгани ҳолда, C1, C2 ва Ҳ.Т.ларда улар ягона бўлим қилиб жамланган. 21131 босма нусхада бу икки бўлим гулдор безак билан ажратилиб, ҳошияда **مناجات** (“Муножот”) сўзи битилган.

Муқояса жараёнида аён бўлдики, “Саботул ожизин”нинг XIX аср охири ва XX асрга оид қўлёзма ва тошбосма нусхаларидаги сарлавҳаларнинг номланиши аксар форсий тил конструкциясида ҳосил қилинган. XVIII аср охири ва XIX аср аввалидаги нусхаларда эса бўлимлар деярли сарлавҳасиз ажратилган, сарлавҳа берилган ўринда ҳам улар имкон қадар туркийда ифодаланган.

Бу ҳолат бўлимларга турли даврларда турлича қўйилган сарлавҳаларнинг “муаллиф матни”га нисбатан (гарчи муаллиф матни – асл нусха ҳақидаги фикрларимиз тахминларга асосланган бўлса-да) шартлилик характериға эға эканини билдиради.

Аксарият нусхаларда “Саботул ожизин” матни тугаганидан сўнг “Рубойийоти ба тариқи муножот” (“Муножот йўлидаги рубойилар”) сарлавҳаси остида ҳар банди “Холиқо...” лафзи билан бошланувчи ўн саккиз бандлик тўртликлар келтирилади. Мазкур рубойилар шаклининг соддалиги, тилининг равонлиги, руҳининг тиниқлигига кўра “Саботул ожизин” байтларига тўла ҳамоҳанг. Шунинг учун бўлса керак, Сўфи Оллоёр вафотидан йигирма йиллар

олдин таваллуд топган²¹¹ Хўжаназар Ғойибназар ўғли Хувайдодек шоир ҳам бу рубоийлардан илҳомланиб, уларга ўз “назира”сини битган. Қуйида ҳар иккала муаллифнинг рубоийларидан келтирилган мисолларни жадвал орқали муқояса қиламиз:

Сўфи Оллоёр	Хувайдо
<i>Холиқо, қоилман ўз нуқсонима, Кўб жафо қилдим ўзимнинг жонима. Зоти покингдан иноят бўлмаса, Ҳеч ишончим йўқ амал қилгонима.</i>	<i>Холиқо, жабр айладим ўз жонима, Қўймадим тоат таомин хонима. Ҳарна иш қилдим, бари бўлди риё, Этимодим йўқ амал қилгонима.</i>
<i>Холиқо, тўкдум ибодат тосини, Сан тузарсан банданинг кам-косини. Қулларинг булганса исён лойиға, Оқузарсан мағфират дарёсини.</i>	<i>Холиқо, тўктум ибодат жомини, Пухта қил бандангни кори жомини. Сан карамлик подшосан, ман гадо, Айлагил ҳуру қусур инъомини.</i>
<i>Холиқо, қилдим гуноҳи беадад, Жон берур ҳолатда Сан бергил мадад. Нафси шайтон илгидин қутқармасанг, Бўлди мушқил ҳолимизга, ё Аҳад.</i>	<i>Холиқо, сандин тиларман кўп мадад, Ҳам тирикда, жон чиқарда ё Аҳад. Сен агар ҳолимга ҳомий бўлмасанг, Озғирур йўлдин мани шайтони бад.</i>
<i>Холиқо, ҳайф ўтди моҳу солимиз, Бўлмади нофеъ ийолу молимиз. Сан ҳисобимизни осон этмасанг, Рўзи маҳшарда не кечгай ҳолимиз?!</i>	<i>Холиқо, ҳайф ўтти мандин моҳу сол, Тун-кун фикру хаёлим бўлди мол. Тонгла мандин олсалар бир-бир ҳисоб Оҳ, билмасман на бўлгай анда ҳол.</i>
<i>Холиқо, лутф айла жаннатун наъим, Қилмагил ҳаргиз гирифтори жаҳим. Ман гуноҳлик қул эрурман, Сан гофур, Ман хатолик бандадурман, Сан карим.</i>	<i>Холиқо, кўп айладим фисқу фужур, Санга на бергум жавоб явман нушур. Ман гуноҳлик қул эрурман, Сан раҳим, Ман хатолик бандадурман, Сан гофур.</i>
<i>Холиқо, ё аввало, ё охиро, Нафси шайтон жонима бўлди бало. Гарчи Оллоёр ўтарчидур ёмон, Қўймагил душман қўлунда мубтало.</i>	<i>Холиқо, кўп айладим журму хато, Манга Сандин кўп турур лутфу ато. Бул Хувайдойи ғариб Чимёнийни, Қилмагил нафсу ҳавога мубтало.²¹²</i>

Шунингдек, “Саботул ожизин” нусхаларида мазкур рубоийлардан кейин Сўфи Оллоёрга нисбат берилган ғазаллар ҳам учрайди. Масалан:

Юрагимни тиғи ҳажринг қилаберди пора-пора,
Кима айтайин бу дардим, на илож этган, на чора.

Аламингда кетди жоним, дам олурга йўқ мажолим,
Рангу мағзи устихоним на илож этар бу кора.

²¹¹ Қаранг: Девон. Хўжаназар Хувайдо. Т.: “Янги аср авлоди”, 2007, 4-бет.

²¹² Девон. Хўжаназар Хувайдо. (Нашрга тайёрловчилар: Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва қодирқул Рўзматзода) Т.: “Янги аср авлоди”, 2007, 262-264-бетлар.

На кўнгулдадир қарорим, на юзумда шарму орим,
Сенга бердим ихтиёрим мани кўйма ихтиёра.

Юрагим ишқ ўтига ғами ҳасратим гувоҳе,
Сипоҳи чиқар кўксум оҳи эримасму санги хора.

Дегамеи чеккан табъдин доғиким бўлур хабарим,
Ғаму кулфатимға сўнгра бўладир муқим шумора.

Ҳама роҳатим қошимдин оқизилди кўз ёшимдин,
Бу жунун суви бошимдин тоша берди бор-бора.

Бу фақир, ҳақир Ўтарчи қул эрур, надур иложи,
Санга кўбтур эҳтиёжи, қарам эт бу шармисора.²¹³

Ёки:

Жон агар ҳам сикҳати тандур жаҳонда ғам ема,
Бу азий меҳмон боринда ғуссаи олам ема.

Қавли бир эл олдида бошингни берсанг ярашур,
Зоти йўқ номард билан бир парчаи нон ҳам ема.

Бир қаричлик йўлга кирсанг кўйма бейўлдош қадам,
Бир мавиз олдинда ҳозир бўлса беҳамдам ема.

Икки кунлик лаззати дунёи бепоён учун,
Фикр этиб ғам тўмасини, эй бани одам...ема.

Тангдаст ўлдум деб, Оллоёр кўб фикр этмагил,
Юз надомат бирла оламдин кетарсан ғам ема.²¹⁴

Гарчи ғазаллар мақтаида “Оллоёр” исми зикр қилинган бўлса-да, “Саботул ожизин” байтлари билан яқиндан таниш киши мазкур ғазалларни дабдурустдан “Сўфи Оллоёрники” дейишга кўнмайроқ туради. Тўғри, ҳар икки мисраси қофияланиб келувчи маснавий воқелигининг бир бутун манзумада яхлит ва изчил баёни билан ҳар байти мустақил тугалликка эга ғазал жанрининг ифода йўсини

²¹³“Кўзинг ибрат била оч” (нашрга тайёрловчи: И.Сувонқулов), Самарқанд, 2011, СамДУ босмаҳонаси, 39-бет.

²¹⁴Шу манба 38-бет.

ўртасида фарқ бўлиши табиий. Лекин бу ўринда жанрлар ўртасидаги фарқланиш эмас, услубдаги ҳар хиллик устида гап кетяпти. Ҳар бир ижодкорнинг ўзигагина хос услуби, тили, завқи, қочирим, рамз, ишоралари бўлади. Ижодкор қайси мавзуда, қайси жанрда ёзмасин, ўз қолипидан ташқарига чиқолмайди. Шунинг учун ҳам унга тегишли матнни, гарчи исми зикр қилинмаса-да, битта сўздан танийсиз. Чунки ўша сўзга унинг услуби, тили, завқи, қочирим, рамз, ишораларининг рангги ўтган. Бу кўринадиган эмас, сезиладиган ранг. Сизги – интуиция эса кўп ҳолларда ҳақиқатга элтувчи дастлабки кадамдир.

Агар мазкур ғазаллар (шунингдек, баъзи нусхаларда ғазаллар билан биргаликда келган мураббаъ, мухаммас, шеърий мактублар²¹⁵) чиндан ҳам Сўфи Оллоёрга тегишли бўлса, муаллифнинг бу ижод намуналари “Саботул ожизин” кўтарилган мақомга ета олмагани аниқ.

Доктор Муҳаммад Ҳамдий Бақрий "اصول النقد النصوص و نشر الكتاب" (“Илмий-танқидий матн ва қўлёзма китобларни нашрга тайёрлаш асослари”) китоби²¹⁶нинг "النسخ" (“Нусхалар”) деб номланган биринчи бўлимида илмий-танқидий матн тайёрлаш билан шуғулланувчи матншуноснинг қўлёзма асар нусхаларининг ишончлилиқ даражасини аниқлаш, нусхаларнинг афзал томонларини ўзаро қиёслар асосида фарқлаш каби вазифаларини таъкидлаб, қуйидаги тўртта қонидани эслатади:

- 1) тўлиқ нусха чала нусхадан афзал;
- 2) хати равшан нусха бадхат нусхадан афзал;
- 3) қадимий нусха замонавий нусхадан афзал;
- 4) бошқа нусхалар билан ўзаро таққослаш натижасида тайёрланган нусха таққосланмаган нусхадан афзал.

²¹⁵И.Сувонқулов нашрга тайёрлаган “Кўзинг ибрат била оч” (Самарқанд, 2011, СамДУ босмахонаси) китобида Сўфи Оллоёнинг ғазал, рубойи, шеърий мактублари ва форс-тожикча ғазаллари тўпланган.

²¹⁶Бу асар олмон шарқшунос олими доктор Бергштрауснинг 1931 йил Қоҳира университети адабиёт факультети араб тили бўлими магистрларига ўқилган маърузалари асосида ёзилган.

Олим охирги икки қоидани олдингиларидан аҳамиятли эканини таъкидлаб, бундай нусхаларнинг “нафиса” (қадрли) ва “қоййима” (қиммати баланд) лафзлари билан изоҳлаган.

Аслиятга яқинлиги эътиборидан муаллиф яшаган даврга яқинроқ йилларда кўчирилган нусханинг кейингилардан афзаллиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Шунингдек, ўзаро қиёслар асосида сараланган нусханинг қадри баландлигига ҳам шубҳа йўқ. Умуман олганда, бу ҳукмлар тўғри, аммо жараёнда туғиладиган баъзи ҳолатлар мазкур қарашларни бироз тўлдиришни тақозо этади.

“Саботул ожизин” қўлёзмаларини қиёсий ўрганар эканмиз, энг қадимий А 1057 нусхаси ҳам хатолардан холи эмаслиги аён бўлди. “Умрнинг фонийлиги баёни” бўлимидаги: “Керак аҳли карам халқ этгали *жамъ*” (جمع) мисрасидаги охирги сўз А 1057да “*жамий*” (جميع) деб кўчирилган, аслида шундай бўлиши керак эди:

Керак аҳли карам халқ этгали жамъ

Ўзини дамбадам кам этса чун шамъ.

Ёки “Тамаъдан тийилиш ҳақида” бўлимидаги “*Ола бўлгон ола юргондин ортиқ*” мисрасидаги аввалги *ола* (الا) сўзи А 1057да *олой* (الاي) деб ёзилган. Аслида шундай бўлиши лозим эди:

Ола бўлган ола юргондин ортиқ,

Кўмулган термулиб тургондин ортиқ.

“Саботул ожизин”га ёзилган шарҳларда мазкур байт турлича изоҳланган. “Рисолайи Азиза”, “Иршодул ʻоъизин” ва Техронда нашр қилинган Ҳожи Тиллоий нусхасидаги изоҳнинг мазмуни шундай: камбағалликдан кийимнинг ола-була ямоққа тўлиб кетган бўлса ҳам ўзингни тий. Бу юришинг бировлардан сўраб олиб, тиланчилик қилгандан ортиқроқ. Юзингнинг неча қават терисини шилиб, кимсага муҳтож телмириб тургондин кўра ўлганинг афзалроқ. “Ҳидоятут толибин” шарҳида эса мисра сал бошқачароқ талқин этилган: “Инсонни пес бўлуб, териси ола-була бўлмоғи, бировларни молу матоъига кўз олайтириб юргондиндин ва тамаъ этгандин

ортуқ ва яхшидур. Ва ё пес бўлуб юрмоқ, мунофиқлар каби икки юзлама юрмоқдин зиёда ва яхшидур...”

Шарҳлардан аён бўладики, бу ўринда *олойдан* кўра ола бўлгани мақсадга мувофиқ. Шунингдек, “Мусаннифнинг ожизлик ва шикасталик билан айтган сўзлари” бўлимида “Ёқони тут, ажал тутмай ёқони” мисрасидаги *тут* ўрнига А 1057 нусхада *ол* сўзи келтирилган. Деярли барча кўлёзма ва тошбосма нусхаларда бу байт қуйидагича берилган:

Бақодур дема, айши бебақони,

Ёқони тут, ажал тутмай ёқони.

Мазкур мисрада *ол* сўздан кўра *тут* лафзининг қўлланиши ўринли эканига икки далилимиз бор. Биринчидан, Сўфи Оллоёр тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири, олдин таъкидланганидек, бир ўзакдан ясалган, аммо маъноси турлича сўзларнинг бир байтда жамланиши, биринчи ёки иккинчи мисранинг шаклий яқинликка эга сўзлар асосига қурилиши, умуман, тажнис санъати билан боғлиқ бундай “топилма”ларнинг байтлару мисралар оралаб сочиб чиқилишидир. Юқоридаги мисрада айни хусусият акс этган. Иккинчидан, Сўфи Оллоёр халқ орасида тарқалган машҳур ёхуд нодир ҳолатни илҳом завқи билан айни пайтида келтириш орқали мазмуннинг таъсирчанлигини оширади. Халқимизда хато бир ишни қилиб қўйганида ёқасини тутиб, “тавба қилдим” деган одат бор. Бақоси йўқ бу дунёнинг бебақо айшини абадий деб ўйлаш ва шу ўйда яшаш ана шундай тавбани тақозо қиладиган хатодир. Албатта, “ёқони ол” деганда ҳам шу мазмун тушунилади, лекин бу ифодада “оллоёрона” руҳ йўқ.

Бундай мисоллар энг қадимий ҳисобланган А 1057 рақамли кўлёзмада кўп бўлмаса-да, учрайди. Демак, бу кузатишларимиз энг қадимий деб топилган кўлёзма нусхасини ҳар доим ҳам аслият ўрнида қабул қилиб бўлмаслигини кўрсатади ва илмий-танқидий матнни тайёрлашда қадимий нусханинг асос сифатидаги дахлсизлигини шубҳа остига қўяди.

“Бошқа нусха билан таққосланган нусха таққосланмаганидан яхшироқ” деган тўртинчи қонданинг муҳимлигини “Ҳидоятут толибин” шарҳига асос

бўлган матннинг тайёрланиш жараёнини ўрганиш орқали билишимиз мумкин.

Саййид Ҳабибуллоҳ шарҳнинг “Сабаби таълиф” бўлимида куйидаги сўзлар билан кўп нусхали матнлар устида олиб бориладиган матншунослик тадқиқотининг асосий вазифасини айтган: “...қаламий нусхалар топилса, аларни бир-бирига муқобил этиб, бир нусхайи саҳиҳа қўлга келса”. Шориҳ тасҳиҳ учун “Саботул ожизин”нинг қўлёзма ва тошбосмадан иборат 5та нусхасини танлаган. Уларнинг тайёрловчиси, ношири ҳақида маълумот йўқ, фақат ким орқали келгани айтилади, холос. Сўнгра нусхаларни ўрганиш жараёни ҳақида хабар берилади. Нусхаларни ўзаро қиёслаб текшириш(тасҳиҳу тансиҳу муқобала)да шориҳнинг ўғиллари Саййид Сайфуллоҳ ва биродари қори Саййид Ҳорун ибн Саййид Абдулаҳадхон Косоний қатнашган. Дўстларининг илтимосига кўра, шарҳ ёзишни ният қилиб, ишни татар олими Тожуддин охунднинг “Рисолайи Азиза” шарҳини тўла ўқиб чиқишдан бошлаган. Шарҳдаги хато жойларини белгилаб чиққан. Кейин бир неча ой ичида ўз шарҳини ёзиб тугатган. Шунингдек, “Саботул ожизин”и машҳур ба Сўфи Оллоёр” номли Мусо афанди Шомда чоп қилган нусха ҳақида махсус тўхталган, нусхадаги нуқсонларни очиқ айтган. Бўлим охирида шарҳнинг услуби баён қилинган. Байтлар сони 1663та экани қайд этилган. Саййид Ҳабибуллоҳнинг “Саботул ожизин” матни бўйича олиб борган бу тажрибалари бугун ҳам матншунослик амалиётида қўлланилиши лозим бўлган масъулиятли вазифалардан биридир.

Умуман, мазкур фаслда ишончли матнни тиклаш жараёнида татбиқ этилган силсилавий тизим, хусусан, хиллаш, таснифлаш, қиёслаш, саралаш каби тўрт тамойил кўп нусхали қўлёзмалар устида олиб бориладиган матншунослик тадқиқотларида бошланғич умумий мезон вазифасини ўташи мумкин.

4.3. Муаммо ва ечим: илмий-танқидий матн имкониятлари

Дунёдаги ҳар бир халқ ўзининг ёзма тарихига эга. Бу тарихни ўрганишда ҳеч бир манба ёзма ёдгорликлардек батафсилликка даъво қилолмайди. Аجدодларимиз ҳаётини бутун тафсилотларигача бағрига жойлаган қўлёзма манбалар ўтмиш билан бугунни боғловчи кўприк. Инсоний тамаддун тарихида қадимий қўлёзмаларнинг аҳамияти шу даражада экан, бу бебаҳо маънавий меросга чинакам ворис бўлиш учун уларни чуқур ўрганиш, ўрганилганда ҳосил бўлган билимни оммалаштириш талаб қилинади. Аجدодлардан қолган маънавий мулкни ўзлаштириш, яъни “ўзиники қилиб олиш” айна жараёндан – билимнинг оммалашувидан бошланади.

Шу маънода, матбаа ихтироси нафақат китобат тарихида, балки инсоний фикр, инсоний маданият тарихида ҳам янги асрни бошлаб берди. Матбаа соҳаси саноатлашгач, илгари битта ёки бир неча нусхадагина кўчириш мумкин бўлган китоб учун юзлаб, минглаб нусхада кўпайтириш имкони туғилди, кенг халқ орасида қўлёзма китоблар асрида бўлмаган фикрлар оммалашуви юзага келди. Табиийки, матбаачилик фаолияти билан боғлиқ бу ҳолат қўлёзма манбаларни нашр қилиш қонун-қоидаларини ишлаб чиқишни кун тартибига қўйди.

Вазифанинг оғирлиги шунда эдики, матншунослик иши даставвал, ҳар хил ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра, дунёнинг турли кутубхоналарига тарқалиб кетган муайян қўлёзма нусхаларини аниқлаш, аниқлагандан сўнг кейинги тадқиқот учун уларни жамлашни тақозо қилади. Матншунос ўзи ўрганаётган қўлёзма асарнинг турли нусхаларини қўлга киритар экан, энди унинг олдида “қайси нусха нашр қилишга ҳақлироқ” деган принципиал савол туғилади. Қадимийроғими ё замонавийроғи? Тўлиғими ёки ноқиси? Хушхатими ё бадхатроғи? Ишончлисими ёки ишончсизроғи?

Бу саволларга жавоб топиш назарий жиҳатдан осон кўринса-да, уларнинг амалий татбиқи енгил кечмайди. Ҳар доим ҳам қадимийроқ нусха замонавийроғидан ёки тўлиғи ноқисидан етакчи бўлолмайди, балки бунинг акси ҳам бўлиши мумкин.

Нашр учун мувофиқ нусха танланди ҳам дейлик, энг серзаҳмат жараён шундан сўнг бошланади, бу – матн таҳқиқи масаласидир. Таҳқиқ жараёни матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир жумланинг муаллиф матнига мувофиқлигини илмий далиллар билан ҳар томонлама асослашдан иборат. Бу фаолият билан шуғулланувчи олим шарқда “муҳаққиқ” атамаси билан номланган.

Манбашунос олим Абдуссатор Абдулҳақ Ҳалужий²¹⁷ ва Башшор Аввод Маъруф²¹⁸нинг хабар беришича, қўлёзма асарлар таҳқиқи бўйича соҳа олимларининг фикри хилма-хил. Баъзиларининг айтишича, қўлёзмани нашрга тайёрлаётган муҳаққиқ учун муҳими, бир нечта нусхани ўрганиш билан чегараланиш, улар ичидан битта нусхани танлаб, ўртадаги фарқларни кўрсатиб нашр қилиш. Бошқаларининг фикрича, муҳаққиқнинг вазифаси таҳқиқда муқобил нусхалар билан чегараланиб қолиш эмас, балки қайси нусха матни қайсисидан келиб чиққанини аниқлаш ва шу йўл билан аслиятни тиклашдир. Яна бир гуруҳ олимлар таҳқиқ жараёнига имкон қадар кўпроқ нусхаларни жалб қилиш лозимлигини уқтирадилар. “Матн аниқлиги” (ضبط المتن)ни шарт қилиб қўйган бу олимларнинг билдиришича, матннинг ғоят даражада аниқлигига эришиш учун, зарурат бўлса, матнни ислоҳ қилиш, изоҳловчи қўшимчалар билан мазмунни очиш, ҳар бир ҳолатга таъриф бериш керак.

Бу қараш жараёнда янги саволлар туғилишига сабаб бўлган. Тузатишлар, қўшимчалар, изоҳлар каттариб, ҳажми китоб матнидан ҳам ошиб кетса, матнга алоқадор фикрлар ҳошияда (матн остида)

عبد الحق الحلوجي. استاذ المكتبات أدب القاهرة "اصول النقد النصوص و نشر الكتاب" دكتور محمد حمدي بكرى. توطئة. عبد الستار
ضبط النص و التعليق عليه". الدكتور بشار عواد معروف. بيروت ١٩٨٢, ص. ٦.²¹⁸

зикр қилингани яхшими ёки асл матндан ажратилиб, алоҳида, мустақил қисм сифатида берилганими? Шунингдек, матннинг нуқсон ва хатоларини тузатиб тақдим этган яхшими ё матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғри вариантларни хошияда кўрсатган афзалми?

Бу саволларга жавобни XX аср ўзбек матншунослиги тарихидан излаб кўрайлик. Матншунослигимизда олиб борилган ишларнинг аксар қисмида Навоий асарлари тадқиқот объектига айланган. Айтиш мумкинки, ўзбек матншунослиги Навоий асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида шаклланди.

1947 йил Иззат Султонов “Навоийнинг “Мезонул–авзон” ва унинг критик тексти”²¹⁹ мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Диссертация икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисмда “Мезонул авзон”нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш принциплари ҳақида сўз борган. “Қўлёзманинг тасвири”, “Фарқларнинг типлари”, “Ишоралар, “Таянч қўлёзмага тузатиш киритиш принциплари” каби мавзулар тамойил сифатида саналиб, улар мисоллар ёрдамида далилланган. Иккинчи қисмда таянч нусханинг фотокопияси илмий-танқидий матн сифатида келтирилган. Нусхалар аро учровчи фарқли жиҳатлар таянч нусха матнидаги ўша сўз устига рақам қўйилиб, ҳаволада изоҳланган.

1956 йил “Хамса”нинг тўртинчи достони “Сабаъи сайёр”нинг илмий-танқидий матни нашрдан чиққан. Китоб аввалида илмий-танқидий матнни тайёрлаш принциплари ҳақида Порсо Шамсиевнинг сўзбоши мақоласи берилган. Мақолада илмий-танқидий матн учун битта таянч ва иккита ёрдамчи нусха танлангани, шулардан икkitаси Навоий ҳаёт чоғида кўчирилгани айтилган. Нашрга тайёрловчининг фикрича, мазкур учта нусхадан бошқа “турли асрларда хилма-хил

²¹⁹ Асосий кутубхона. РД/1, Алишер Навоий. Мезонул авзон. Тайёрловчи И.Султонов, 1947 й.

ўзгаришларга учраган нусхаларга мурожаат қилиш ишни мураккаблаштириб юборади, фарқлар сони кўпайиб, текстдан фойдаланиш қийинлашади. Бунга эса эҳтиёж йўқ. Чунки критик текст тузишдан кўзда тутилган мақсад фақат маълум асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган мустаҳкам ва ишончли нусхасига эга бўлиш, бу билан шу асардан бемалол фойдаланишга йўл очишдир”.²²⁰ Мақолада ҳар учала қўлёзмадаги ёзув билан боғлиқ ҳолатлар, ўзаро фарқлар ва уларнинг илмий-танқидий матндаги шартли белгилари изоҳланган. Илмий-танқидий матн араб босма ёзувида терилган. Ҳар бир бўлим ўн байт-ўн байтдан ажратилиб, рақамлаб чиқилган. Нусхалардаги фарқлар матн остида бериб борилган, матн ичида уларга ишора қилувчи белги мавжуд эмас.

1963 йил Порсо Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матн асосида “Хамса”нинг яна бир достони “Фарҳод ва Ширин” чоп қилинди. Бу китобда ҳам олдинги нашрдаги тартиб такрорланганини кузатиш мумкин. Фарқи, муқояса учун танланган нусхаларнинг сони ортган, натижада, уларнинг номланиши биров ўзгаришга учраган: *асосий таянч нусха; асосий ёрдамчи нусхалар; ёрдамчи нусхалар*. Шунингдек, “иш жараёнида айрим сўзларнинг ўқилишини аниқлашда бошқа қўлёзмаларга, ҳатто тошбосма нусхаларга ҳам”²²¹ мурожаат қилинган. 1970 йилда чоп этилган “Ҳайратул аброр” достонининг илмий-танқидий матнини тузишда асос нусхалар сони олтига етиб, шулардан учтаси тошбосма нусхалар экани айтилган.²²²

Ўтган асрнинг 60-йилларида “Хамса” матни тадқиқи билан параллел равишда, IV жилддан иборат “Хазойинул маоний” девонлари ҳам илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрланган.

²²⁰ Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Илмий критик текст. (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев), Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1956, IX-бет.

²²¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Танқидий текст. (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев), Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1963, VII-бет.

²²² Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий танқидий матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев), Т.: ЎзССР “Фан” нашриёти, 1970, IV-бет.

Нашр оммавий бўлгани учун ҳеч бир жилдда девонларнинг аслият ёзувидаги илмий-танқидий матни берилмаган. Аммо “Фавоидул қибар” девонига илова қилинган тўртта рангли жадвалдаги маълумот ва умумлашмалар девонларнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш жараёни нақадар серзаҳмат бўлганидан хабар беради. “Навоий ўзбекча қўлёзма девонларининг редакцион классификацияси” деб номланган биринчи жадвалда “Хазойинул маъоний” девонлари, шунингдек, илк девон, “Бадоеул бидоя”, “Наводирун ниҳоя” ва терма девонлардан иборат 20 та мўътабар нусхаларнинг ҳар бирида 16 та жанр бўйича келган асарлар ҳажми тасниф қилинган. Иккинчи жадвалда “Хазойинул маъоний”даги ғазал, рубоий ва муаммоларнинг алифбо бўйича келиш тартиби 9 та нусха мисолида кўрсатилган. Учинчи жадвалда “Хазойинул маъоний” девонларининг XV аср нодир қўлёзмалари асосида ҳақиқий хронологияси аниқланган. Тўртинчи жадвалда “Хазойинул маъоний”нинг тўрт девонга шартли тақсимланиши натижасида келиб чиққан нисбий хронологияси акс этган.

Фатҳиддин Исҳоқовнинг “Зарбулмасал” асари бўйича олиб борган тадқиқоти ўзбек матншунослиги, хусусан, илмий-танқидий матн тайёрлаш тарихида муҳим қадам бўлди, десак муболаға бўлмайди. Мазкур тадқиқотда манбага комплекс ёндашув йўлидан борилиб, матншуносликнинг анъанавий текшириш усуллари янги тажрибалар билан бойитилган. Ф.Исҳоқов “Зарбулмасал”нинг турли қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш натижасида, аввало, асарнинг таркибини, унинг умумий сюжет йўлини аниқлаб олишни зарур билган. Шундан кейингина “ички тафовут”ларни текширган ва матн тузиш принципларини белгилаган. Текширишлар давомида нусхалар орасидаги ўзаро ўхшаш ва яқинликни кўрсатувчи белгиларга алоҳида эътибор қаратилган. Нусхалар бир умумий манбадан кўчирилган эмас, лекин ҳажми, таркибий қисмларнинг тартиби, ҳикоятларнинг

бошланиши ва охири каби жиҳатларга қаралса, бу қўлёзмалар турли котиблар томонидан кўчирилган уч манба (архетип)га алоқадор, деган хулосага келинган. Ҳар бир архетипдан тармоқланган қўлёзмалар шартли гуруҳга ажратилиб: “I группа қўлёзмалари”, “II группа қўлёзмалари”, “III группа қўлёзмалари” деб номланган.

“Зарбулмасал”нинг илмий-танқидий матнини тузишда “фаол танқидий танлаб олиш принципи”га²²³ амал қилинган. Нусхаларнинг қиёсий манзараси ва илмий-мантикий таҳлили танқидий танлаб олишнинг муайян асосини белгилаган. Ф.Исҳоқов илмий-танқидий матннинг тузилиши ҳақида гапириб, тадқиқотнинг характерли жиҳатини шундай баён қилади: “Нусхалар орасидаги тафовутлар ҳаддан ташқари кўп ва хилма-хил. 2300 га яқин ўринда фақат маънога – сўз қўллашга, жумла тузилиши, айрим мақол ёки қисмларнинг қай тарзда ишлатилишига оид 3500 дан зиёдроқ фарқ бор. Илмий аппаратда уларнинг ҳаммасини қайд эта бориш, аниққи, текстнинг ўқилишини қийинлаштириб қўйиши мумкин. Бироқ биз бу фарқларни илмий аппаратга қисқартириб олиш йўлини тутмадик. Асарнинг қўлёзмалари тарихини, демакки, “Зарбул масал”нинг котиблар қўлидаги “эволюцияси”ни намоён қилиш мақсадида ва асар устида ўтказиладиган келгуси тадқиқотларга нафи тегсин маъносида нусхалар орасидаги ҳамма ва ҳар қандай фарқларни илмий аппаратда тўлиқ кўрсатиб боришни лозим топдик ва бунда аппаратнинг ортиқча мураккаб тус олишидан чўчимадик.”²²⁴

Ўзбек матншунослигида кузатилган ушбу ҳолатлардан аён бўладики, илмий-танқидий матнга алоқадор тузатиш, қўшимчаларнинг мухтасар баёни матн остида, батафсил изоҳи мустақил қисм сифатида матннинг аввалида келтирилган. Бу ҳолни

²²³ Қаранг: Исҳоқов Ф. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари. Т.: “Фан”, 1976, 36-бет.

²²⁴ Исҳоқов Ф. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари. Т.: “Фан”, 1976, 4-бет.

“Лисонут тайр” достони²²⁵ ва “Насойимул муҳаббат”²²⁶ асарига тузилган илмий-танқидий матнларда ҳам кўриш мумкин.

“Матннинг нуқсон ва хатоларини тузатиб тақдим этган яхшими ё матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғри вариантларни ҳошияда кўрсатган афзалми? – деган саволга келсак, юқорида билдирилган фикрларга кўра, илмий-танқидий матн таянч кўлёманинг измига имкон қадар бўйсундирилади. Ўрни келганда таянч нусхага ҳам танқидий назар билан ёндашилади. Бундай ҳолатда мазмун тақозо этган бошқа нусхалар таянч нусхадан афзал саналади. Соҳа мутахассислари учун мўлжалланган илмий нашрларда муаллиф ҳаётлигида кўчирилган қадимий нусханинг ишончилиги асосланса, матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғрилиги тахмин қилинаётган вариантларни ҳошияда кўрсатган афзал. Оммавий нашрларни эса тузатилган матн асосида, матнга турли илмий кўрсаткичларни қориштирмасдан, агар луғат ва изоҳларга ҳожат бўлса, уларни китоб охирига илова қилиш йўли билан чоп қилиш мақсадга мувофиқ.

Ишончли илмий-танқидий матн оммавий нашр учун ҳам, филологик тадқиқотлар учун ҳам кенг имкониятлар ва бой маълумотлар берувчи бирламчи манба ҳисобланади. Мумтоз матнлар бўйича амалга оширилган ишлар хоҳ оммавий, хоҳ илмий йўналишда бўлсин, бирламчи манбани четлаб ўтар экан, эришилган натижалар муваққатлик характериға эға бўлади. Бунинг олдини олиш учун мумтоз адабий манбалар юзасидан олиб бориладиган тадқиқотлар қатъий фундамент – илмий-танқидий матнга асосланиши шарт.

²²⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. (Тайёрловчи Ш.Эшонхўжаев), Т.: “Фан”, 1965, -283 б.

²²⁶ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. Илмий-танқидий матн. (Тайёрловчи Ҳ.Исломий), Т.: “Movarounnahr”, 2011, –426 б.

Ўзбек матншунослиги тарихидан келтирилган мисоллардан аён бўлдики, илмий-танқидий матн тайёрлашнинг барча манбалар учун бир хил умумий қонуниятлари билан бирга, ҳар битта манба тадқиқида юзага чиқадиган специфик хусусиятлари мавжуд. Умумий қонуниятлар кўп нусхали матнларни ўзаро қиёслаб саралаш, сараланган нусхаларни ўхшаш ва фарқли жиҳатларига кўра гуруҳлаш, гуруҳлардаги етакчи қўлёзмалар асосида таянч ёки асос нусхани танлаш билан белгиланса, специфик хусусиятлар муайян адабий манба йўналиши ва табиатидан келиб чиқиб, унинг илмий аппаратини шакллантириш билан боғлиқдир.

Шу маънода, “Саботул ожизин” илмий-танқидий матнини тайёрлаш ҳам бу борада орттирилган тажрибаларнинг давоми ўлароқ ўзининг умумий ва хусусий жиҳатларига эга. Асос нусхаларни белгилаш билан боғлиқ умумий қонуниятлар юқоридаги “Ишончли матнни тиклаш тамойиллари” фаслида батафсил баён қилинди. “Саботул ожизин” илмий-танқидий матнининг ўзига хос хусусиятлари матнга илова қилинган илмий аппаратда акс этган.

Матншуносликда “илмий аппарат” тушунчаси матн таркибини деталлаштириб, ҳар бир қисмни илмий кўрсаткичлар орқали изоҳлашни англатади. Қуйида илмий аппаратнинг конструкцияси ва унинг ички таркибини баён қиламиз. Зотан, диссертациянинг назарий қисмига илова тарзида келтирилаётган илмий аппарат ишнинг умумий тавсифида айтилганидек, жараённинг илмий кўлами ҳақида бир бутун тасаввур уйғотади, балки тадқиқотнинг якуний кўргазмали макети вазифасини ўтайди.

Илмий аппарат “Саботул ожизин”нинг илмий-танқидий матни ва унга тузилган тўла илмий кўрсаткич” деб номланиб, салмоқли тўртта бўлимдан таркиб топган. **Биринчи бўлимда** илмий-танқидий матн қоидага кўра, аввал аслият ёзувида — настаълиқ хатида, сўнг илмий-танқидий матннинг жорий алифбодаги шакли тақдим этилди.

“Асос”, “фаол”, “ёрдамчи” нусхалардан иборат ҳар учала ҳалқага кирувчи қўлёзмалардаги фарқлар матн остидаги ҳаволада кўрсатиб борилди. Илмий-танқидий матн битта эмас, турли даврга оид бир нечта нусхалар асосида тикланаётгани учун матн ислоҳи жараёни фақат етакчи қўлёзмадан механик равишда нусха кўчириш йўли билан эмас, балки қиёсий-мантикий далиллаш орқали олиб борилди. Масалан, “Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам сифатларининг баёни” бўлимида “Далил улдурки, кийди тожи “лавлок” мисраси биринчи ҳалқадаги С2, иккинчи ҳалқадаги 2061, учинчи ҳалқадаги С161 нусхаларда “Далил улдурки, келди тожи “лавлок” деб ёзилган. А1057 асос нусхада ва А1074 фаол нусхада бу бўлим тушиб қолгани учун ҳар икки шаклни танлаш имкони баравар келиб қолди. Натижада байт воқелигидаги бадий мантиққа эътиборни бурдик:

Эмас мавжуд анингдек гавҳари пок,

Далил улдурки, кийди тожи “лавлок”.

Яъни: “Жумла мавжудот ичра покликда Муҳаммад алайҳиссаломга тенг келадигани йўқ. “Лавлок”, яъни “Агар сен бўлмаганингда фалакларни яратмас эдим”²²⁷ деган ҳадис тожининг у зотга кийдирилиши бунинг далилидир”. “Лавлок” – ҳадис жумласидаги аввалги сўз. Ҳадис бутунликни англатса, ундан ажратиб олинган бир қисм ўша бутунликка ишоратан байт мазмунига сингдириб юбориляпти. Агар “лавлок”дан олдин “тожи” изофаси бўлмаганида эди, “кийди”нинг ўрнига “келди” сўзини ишлатиш мумкин бўларди. Чунки “лавлок”дан ҳадис ирода қилиняпти. “Ҳадисни кийди” дейишдан кўра “ҳадис келди”, яъни “бу хусусда шундай ҳадис келган” деб айтиш мантиққа яқинроқ. Аммо ҳадис ўзининг юксак мазмуни билан тожга ўхшатилаётган

²²⁷ “لو لاک لما خلقت الافلاك” Қудсий ҳадис. Алийул Қори “Тазкиратул мавзӯот” асарида бу ҳадисни мавзӯ деган. Аммо “Шарҳул мавоҳиб” асарида шу маънода келган баъзи ҳадислар зикр қилинган.

экан, энди “тож келди” дейишдан кўра, “тожни кийди” деб айтиш тўғрироқ ва байт тақозо қилган бадий мантиққа тўла мувофиқдир. Шунинг учун илмий-танқидий матнда “кийди” сўзи танланди.

“Фаришталарнинг баёни” бўлимида “*Нисо эрмас аларнинг васфи эр ҳам*” деган сатр бор. Қадимий нусхаларнинг барчасида (A1057, A1074, 2061, 4149, 1420) ва кейинги даврларга оид баъзи нусхаларда (C1, ИО, ХТ) мазкур мисрадаги “нисо” сўзи ўрнида – *тиши* сўзи қўлланган. Арабча “нисо” сўзи “аёл” маъносида бўлиб, қадим туркий “тиши” лафзи ҳам шу маънони англатади. Навоий туркий тилнинг имкониятларини мисоллар билан далиллар экан, “тиши” сўзини шундай ишлатади: “...ов ва кушки, салотин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутаайин эшитур, иккаласин, “шикор” дерлар. Ва овда умдаки кийикдур, турк анинг эркагин “ҳуна” ва *тишисин* “қилчоқчи” дер. Яна суйқуннинг ҳам эркагин “буғу” ва *тишисин* “марал” дер...”²²⁸

Тўғри, бу ўринда Навоий *тиши* сўзини инсоннинг аёл жинсига эмас, ҳайвоннинг урғочи жинсига нисбатан қўллаган. Балки бу сўзни шу маънода ҳам тушуниш борлиги учун баъзи котиблар наздида “фаришталар урғочи ҳам эмас, эркак ҳам эмас” дейишдан кўра “фаришталар аёл ҳам эмас, эркак ҳам эмас” деб айтиш афзал туюлган бўлиши мумкин. Лекин, аслида, *тиши* сўзининг маъноси қадим адабиётда кенгроқ маънода қўлланган бўлса-чи? Масалан “Қутадғу билиг” асарида бу сўз шундай ифодаланган:

Нэчэ миң азығлығ эрэн эркэки

Тишилэрдэ отру узулди көки.²²⁹

Яъни: “Мардларнинг марди бўлган неча минг бақувват эрлар хотинлар туфайли пайлари кесилган”.

²²⁸ Алишер Навоий. Мезонул авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд, Т.: “Фан”, 2000, 14-бет.

²²⁹ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадғу билиг. /Нашрга тайёрловчи: Қаюм Каримов, “Фан”, 1972, 674-бет.

“Туркий тилларнинг этимологик луғати”да ҳам *тиши* сўзининг *урғочи* маъноси билан биргаликда *аёл*, *хотин* маъноларида келиши айтилган.²³⁰

Сўфи Оллоёр ақида матнларида фаришталарга берилган таърифни, яъни фаришталар аёл ва эркак деган жинс билан хосланмаганини байтлар орқали сифатлар экан, “аёл” ёки “хотин” сўзининг ўрнига умуман жинсни англатувчи “тиши” сўзини ишлатган бўлиши мумкин. Қадим туркий сўзларни қўллаш “Саботул ожизин”да кузатилган ҳодиса. Қолаверса, қадимий нусхаларда бу мисра: “*Тиши эрмас аларнинг васфи эр ҳам*” деб келяпти. Шунга кўра матнда “нисо” ўрнига “тиши” сўзи қабул қилинди.

Маълумки, “Саботул ожизин” асари ўз даврида “халқ китоблари” каби оммалашган, севиб ўқилган. Ҳатто одамлар орасида бу китобни ёдаки айтиш анъанаси шаклланган.²³¹ Шунинг учун бўлса керак, “Саботул ожизин”нинг айрим байтлари оғиздан-оғизга ўтиб, гўё мақолга айланиб кетган. “Отанг эрдур, сен ҳам эрдек қилиқ қил, ёмонлик айлаганга яхшилик қил” байти бунга мисол бўла олади. Аммо оғзаки айни вариантни ёзма нусхаларнинг бирортасида учратмадик. Фақат ягона В317 нусхасида шунга яқинроқ шаклда айтилган: “*Отанг эрдур, сен ҳам ердек қилиқ қил*”. Энг қадимий А1057 нусхасида: “*Отанг (ёки отинг ²³²) эрдур, сен ҳам ердек қилиқ қил*”. С2, ИО, РА, С1 да: “*Отанг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил*”. ХТ, А1074, С1420 да: “*Отинг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил*”.

Бу мисранинг оғзаки вариантда айтилганидек: “Отанг эрдур, сен ҳам эрдек қилиқ қил” — эмаслигига бир нечта далил бор. Аввало, ушбу мисрадан олдин келган байтларга назар солайлик:

²³⁰Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. “Наука”, М.:1974. С.245

²³¹ То ўтган асрнинг биринчи чорагигача мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган Сўфи Оллоёр асарлари, хусусан, “Саботул ожизин” китоби яқин-яқингача “мадраса кўрган” ёши улуғларимиз томонидан маърака-анжуманларда махсус ўқилган, йиғиннинг маърифий савиясини белгिलाган. Ҳатто бу китобни ёдаки хатм қилиш мактаби шаклланган. Тошкентлик Абдулазиз қори, марғилонлик Абдулҳаким домла, сурхондарёлик Дўстмуҳаммад домла, хоразмлик Исмоил эшон, Нуруллоҳ маҳдум ва қиблагоҳимиз Фозил Зоҳидлар шу мактабнинг сўнгги вакиллари эди.

²³²Мазкур нусхада бу сўз **اتك** шаклида ёзилган. Бу шаклни эса “отинг” деб ҳам, “отанг” деб ҳам ўқиш мумкин.

Кел э инсон, агар бўлсанг чин эрдек,
Оғирлик пеша қил дунёда ердек.
Агар тепса сани ҳар қайси мавжуд,
Зиён қилма, тақи еткур анга суд.
Юракинг қилсалар оҳан ила чок,
Чиқар олдиға турлук неъмат пок.
Агарчи олама сандин тегар нафъ,
Ўзингдин қилма туфроғ отини рафъ.
Отанг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил
Ёмонлик айлаганга яхшилик қил.

Мазмуни: “Эй инсон, агар ҳақиқий эр бўлсанг, бу дунёда ердек оғир бўл. Сени қанча топтаб, тепсалар-да, уларга зиён етказма, манфаат келтир. Ерни ҳайдаган каби кўксингни темир билан тилиб ёрсалар ҳам, уларнинг олдига ерга ўхшаб турли-туман пок неъматларни муҳайё қил. Токи бу оламга сендан бир манфаат етиб турган экан, “тупроқ” деган номни ўзингдан кўтарма, узоқлаштира. Отанг – Одам алайҳиссалом ердан бунёд қилинган эди, энди сен ҳам ерга ўхшаб, ёмонликка яхшилик қилиш сифатини ўзингда мужассам эт”.

“Отанг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил” эмаслигига матннинг ўзидан чиқарилган бу биринчи мантиқий далил. Бўлим “Жувонмардлик нишони” (Ҳақиқий эр кишининг белгиси) деб номланган ва манзуманинг аввалги байтидаёқ “агар ҳақиқий эр киши бўлсанг, ердек бўл” деган мазмун ифодаланяпти. Гўё “эр бўлиш учун аввал ер бўлиш керак” деб, ер образи олдинги планга олиб чиқияпти. Кейин унинг ҳар бир қирраси гўё қабарик ойна орқали кўрсатилиб, ер билан боғлиқ мазмун байтдан байтга улуғлик касб этиб боряпти. Бу улуғлик шу даражага етадики, ер тушунчаси энди ўзининг бошланқич нуқтаси бўлган “ҳақиқий эр бўлиш” мақомини ҳам бағрига сингдириб юборади: *“Отанг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил”*.

“Ер” байт воқелигида бутун сифатида олдинги сафни табиий равишда эгаллаганидан сўнг унинг ўрнига сунъий йўл билан бир қисмни олиб келиш

бадий мантикка зид. Агар “эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин” мақолидаги ерга берилган салбий оттенкани дастак қилиб, мазкур мисрада “ер”нинг ўрнига “эр” бўлгани маъқулроқ, деб қараладиган бўлса, мисра аввалидаги ер улуғланган байтларни буткул олиб ташлашга тўғри келади. Шунинг учун ҳам бу ўринда “ер” ўрнига “эр” деб ўқилиши маъқул эмас, яъни ақлга номувофиқ.

“*Отанг ердур, сен ҳам эрдек қилиқ қил*” эмаслигига иккинчи далил араб ёзуви билан боғлиқ: эр – **اير** ; ер – **ير**. Жорий ёзувимизда “ер”ни ҳеч қачон “эр” деб ўқиб бўлмагани каби эски ўзбек ёзувида ҳам бу икки ҳар хил шаклни чалкаштиришнинг иложи йўқ, **ير** (ер) деб ёзилган бўлса, “ер” деб, **اير** (эр) деб ёзилган бўлса, “эр” деб ўқилади.

“Отанг” деб эмас, “отинг” дейилишида ҳам мулоҳаза бор. Ҳар иккала ҳолда ҳам инсониятнинг отаси – Одам алайҳиссалом назарда тутиляпти. Одам алайҳиссаломнинг тупроқдан яратилганига кўра “отанг ердур” дейилса, ўхшатиш том бўлади. Агар “отинг ердур” дейилса, арабча **أدم** – “одам” сўзининг луғавий маъноларига мурожаат қилишга эҳтиёж сезилади. *Одам* сўзининг араб тилида – *қора, қўнғир; тери, ошланган тери* каби луғавий маънолари бор.²³³ Тупроқ – ернинг ранги қора ёки қўнғир тусда бўлишини ҳисобга олсак, “отинг ердур” шаклида, бутундан қисм чиқарилиб, бутуннинг ўрнида тақдим қилиняпти. Бутунга ўхшатиш мумкин ва тўғрироқ бўлган ҳолда қисмга ўхшатиш ташбиҳнинг номукаммаллигига сабаб бўлади. Мана шу далилларга кўра матнда “*Отанг ердур, сен ҳам ердек қилиқ қил*” шакли танланди.

Илмий-танқидий матнни тиклашда иккинчи ва учинчи ҳалқани ташкил этувчи фаол ва ёрдамчи нусхалардаги тафовутлар биринчи ҳалқа асос нусха матн вариантыни қувватлаш учун хизмат қилди. Негаки, асос нусхалардаги ўзаро фарқларнинг қайси бири илмий-танқидий матн учун ихтиёр қилиниши айни ҳолда ўзининг далилий тасдиғини топади. Масалан: “*Қадам босқон*

المعجم الوسيط. الجزء الاول. جمهورية مصر العربية. دار الدعوة. استانبول ١٤١٠/١٩٨٩. ص. ٢٣١

манозил эрди пур атр” мисрасидаги босқон сўзи асос нусханинг биринчи манбаси A1057 рақамли қўлёзмада мавжуд эмас, иккинчи қўлёзма C2 да – باسغان (босган) шаклида, учинчи манба – ХТ да باسقان (босқон) кўринишида учрайди. Илмий-танқидий матн учун булардан қай бирини танлашимиз ўринли? Кейинги халқа манбаларига мурожаат қиламиз: A1074 ва C161 да – باسغان (босган), ИО, C1, РА да – باسقان (босқон). Демак, ўзаро муқояса натижасида қўлёзмаларда бу сўзнинг учта – босган, босқон, босган кўриниши мавжуд бўлиб, аксар нусхаларда босқон келгани ишончли матн учун шу шакл танланишига асос бўлди.

Юқорида айтилганидек, ўзаро фарқланувчи кўп нусхали матн орасидан ягона ишончли матнни тиклаш баъзан мантикий далиллашни талаб этади. Масалан: “Бу тунда тут бутун иймонимизни, Сабоҳ қутқор тутундин жонимизни” байтини олиб кўрайлик. Байтдаги تو توندين – тутундин сўзлари асос нусха A1057, C2 ва ёрдамчи нусха C1 да بو توندين – бу тундин деб берилган ва аксар тошбосма, босма матнларда шу шакл оммалашган. Қўлёзманинг қадимийлигига суянадиган бўлсак, бу тундин варианти тўғри. Аммо у ҳолда мантиқ бузилади. Аввалги байтда : “Қўноқмиз бир кеча дунёйи ҳеча/ На ишлар кечадур биздин бу кеча” дейилар экан, бу дунё битта кечага ўхшатиляпти. Кейинги байтда шу мазмун давом эттирилиб, бу тунда, яъни бу дунёда иймонимизни бутун тут, деб Яратгандан сўраляпти. Шу ерда дунё воқелиги тугаб, сўз охират оламига кўчяпти: Сабоҳ, яъни тонгла Қиёматда жонимизни тутундан – жаҳаннам оловининг тутунидан қутқар. Охират оламида жонимизни бу дунёдан қутқар, дейиш мантиққа тўғри келмайди. Чунки соғлом ақидага кўра, Қиёматда банданинг ўй-хаёли бу дунёнинг эмас, охиратнинг ғамида бўлади. Демак, мазкур ўринда бу тундин эмас, тутундин деб ўқилиши тўғрироқ.

“Худовандо йонгилдим турфа ёздим, Шайотин макри бирла йўлдин оздим” байтидаги يانگلدیم – йонгилдим сўзининг A1057, ХТ каби асос нусхаларда ينگلدیم – енгилдим деб ёзилишида умумий мантиқ бузилмаса-да, мазмун сактароқ ифодаланган: “Эй Яратгувчи

зот, шайтон билан жангда турли гуноҳларни қилиб енгилдим” дейиш тўғри, албатта. Аммо бунда Сўфи Оллоёرنинг сўз қўллашдаги бадий маҳоратига бироз таън етади. “Адашдим” маъносидаги *йонгилдим* қадим туркий сўздир.²³⁴ *Йонгилдим* – янглишдим, хатога кетишнинг аввалги даражаси. *Ёздим* – гуноҳ қилдим, хатонинг кейинги даражаси. *Оздим* – кўп гуноҳлар қилиб, йўлдан адашиб кетдим, хатонинг сўнгги даражаси. Асос маъноси битта бўлган учта сўз бир байтга сиғдирилган. Агар бу ўринда *енгилдим* сўзи қўлланса, “оллоёрона” руҳ очилмай қолади. Шу мантикка кўра, илмий-танқидий матнда С2 асос ва С1 ёрдамчи нусхалардаги *йонгилдим* сўзи мақбул кўрилади.

“Саботул ожизин” матнида бугун истеъмолда бўлган айрим туркий сўзларнинг архаик шаклда учраши кузатилади. “*Уялма маърифатни ўрганурдин*” мисраси кўпчиликка таниш ва ёд бўлиб кетган. “Саботул ожизин”нинг Марказий Осиёга тарқалган қўлёзма ва тошбосма нусхаларида мазкур мисра юқоридаги тарзда келган. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фондида сақланаётган энг қадимий А1057 – асос, А1074 ва “ИО” – фаол, В4149, С1420, “РА” – ёрдамчи ва “ГҚ” нусхаларда мисрадаги “*ўрганурдин*” сўзи “*ўгранурдин*” деб ёзилган. Гарчи учта асос нусхаларнинг икkitаси (С2, “ХТ”) да бу сўз “*ўрганурдин*” деб ёзилган ва тилимиз шу шаклга мослашган бўлса-да, матн аниқлигига эришиш мақсадида изландик. Э.В.Севортяннинг “Туркий тилларнинг этимологик луғати” асарида бу сўзнинг ўзаги ва ундан ясалган ўзакдош сўзлар шундай ифодаланган: “*ö* – тушунмоқ; *ö-g* – ақл; *ö-gur* – тушунтирмоқ; *ö-güt*(*<ögür-t*) – маслаҳат; *ög-rä-n* – тагига етмоқ, ўрганмоқ; *ög-rä-t* – ўргатмоқ”.²³⁵

²³⁴Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. “Наука”, М.:1974. С.120

²³⁵Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. “Наука”, М.:1974. С.501

Шунингдек, бошқа манбада “ög-rä-n” даги биринчи бўғин ундоши – g (г) билан иккинчи бўғин ундоши – r (р) даврлар ўтиб ўрин алмашгани ва бугун биз талаффуз қилаётган ҳолга келгани айтилган.²³⁶ Демак, Сўфи Оллоёр яшаган даврларда бу қадим туркий сўзнинг асл шакли сақланган ва адабиётда қўлланган. Бунга “ўгранур” шаклининг энг қадимий манбаларда учрагани далилдир. Шунингдек, *ёғмур* (*кўкармас тоша ёғмур ёғса ҳам кўп*), *телмурмоқ* (*тубан бошингни, телмуртур кўзингни*) сўзларини ҳам бунга мисол қилса бўлади.

Матншунослик тадқиқида мантикий далиллаш методи қанчалик зарурат ҳисобланмасин, қўлёзмада акс этган реал тарихий матнга нисбатан иккиламчи ҳодисадир. Ҳам мазмун, ҳам бадиий мантиқ талаб қилаётган сўз матншуносга нечоғли мувофиқ кўринмасин, қадимий нусха матнидан фарқланар экан, бундай вазиятда ечимни субъектив ўзанга буриш натижани илмийликдан йироқлаштиради. Илмий-танқидий матннинг ишончлилиги айтиш жараёнда ўзига маъқул битта қўлёзма, битта нусха, битта матн атрофида ўралашиб қолмасдан, балки таъсирлардан юқорироқ кўтарилиб, фарқларга объектив назар билан қараш малакасининг шаклланишига боғлиқ. Чунки тайёрланаётган матн матншуносники эмас, унинг ўз муаллифи бор. Матншунос ҳар томонлама асосланган илмий-танқидий матнни тиклар экан, бу билан у гўё муаллиф матнини тақдим қилади. “Матннинг муаллиф иштирокисиз амалга оширилган ҳар қандай таҳрири эса асар моҳиятига зарар етказиши жиҳатидан мақсадга мувофиқ эмас”.²³⁷ Илмий-танқидий матн тақдими шу даражада масъулиятли ва жиддий масала.

²³⁶Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т.: “Университет”, 2000, 484-485-бетлар.

²³⁷Жабборов Н. Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи. //Адабий манба: ўрганишнинг замонавий тамойиллари ва нашр муаммолари. Мақолалар тўплами. Қарши, “Насаф”, 2013, 7-бет.

Муқояса жараёнида бир неча марта шундай вазиятга дуч келдик. Мисол сифатида биринчи ҳалқанинг учинчи – ҲТ ва учинчи ҳалқанинг бешинчи қўлёзмаси – С1 нусхаларда келган “*Тўшаб қалин, ёпиб тоат жамолин / Қўйубсан бошинга болин ваболин*” байтини келтириш мумкин. Байтнинг шарҳи: “*Ибодат соатида тагингга қават-қават қалин кўрпачаларни тўшаб ва шу ишинг билан тоат жамолини ёпиб, тўсиб, бошингни зарар-зиён болишига қўйиб, зафлатга ботиб ётибсан*”. Ёндош байтларнинг маъноси ва манзуманинг умумий мазмуни мазкур байтни шундай шарҳлашни тақозо қиляпти. Чунки манзума “*Кел, э зоҳид, қўлунгдин берма тоат / Зиёд эт тоатинг соат басоат*” деб бошланган ва тоат мавзуси байтдан-байтга давом эттирилган. Манзуманинг умумий руҳи ва бадий мантиқ ушбу ўринда тоат сўзининг ишлатилишини ҳар томонлама тасдиқляпти. Аммо биринчи ҳалқа қўлёзмаларининг энг қадимийси – А1057 ва С2 асос нусхаларда, иккинчи ҳалқанинг энг қадимий – А1074 ва ИО шарҳ нусхаларида бу ўринда тоатга ҳам мазмунан, ҳам шаклан зид бўлган бидъат сўзи қўлланган: “*Тўшаб қалин, ёпиб бидъат жамолин / Қўйубсан бошинга болин ваболин*”. Арабча бидъат сўзининг луғавий маъноси “янгилик”дир. Шариат истилоҳида бидъат деганда шаръий далили йўқ, ҳеч бир асоссиз ҳолда дин таркибига қўшиб қўйилган нарсга тушунилади. Демак, кимки хоҳ ақидада, хоҳ сўзда, хоҳ амалда шаръий асосга эга эмас янги бир ишни динга боғласа, бу бидъат ҳисобланади.

Энди бу маънони қандай қилиб байтга жойлаймиз? Манзуманинг умумий мазмуни, бадий мантиқ бутун бўй-баста билан бу ҳаракатимизга қарши. Қолаверса, бидъат тушунчаси салбий ҳодисага далолат қилар экан, қанақасига бу салбиятни ижобий маънодаги жамол сўзи билан сифатлаш мумкин?

Лекин бошдан-оёқ қуролланган бу мантиқий далиллар тарихий қатъият билан тўла зирҳланган қадимий матн олдида ҳамиша ожиз. Матннинг ички ва ташқи хусусиятларига кўра, битта умумий нусхадан кўчирилмагани аниқланган, ҳар бири алоҳида, мустақил қўлёзма

сифатида юзага чиққан қадимий матнларнинг барчасида на тасодифан, на онгли равишда бир хил хато содир этилиши мумкин бўлмаган иш. Демак, қадимий нусхаларда келган матн шакли устида жиддийроқ изланишга мажбурмиз.

*“Тўшаб қалин, ёпиб бидъат “жамол”ин,
Қўйубсан бошинга болин ваболин”.*

Яъни: “Ибодат маҳалида қалин кўрпа-тўшакларга бурканиб ётишинг – динда бўлмаган ишни пайдо қилишингдир, асли ёмон ва хунук бўлган ишни яхши ва чиройли қилиб кўрсатишингдир. Бу ишинг билан бошингни зиёну зарар болишига қўйибсан”.

Агар байтга мазкур шарҳ орқали ёндашсак, манзуманинг умумий мазмунидаги тоат мавзуси унинг зидди бўлган ҳолатни келтириш билан чуқурлашяпти. Йўқни бор, ёмонни яхши, хунукни чиройли қилиб кўрсатиш тоатни тарк қилган маҳалда юзага чиқиб, бу иллатлар бидъатпарастлик, каззоблик, мунофиқликнинг аломати экани байтдан англашиляпти. *Жамол* сўзи луғатда “гўзаллик”, “чирой” маъносини англатади. Луғавий маънодаги сифат (*гўзал, чиройли*) инсон танасидаги энг қадрли жой – юзга нисбатан ишлатилиб, бора-бора *жамол* дейилганида мутлоқ юз, чехра тушуниладиган бўлган. Шунинг учун ҳам қачонки, *жамол* сўзи қўлланса, дафъатан *инсон юзи* тасаввурга келади. Агар байтдаги “жамол” луғавий маъноси билан изоҳланса, “бидъат чиройи” бирикмаси ҳосил бўлади. Бунда бидъат – ҳақиқий, чирой – мажозий маънода қўлланыляпти. Яъни: *“аслида йўғ-у, лекин бордек, аслида ёмон-у, аммо яхшидек, аслида хунук-у, бироқ чиройли қилиб кўрсатилаётган бидъат кийимини устингга ёпиб...”* Балки мана шу маънога кўра “Иршодул оъизин” шарҳида *ёпиб бидъат жамолин* ибораси “бидъат кийимин ёпиниб” деб изоҳланган. Байтдан шу мазмун тушунилгани учун ҳам матннинг жорий ёзувдаги шаклида *жамол* сўзи қўштирноқ ичига олинди.

ҲТ нусхасида яна бир қизиқ ҳол кузатилади. “Сезмоқ”, “ҳис қилмоқ” маъносидаги “туймоқ” феъли кўп ҳолда “билмоқ” феъли билан ўрин алмашган. Масалан:

Иноят номасин қўлга олурлар,

У кунни ўтганин **билмай** қолурлар...

Агар банда муъаззаб бўлса анда,

Қолур **билмай** бу ишни ул даранда...

Тузук йўл деб кадам ўтру солурсан,

Қудукға тушганинг **билмай** қолурсан.

Қадимий нусхаларнинг барчасида байтда келган *билмай* сўзининг ўрнида *туймай* сўзи қўлланган. Бу икки сўз маъноси мақсад эътибори билан бир-бирига яқин бўлса-да, амалда намоён бўлиш жиҳатидан фарқланади. *Билмай қолиш* кечинмасига *туймай қолиш*дан кўра кўпроқ вақт сарф бўлади. Чунки *билмай қолиш* – онгда, *туймай қолиш* сезгида кечади. Аслида, сезиш (сезги туйғуси) ўйлаш, фикрлаш ва сонсиз тушунчалар оралаб кечадиган онг фаолиятидан анча тез рўй берадиган жараёндир. Келтирилган байтлардаги воқелик эса аини тезликни тақозо қиляпти. Шу эътиборга кўра, илмий-танқидий матн учун қадимий нусхалардаги *туймай* варианты танланди.

Сўфи Оллоёр ҳаёти бўйича изланишлар олиб борган Ш.Сирожиддинов тадқиқотларидан бирида Сўфи Оллоёрнинг ўғли, тўғрироғи, унинг исми хусусида адабиётлардан адабиётларга ўтиб келаётган маълумотни шубҳа остига қўйиб, “аслида унинг исми Муҳаммад Содик эмас, балки Муҳаммад Сиддиқдир” дейди.²³⁸ Адабиётшунос олим ҳижрий 1408/1988 йил Техрондаги “Ал-мактабатул исломийя”, Гунбади қобус–Ҳожи Тиллоий матбаъа нусхасидаги маълумотларга асосан бу фикрни илгари сурган эди. Албатта битта босма нусхадаги маълумотдан хулоса ясаб, тарихий ҳақиқатни шакллантириш мушқил иш. Аммо энг қадимий нусхалар саналган

²³⁸Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти.Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001, 9-бет.

A1057 ва C2 нусхаларда келган бу фактга оид матн Ш. Сирожиддиновнинг Сўфи Оллоёр ўғлининг исми ҳақидаги қараши тўғрилигини узил-кесил ҳал қилди:

كۆزۈمنى روشنى صديق محمد يراق بولسون كۆزۈنگىدىن ديدەء بد

Кўзумни равшани Сиддиқ Муҳаммад,

Йироқ бўлсун кўзингдин дийдаи бад.

Илмий аппаратнинг **иккинчи бўлимида** тадқиқот натижалари яхлитлаштирилиб, қиёсий-таснифий жадваллар, чизмалар ва диаграммалар шаклида тақдим қилинди. *Асос, фаол ва ёрдамчи нусхалардаги тавофутлар*” деб номланган 1-жадвалда A1057, C2, ХТ – асос, A1074, ИО – фаол, C1 – ёрдамчи нусралардаги фарқлар ўзаро қиёсланди, тавофутлар нисбати илмий-танқидий матнга нисбатан акс эттирилди.

“*Саботул оғизин*”даги *тажнисларнинг тўла индекси*” жадвали олти катакдан иборат бўлиб, биринчи катакда тажнис санъатининг матндаги тартиб рақами келтирилди. Иккинчи катакда ҳар бир тажнис шакли ўзаро жуфтликда акс эттирилди. Учинчи катакда жуфтликдаги ҳар бир бўлакнинг маъноси изоҳланди. Тўртинчи катакда тажнис ҳодисасининг матнда келиш ўрни (бўлим–байт) кўрсатилди. Бешинчи катакда тажнисларнинг матнда ифодаланиш шакллари берилди. Олтинчи катакда тажнис турлари аниқланди.

“*Махзанул мутеъин*”даги *мавзулар ва истинбот қилинган манбалар*” жадвалида ақоид илмига оид мавзулар, ақоид фаслида келтирилган манбалар, фикҳ илмига оид мавзулар, фикҳ фаслида келтирилган манбалар рўйхати тартибланди.

“*Ақоид масалаларининг мувофиқлик нисбати*” жадвалида ақоид илмининг учта мўътабар манбаси – “Ал-фикҳул акбар”, “Ақидатут тоҳавий” ва “Ақоидун насафий”да баҳс юритилган

мавзулар калит сўзлари ва бирикмаларининг “Саботул ожизин” матнидаги ақоид мавзуларига нисбати қиёсий ўрганилди.

“Ақоид ҳукмларининг манбалар аро умумлашмаси” жадвалида ҳар учала мўътабар манбалардаги ҳукмлар умумлаштирилиб, “Саботул ожизин”даги ҳукмларга солиштирилди.

“Саботул ожизин” қўлёзмаларининг хронологик таснифи” деб аталган олтинчи ва “Саботул ожизин” тошбосма нусхаларининг хронологик таснифи” номли еттинчи жадвалларда “Саботул ожизин”нинг ЎзРФА ШИ фондида сақланаётган қўлёзма ва тошбосма нусхаларининг инвентар рақамлари, ҳижрий ва милодий йил ҳисобида кўчирилган вақти (тошбосма нусхаларнинг босилган санаси ва ўрни) ва фонд номи кўрсатилди.

“ЎзРФА Шарқшунослик институтидан бошқа фондлардаги нусхалар” жадвалида Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фондида, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида ва шахсий кутубхоналарда сақланаётган нусхаларнинг кўрсаткич рақами, кўчирилган йили, ҳажми ва ўлчови ҳақида маълумот берилди.

Чизмалар орқали илмий-танқидий матнга асос бўлган қўлёзма, тошбосма ва босма нусхаларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси, шунингдек, “Саботул ожизин” нашрларининг умумий географик атласи акс эттирилди. Диаграммалар Сўфи Оллоёр таржимаи ҳолига оид манбаларнинг ишончлилиқ даражасини ва қўлёзмаларнинг шартли хронологик нисбатини кўрсатишга хизмат қилди.

Учинчи бўлимда “Саботул ожизин” матни мавзуй жиҳатдан етти қисмга бўлиб таснифланди. Ҳар бир қисм рим рақами билан белгиланиб, муайян мавзу асосида мустақил номланди. **I қисм** “Саботул ожизин”да қўлланган арабий жумла ва бирикмалар” деб аталди. Бу қисмда матнда келган арабий жумлалар манбавий асосига кўра уч гуруҳга ажратиб ўрганилди. Масалан:

а) оятлар:

раҳматан лил оламин (رحمة للعالمين) – Анбиё сураси, 107-оят: «(Эй Муҳаммад алайҳиссалом), дарҳақиқат, Биз Сизни барча оламларга фақат раҳмат (яъни, Оллоҳнинг раҳмати – жаннатига етакловчи) қилиб юбордик» 2-1, 69-1, 69-8

б) ҳадислар:

фатлубний тажидний (فاطلبنى تجدنى) – «Бас, Мени изла, топасан»; кудсий ҳадис, санади номаълум. 48-6

в) иборалар:

сано лил холиқи ғаброву афлок (ثناء للخالق غبراء و افلاك) – Еру осмонларни яратувчи Зотга мақтовлар бўлсин! 1-1

Бунда йирик қора ҳарфлар билан ажратилган сўзлар гуруҳнинг номланишини, курсивдаги сўзлар арабий жумланинг матнда келиш шаклини, қавс ичидаги ёзув бу шаклнинг араб хатидаги кўринишини акс эттирган. Кейин мазкур арабий жумланинг қайси сура ва қайси оятга тегишлилиги, агар ҳадис бўлса санади келтирилиб, оят ёки ҳадиснинг тўлиқ варианты таржимада берилди. Таржима матнида тагига чизилган сўзлар “Саботул ожизин”да келган арабий жумлага оидлигини англатади. Ҳар бир изоҳ сўнгида келтирилган чизиқчали сонлар бўлим ва байт рақамини билдиради. Масалан, аввалги изоҳ сўнгидаги 2-1, 69-1, 69-8 сонлари *раҳматан лил оламин* жумласининг уч ўринда – 2-бўлимнинг 1-байтида, 69-бўлимнинг 1-байтида ва 69-бўлимнинг 8-байтида учрашини аниқ кўрсатади.

Жумлалар саналганидан кейин матнда келган арабий бирикмалар алифбо тартибида берилиб, изоҳланди. Масалан:

амморайи дун (امارة دون) – ёмонликка буюрувчи 63-1

би ло шахват (بلا شهوة) – шахватсиз; шахватдан холи 8-3

доббатул арз (دابة الارض) – Қиёмат аломатлари зикр қилинган ҳадисларда хабар берилишича, Қиёмат куни чиқадиған бақувват туёқли, бадани жун билан қопланган баҳайбат махлуқ 2-9

II қисмда фақат асар матни доирасида Оллоҳ таолога нисбатан қўлланган сифатлар бирма-бир саналиб, ҳар бирининг маъноси изоҳланди ва уларнинг матнда учраш ўрни аниқ кўрсатилди. Масалан:

Аҳад – Яккаю ягона 27-7, 82-5

Биру бор – Танҳо ва доим мавжуд 21-5, 27-9

Вожиб таоло – Барча ишни бўлдирувчи олий Зот 2-10

Доноий асрор – Сирларни билувчи 16-10, 25-22, 26-49, 34-10,

III қисмда Муҳаммад алайҳиссаломнинг асар матнига хос сифатлари тартибланиб, ҳар бир сифатнинг маънолари изоҳланди ва матнда учраш ўрни кўрсатилди. Масалан:

Аҳмад – Мақтовга энг муносиб 11-14

Гавҳари пок – Пок гавҳар 2-3, 1-1

Мустафо – Танланган 9-23, 12-7, 14-8, 35-20, 35-21, 44-1, 48-31,

Нигини анбиё – Пайғамбарлар мухри (Муҳаммад алайҳиссаломнинг охириги пайғамбар эканига ишора) 9-23

IV қисмда Муҳаммад алайҳиссаломдан бошқа пайғамбарлар номлари ёки сифатлари келтирилди. Масалан:

Забихуллоҳ (**Исмоил** алайҳиссалом) 65-0, 65-11

Илёс алайҳиссалом 1-30

Калим (**Мусо** алайҳиссалом) 1-18, 1-29

Лут алайҳиссалом 35-24

Бунда қавс ичидаги изоҳ матнда келган сифат қайси пайғамбарга тегишлилигига ишора. Қора ранг билан ажратилган исмлар пайғамбарларнинг Қуръон ва ҳадисларда келган номларини билдиради.

V қисмда “Саботул ожизин” матнида зикри ўтган манбаларнинг номи алифбо тартибида берилиб, изоҳда манбанинг мавзуси, муаллиф номи, таржимаи ҳоли ва бошқа асарлари билан боғлиқ маълумотлар тақдим этилди. Масалан:

Аврод – дуо ва зикрлар мажмуи; муаллифи Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Бакрий (ваф. ҳиж.632\1235й.) 24-16

Жомии Мишкот – ҳадислар шарҳидан иборат бу китобнинг номи аслида “Мишкотул масобих” бўлиб, муаллифи Валийуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Хатиб Табризий . Бу асар ҳиж. 737 \1337 йил ёзилган. 47-1

Кофий – фикҳий мавзудаги бу манбанинг тўлиқ номи – “Китобул кофий”. Муаллифи Ҳоким аш-Шаҳид (ваф. ҳиж. 334 \ 946й.) 9-19

Нихоя – Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” китобига ёзилган шарҳ. Муаллифи Ҳасан ибн Али Ҳажжож ибн Али Ҳисомуддин Сифноқий. Ҳиж. V-II-VIII асрлар. 57-12

Рисолайи Абуллайс – бу ўринда “Имомул Ҳудо”(“Ҳидоят имоми”) номи билан танилган машҳур олим Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандийнинг асарларидан бири назарда тутилмоқда. Унинг “Танбиҳул ғофилин”, “Бўстонул орифин”, “Шарҳул жомеъис сағир”, “Ан навозил”, “Ал фатово” , “Ал хизанатул фикҳ” сингари асарлари бор. Абу Лайс Самарқандий ҳижрий 376\987 йилда вафот этган. 52-21

VI қисмда матнда келган тарихий шахсларнинг таржимаи ҳоллари уларни тарихда машҳур қилган сийратлари, ҳаётида рўй берган ажиб воқеалари билан боғлаб изоҳланди. Масалан:

Абдуллоҳ Ансор – Ансорий ал-Ҳаравий, Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, сўфий, ханбалӣй. 397 \1006 йил Ҳиротда туғилган. Абулҳасан Ҳароқоний билан учрашган. Ҳиротда мўътазилий ва ашъарийларга қарши фаол мунозаралар олиб борган. “Шайхулислом” унвонига сазовор бўлган. 482 \1089 йил Ҳиротда вафот этган. 73-1, 73-10

Абдуллоҳ ибн Муборак – Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий. Туғилган йили – 118 \736й. Куняси - Абу Абдурраҳмон. Отаси турк, онаси

хоразмлик. Ибн Муборак Имом Аъзамнинг шогирдларидан бўлиб, Аҳмад ибн Ҳанбалнинг айтишича, фикҳда, нахву луғатда, адабу фасоҳат илмида, зуҳду тақвода замонасининг тенгсиз олими бўлган. Ибн Муборакнинг тижорати ҳам кенг бўлиб, йилига юз минг дирҳамни қашшоқларга инфоқ қилган. Ибн Муборак Рум ғазотидан қайтганидан сўнг хижрий 181 \797йилда вафот этган. 51-0

Бишр Хофий – Бишр ал-Ҳорис ал-Хофий. Кунияси – Абу Наср. Хижрий 152 \759 Марвда туғилган. Кейинроқ Боғдодда истиқомат қилган. Бишр Хофий тақвода тенгсиз, ҳаким зотлардан эди. У замонасининг кўзга кўринган шайхларидан Фузайл ибн Иёз билан дўст тутинган. Бишр ал-Ҳориснинг “Хофий”(ялангоёқ) деб лақаб олишининг сабаби шуки, у бир куни этикчининг олдида борди. Ундан ипи узилиб кетган наъли(ипли шиппаги) учун боғич сўради. Этикчи бироз оғриниб: “Намунча, одамларга ишларингни юкламасанглар!”- деб юборди. Шунда Бишр ал-Ҳорис кўлига ушлаб турган шиппагини ва унинг нариги пойини ҳам ечиб, улоқтирди. Шундан сўнг у қайта оёғига шиппак киймади, доимо оёқ яланг юрди. Бишр ал-Хофийнинг сўзларидан:“Кимки дунёда азиз, охирада саломат бўлишни хоҳласа, гапирмасин, гувоҳликка ўтмасин, бирор қавмга имом бўлмасин, бировнинг таомини емасин”. Бишр ал-Хофий 227 \842 йили, 75 ёшида дунёдан ўтган. 53-7, 53-8

VII қисмда баъзи диний атама ва тушунчалар изоҳланган:

Аимма – (Матнда келиши: *“Аимма билди Қуръон маънисин туз / Кўнгилни қўймагил, сан ҳар қаю юз!”*) Имомлар, яъни “имом” сўзининг кўплик шакли. “Имом” сўзининг луғавий маъноси – эргашиладиган, пешқадам киши. Қуръони каримда пайғамбарларга нисбатан ҳам “аимма” сўзи қўлланган: *“Яна уларни Бизнинг амримиз билан (кишиларни Ҳақ Йўлга) ҳидоят этадиган пешволар қилдик”*(Анбиё сураси, 73). Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан сўнгги халифаларга ҳам “аимма” сўзи қўлланган. Чунки халифалар сўзлари ва ҳукмлари олиниб, одамлар уларга

эргашадиган мақомда бўлганлар. Умуман, саҳоба, тобеин ва улардан кейинги уламоларнинг муайян йўналишда машҳур бўлганларига ҳам “аимма” атамаси қўлланган. Масалан, фикҳда тўрт мазҳаб пешвоси: Имом Абу Ҳанифа, Имом Молик, Имом Шофеъий, Имом Аҳмадлар аксар манбаларда “аимма” (ёки: *الائمة الاربعة* – тўртта имомлар) дейилади. Шунингдек, ҳадис илмида: Ал-Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Ат-Термизий, Нисой, Ибн Мажаларга ҳам “аимма” (ёки: *الائمة الستة* – олтита имомлар) сўзи ишлатилади. 6-20, 6-47, 7-31, 11-24, 45-5, 45-6, 57-37.

Биҳишти Адн (Матнда келиши: *“Агар сонсиз ато қилса Худойинг / Биҳишти Адн эшигин сурса пойинг”*). Биҳишт – жаннатнинг форсча номланиши. Адн Қуръони каримнинг “Баййина” сураси 8-оятида зикр қилинган бўлиб, “Тафсирул Қуртубий”да айтилишича, жаннат боғларининг ўртасидаги бир боғ. “Тафсирул Алусий”да адн сўзи *қарорлашиш, мустаҳкам ўрнашиш* дея изоҳланган. “Тафсирур Розий”да: “Жаннатдаги муайян ўриннинг номи” деб тафсир этилган. “Ат-тахрир ва ват танвир” номли тафсир китобида: “Адн бу – мангулик ва доимий қароргоҳ” дейилган. 68-5.

Тўртинчи бўлимда “Саботул ожизин”га сал кам 1000 сўзлик луғат тузилди. Луғатда изоҳланаётган ҳар бир сўз алифбо тартибида келтирилди ва унинг қайси тилга мансублиги кўрсатилди. Масалан, арабча бўлса – (а.) деб, форсча бўлса – (ф.) деб қўйилди. Қайси сўздан кейин а.ф. (ёки ф.а.) деб қўйилган бўлса, арабча ва форсча сўз қўшилиб, янги бир сўз ясалганини билдиради. Туркий сўзлар бундай ишораларсиз келтирилди. Луғатда сўзнинг араб ёзувидаги шакли ҳам берилди. Кейин ўзбекча маъноси ифодаланди. Синоним маъноларни кўрсатиш зарурати туғилганда сўзлар вергул билан, маънода фарқ бўлса, нуқтали вергул билан ажратилди. Қавс ичида берилган изоҳлар, асосан, сўзнинг грамматик маъносини ёки вазифасини англатади. Битта сўзнинг бошқа-бошқа маънолари

бўлса, рақамлар билан фарқлаб кўрсатилди. Изоҳлардан кейин келган рақамлар сўзнинг нечанчи бўлимда, нечанчи байтда, неча марта учрашига ишорадир. Масалан:

Абас а. **عبث** Эрмак, ўйин; беҳуда 26-52, 53-10, 58-12, 70-5

Абйаз а. **ابيض** Оқ, оппоқ 2-7

Авбош ф. **اوباش** Дайди, безори 41-29

Байзо а. **بيضاء** Оқ, оппоқ; порлоқ; офтоб 59-2

Байакбор ф. **بايكبار** Бир марта 62-7, 26-16, 26-49

Базл а. **بذل** Саховат, тухфа 57-14

Вагарна а.ф. **وگرنه** Гарчи (*ва агар қанчалик* нинг қисқартма шакли)

Вазирак а. **وزيرك** Вазир (*-ак* кичрайтиш қўшимчаси) 80-31

Валима а. **وليمة** Базм, зифат, тўй 52-32

Тадқиқотнинг “Саботул ожизин”нинг илмий-танқидий матни ва қиёсий-таснифий тадқиқи” деб номланган сўнгги боб ҳажмининг олдинги боблардан фарқланиши қўйилган муаммонинг салмоғи билан белгиланади. Мазкур боб хулосаларини шундай умумлаштириш мумкин:

- кўп нусхали матн тарихини ўрганиш асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхаларини турли таснифлар асосида гуруҳлаш, ҳар томонлама қиёслаш ва саралашдан бошланиб, охири аниқ ва ишончли далиллар билан қувватланган илмий-танқидий матнни тайёрлаш билан ниҳояланади;

- “Саботул ожизин” нашрларининг умумий географик атласи матннинг таъсир доирасини аниқ кўрсатувчи ўзига хос ишланмадир;

- муайян матннинг пайдо бўлишидан то охириги ҳолатигача давом этган ўзгаришлар силсиласи *матн тарихини* ташкил қилар экан, матншуноснинг вазифаси мана шу ўзгаришларни аниқлаш,

уларни тарихий, илмий далиллар билан асослаш ва шу йўл билан асл матнни тиклашдир;

- “Саботул ожизин”нинг 200 га яқин қўлёзма ва тошбосма нусхалари хиллаш, таснифлаш, қиёслаш ва саралаш тамойиллари асосида ўрганилиб, тадқиқ натижалари “том бутунлик” ва “матнлар аро бутунлик”ни аниқлашга хизмат қилди; “том бутунлик” тамойилининг бирламчи аломати қўлёзманинг қадимийлиги билан характерланади;

- ишончли матнни тиклаш жараёни силсилавий тизимда кечиб, биринчи ҳалқа “асос нусхалар”, иккинчи ҳалқа “фаол нусхалар”, учинчи ҳалқа “ёрдамчи нусхалар”дан ташкил топди; асос ҳалқа матн пойдеворини, фаол ҳалқа матндаги муҳим фарқларни, ёрдамчи ҳалқа зарур ўринларда иккинчи даражали фарқларни гавдалантирди;

- сарлавҳаларнинг номланиши, бўлимларнинг тузилиши, сўзларнинг фонетик-график кўриниши ва морфологик шаклидаги тафовутларга кўра нусхалар бир умумий манбадан кўчирилган эмас;

- XIX аср охири ва XX асрга оид қўлёзма ва тошбосма нусхаларидаги сарлавҳаларнинг номланишидаги аксар форсий тил конструкцияси, XVIII аср охири ва XIX аср аввалидаги нусхаларда эса бўлимларнинг деярли сарлавҳасиз ажратилгани уларнинг муаллиф матнига нисбатан шартлилик характериға эға эканини билдиради;

- ҳар доим ҳам қадимийроқ нусха замонавийроғидан ёки тўлиғи ноқисидан етакчи бўлолмайди;

- таҳқиқ жараёни матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир жумланинг муаллиф матниға мувофиқлигини илмий далиллар билан ҳар томонлама асослаш экан, муҳаққиқнинг вазифаси таҳқиқда муқобил нусхалар билан чегараланиб қолиш эмас, балки қайси

нусха матни қайсисидан келиб чиққанини аниқлаш ва шу йўл билан аслиятга яқинлашишдир;

- ишончли матн битта эмас, турли даврга оид бир нечта нусхалар асосида тиклашни тақозо қилгани учун жадваллар орқали акс эттирилган матн ислоҳи жараёни етакчи қўлёзмадан механик равишда нусха кўчириш йўли билан эмас, балки мантикий далиллаш орқали олиб борилиши шарт;

- “Саботул ожизин”нинг оғзаки вариантлари ёзма нусхалардан фарқланади;

- назарий қисмга илова тарзида келтирилган “илмий аппарат”нинг конструктив мустаҳкамлиги ва структур жиҳатдан бойлиги танқидий матннинг аниқлигини таъминловчи бош хусусиятдир;

- илмий-танқидий матннинг турли изоҳ ва кўрсаткичлардан холи тузилиши илмий нашрлар учун ҳам, оммавий нашрлар учун ҳам қулайлик туғдиради;

- илмий-танқидий матни тайёрланаётган асар спецификаси матншуносга мавзуга дахлдор асосий ва жузъий тушунчалардан хабардор бўлиш мажбуриятини юклайди.

ХУЛОСА

Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбалари, “Саботул ожизин” асари герменевтикаси ва мазкур асар илмий-танқидий матнини яратиш билан боғлиқ муаммоларни комплекс тадқиқ этиш натижаларини қуйидаги хулосалар билан умумлаштириш мумкин:

1. Тадқиқотда Сўфи Оллоёр шахси ва асарлари биографиясига оид бир қатор янги маълумотлар илмий истифодага олиб киритилиши билан шу пайтгача турли манбаларда тарқоқ ҳолда ётган “Саботул ожизин” асарини ўрганиш бўйича амалга оширилган икки юз йиллик тажриба битта тадқиқот

доирасида яхлитлашган ва илмий-танқидий матннинг потенциал ресурси кенгайган.

2. Сўфи Оллоёр биографияси билан боғлиқ энг қадимий манба – XVII аср охирида Саййид Муҳаммад ибн Охунд Қози Камол томонидан ёзилган “Тухфатул аҳбоб” тазкираси Сўфи Оллоёр таржимаи ҳоли манбаларининг ишончлилиқ нисбатини белгилашда асосий манбадир. Муаллиф таржимаи ҳоли билан боғлиқ манбалардан манбаларга ўтиб келаётган “Рисолаи Азиза”даги маълумотларнинг аксари манбавий асосга эга эмас. Адибнинг пири шайх Наврўз ва Ҳабибуллоҳ икки тарихий шахсдир.

3. Адиб илмий-адабий мероси “Маслакул муттақин”, “Саботул ожизин”, “Махзанул мутеъин”, “Муродул орифин” каби тўрт асардан иборат. “Тухфатут толибин” Сўфи Оллоёр асари эмас, балки “Муродул орифин” байтларининг изоҳли йиғмасидир. Сўфи Оллоёр ўзидаги билим заҳирасини ақоид ва фикҳ илмининг 30 га яқин мавзулари бўйича 40 дан ортиқ манбалардан истинбот қилинган “Махзанул мутеъин” мисолида тизимга солган, натижада, асар муаллиф учун таҳсиллий аҳамият касб этган. Маслакул муттақин”, “Махзанул мутеъин” ва “Муродул орифин” асарларининг қўлёзма манбалар асосида махсус ўрганилиши “Саботул ожизин” илмий-танқидий матннинг ишончлилигини таъминлаган омиллардан биридир.

4. Шарҳ илми тадқиқида асос вазифасини ўтаган илмий мезон шарҳнинг вужудга келиши, шаклланиши, мустақил илм сифатида барқарорлашуви ҳодисаларини Исломдан кейинги давр базасида ўрганишни тақозо қилади. Барча турдаги шарҳлар учун умумий, тармоқлараро барқарор қонуниятлар мавжуд. Шарҳ илмининг текшириш усуллари, илмий тамойиллари нафақат замонавий адабиётшунослигимиз, балки герменевтика таълимотининг асосчилари бўлган Ғарб олимларининг илмий-адабий мезонлари учун ҳам замин вазифасини ўтаган.

5. “Саботул ожизин”нинг ҳар учала шарҳи матн мазмунини баён қилиш жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи ва оммалаштиришда муҳим аҳамиятга эга бирламчи манбалар саналади, лекин шарҳ илми анъаналарини давом

эттириш, ривожлантириш жиҳатидан қаралса, “Ҳидоятут толибин” қолган икки шарҳдан юқорироқ мартабада туради. Шарҳланаётган асарнинг муносиб баҳоси таҳлилнинг мазмун ва шакл уйғунлигида олиб борилишида намоён бўлади, шарҳларда мазмун тадқиқи билан параллел равишда шаклга ҳам жиддий эътибор қаратилиши тарбиявий хусусиятга эга манбани таълимий даражага кўтаради.

6. Катта ҳажмдаги матнларни муайян хусусиятига кўра ажратиш, ажратилган бўлакни бутуннинг қисми сифатида тақдим этиш ўқувчини матн мутолаасига босқичма-босқич тайёрлаб бориш мақсадини назарда тутди. Мумтоз матнларнинг замонавий шарҳида турли изоҳий ва кўргазмали кўрсаткичлар билан таъминланган илмий аппарат мавжудлиги шарҳнинг мукамаллигини белгиловчи хусусиятдир. Муайян мумтоз адабий манбага ёзилган шарҳлар ўша манба илмий-танқидий матнини тайёрлашда қадимий матндан кейинги етакчи нусха вазифасини ўташга маълум маънода ҳақлидир.

7. Адаб илмларини ҳам назарий, ҳам амалий эгаллаган адиблар ижодида хослик хусусияти етакчи бўлиб, улар ғоявий-эстетик идеалини бутунни қисмларга ажратиш ва ҳар бир қисмни бутун сифатида талқин этиш орқали акс эттирганлар, бундай ижод намуналарининг бадиияти иъжоз мақомига кўтарилган. Илҳом эҳтиёжидан эмас, бурч мажбурияти остида битилган асарларда мақсад яхлит, маъно бир қатламли, шеър воқелиги илмий мантиққа қурилгани учун ҳам бадиий рангинлик ўрнини яқраглич эгаллаган, натижада кутилган аниқлик ва оммабопликка эришилган.

8. Ақоид матнларидаги сўз ва иборалар ўзининг луғавий маъносидан ташқари истилоҳий маънода, баъзан бутун бир тушунчани англатиб келгани учун кенгроқ шарҳни ёки мухтасар изоҳларни тақозо қилган. Шарҳлардан маълум тайёргарликка эга кишилар, мухтасар содда изоҳлардан бошланғич таълимга эга омма фойдаланган, ақида ҳукмларини шеърга солиб, изоҳлашдан кутилган мақсад ҳам мураккаб тушунчаларни соддалаштириб, тез ёдда қоладиган, таъсирчан шаклда ўқувчиларга етказиш бўлган. Мўътабар ақоид матнлари “Саботул ожизин”га муайян жиҳатлари билан асос

бўлган, аммо муқояса натижалари “Ақоидун насафий” китобидан таъсирланиш кучлироқ бўлганини кўрсатади.

9. Тажнис, иштиқоқ ва бошқа бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланилгани “Саботул ожизин”нинг авому хос орасида оммалашшида муҳим ўрин тутган поэтик омиллардан биридир. Тасвирий воситаларни статистик санаш билан асарнинг бадиияти ўрганилган бўлмайди, муайян ижодкор фаолиятини баҳолашдаги энг муҳим критерий тадқиқотнинг асар воқелигидан, муаллифнинг бош концепциясидан узилиб қолмаслигидир.

10. Кўп нусхали матн тарихини ўрганиш асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхаларини турли таснифлар асосида гуруҳлаш, ҳар томонлама қиёслаш ва саралашдан бошланиб, охири аниқ ва ишончли далиллар билан қувватланган илмий-танқидий матнни тайёрлаш билан ниҳояланади. “Саботул ожизин”нинг ишончли матнини тиклаш жараёни силсилавий тизимда кечиб, биринчи ҳалқа “асос нусхалар”, иккинчи ҳалқа “фаол нусхалар”, учинчи ҳалқа “ёрдамчи нусхалар”дан ташкил топган. Асос ҳалқа матн пойдеворини, фаол ҳалқа матндаги муҳим фарқларни, ёрдамчи ҳалқа зарур ўринларда иккинчи даражали фарқларни гавдалантирган.

11. Сарлавҳаларнинг номланиши, бўлимларнинг тузилиши, сўзларнинг фонетик-график кўриниши ва морфологик шаклидаги тафовутларга кўра “Саботул ожизин” қўлёзмалари бир умумий манбадан кўчирилган эмас. Асарнинг XIX аср охири ва XX асрга оид қўлёзма ва тошбосма нусхаларидаги сарлавҳалар номланишидаги аксар форсий тил конструкцияси, XVIII аср охири ва XIX аср бошидаги нусхаларда эса бўлимларнинг деярли сарлавҳасиз ажратилгани уларнинг муаллиф матнига нисбатан шартлилик характериға эға эканини билдиради.

12. Ишончли матн битта эмас, турли даврга оид бир нечта нусхалар асосида тиклашни тақозо қилгани учун жадваллар орқали акс эттирилган матн ислоҳи жараёни етакчи қўлёзмадан механик равишда нусха кўчириш йўли билан эмас, балки мантиқий далиллаш орқали олиб борилиши шарт. Назарий қисмға илова тарзида келтирилган “илмий аппарат”нинг

конструктив мустаҳкамлиги ва структур жиҳатдан бойлиги илмий-танқидий матннинг аниқлигини таъминловчи бош хусусиятдир. Илмий-танқидий матни тайёрланаётган асар спецификаси матншуносна мавзуга дахлдор асосий ва жузъий тушунчалардан хабардор бўлиш мажбуриятини юклайди.

Ушбу тадқиқот Сўфи Оллоёр шахси ва асарлари биографиясини бир қатор янги маълумотлар заминида бойитиши билан бирга, шу пайтгача турли манбаларда тарқоқ ҳолда ётган “Саботул ожизин” асарини ўрганиш бўйича амалга оширилган икки юз йиллик тажрибани битта тадқиқот доирасида яхлитлаштирди. Адиб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ адабий-тарихий, илмий-тадқиқий ҳодисаларнинг ҳеч бири эътибордан четда қолмади, балки уларнинг ҳар бирига тадқиқот мақсадидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдирилди, қилинган ҳар бир ишнинг адабиётимиз тарихида тутган ўрни баҳоланди. Умид қиламизки, тадқиқотимизда “Саботул ожизин” илмий-танқидий матнини тайёрлаш жараёнида қўлланган услуб ва тамойиллар келажакда адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий асосларини мустаҳкамлашга, шунингдек, илмий-танқидий матн назариясини яратиш ишида назарий-амалий маълумотлар заҳирасини бойитишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

МАНБАЛАР

I. Қўлёзма ва тошбосма манбалар

2. عبد رحمان نظارى. دهر النجاة. ЎзРФАШИ, Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 567.
3. سيد محمد ابن آخوند قاضى كمال. تحفة الاحباب. ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, № 4400.
4. سيد حبيب الله ابن سيد يحيى خان. هداية الطالبين شرح ثبات العاجزين. Босма. Покистон-Лоҳур, – 1388/1968. – 226 б.
5. صلاح الدين سليمى. ارشاد العائزين. Босма. Қозон, “Матбаъи Каримиййа”, – 1910. – 228 б.
6. مسلك المتقين. ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № 320, XIX аср, 256 вар.
7. مخزن المطعين. ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № 4982, 1225/1810, 546 вар.
8. مراد العارفين. صوفى الله يار. ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № Р 6327, кўч.й. 1166/1753, 154 вар.
9. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Босма. //Шайх Мухаммадсаид Туркистоний таҳқиқи. “Ат-тараққий”, Дамашқ, –1967. –159 б.
10. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Босма. Техрон, “Ал-мактабатул исломиййа”, Гунбади қобус–Ҳожи Тиллоий, – 1408/1988. – 359 б.
11. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, қўлёзма, инв.№ А1057, кўчирилган йили – 1194/1780. – 72 вар.
12. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, қўлёзма, инв.№ В4149, кўчирилган йили – 1203/1788-89. – 61 вар.
13. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, қўлёзма, инв.№ В317, кўчирилган йили – 1214/1799. – 72 вар.
14. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, қўлёзма, инв.№ А1074, кўчирилган йили – 1204/1789. – 75 вар.
15. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. Россия фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) фонди, қўлёзма, инв.№ С161, кўчирилган йили – 1229/1813. – 68 вар.
16. صوفى الله يار ثبات العاجزين. ЎзМУ, Нодир қўлёзмалар музейи фонди, қўлёзма, инв.№ 09/867, кўчирилган йили – 1267/1860. – 81 вар.
17. ثبات العاجزين. صوفى الله يار. ЎзМУ, Нодир қўлёзмалар музейи фонди, қўлёзма, инв.№ В09/288, кўчирилган йили – 1298/1882. – 66 вар.

18. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 2061, кўчирилган йили – 1225/1810.
19. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 2106, кўчирилган йили – 1251/1835.
20. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 3939, кўчирилган йили – 1254/1838.
21. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 323, кўчирилган йили – 1266/1850.
22. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 4393, кўчирилган йили – 1287/1870.
23. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 1116, кўчирилган йили – 1290/1873.
24. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, қўлёзма, инв.№ 4807, кўчирилган йили – 1295/1878.
25. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв.№ 3875, кўчирилган йили – 1284/1867.
26. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв.№ 4700/1, кўчирилган йили – 1274/1858.
27. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, қўлёзмалар фонди, инв.№ 7153/1, кўчирилган йили – 1240/1825.
28. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 188, Тошканд, – 1883.
29. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 191, Истамбул, –1881.
30. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 192, Хўқанд, – 1890.
31. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 21131, Қозон, – 1847.
32. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 9207, Бухоро, – 1893.
33. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .Шахсий кутубхона, қўлёзма, С1, кўчирилган йили – XIX аср боши. – 72 вар.
34. ثبات العاجزين .صوفى الله يار .Шахсий кутубхона, қўлёзма, С2, кўчирилган йили – 1215/1800. –64 вар.
35. تذكرة عبد المطلب فهمى .ЎзФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв.№ Р-2331-1.
36. رسالة عزيزة .تاج الدين يالچىقل.ЎзРФА ШИ, тошбосма, инв.№ 158, Қозон, 1858.

II. Диссертация ва авторефератлар

37. Аллаёрова Н. «Саботул-ојизин» асарининг маърифий йўналиши ва бадияти: филол. фан. ном. дисс. СамДУ, 2002;

38. Аллаярова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жихатлари. фал.фан.ном.дисс.автореф. Т.:2010, 26 б.
39. Валиходжаев Б. Из истории развития эпической поэзии в узбекской литературе: Автореф.дисс.д-ра филол.наук. – Самарканд, 1968.– 48 с.
40. Ганиева С. “Маджалис ун-нафаис” Алишера Навои. (Литературно-исторический анализ и критический текст III и IV маджлисов). Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Ленинград, 1956. – 16 с.
41. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси: филол. фан. док. дисс. –Т.: ЎзМУ, 2004.
42. Зоҳидов Р. “Саботул-оҷизин” асари лексикаси: фил. фан. ном. дисс. –Т.: Инс. Языка и литературы АН РУз, 2001;
43. Ильясова Г.Р. Лингвотекстологические особенности произведений “Сабат ал-гаджизин” Аллаяра Суфи и “Рисала-и Газиза” Т.Ялсыгулова. Автореф.дисс.кан.филол.наук. –Уфа, 2009.
44. Исҳоқов Ф. Гулханий “Зарбулмасал”ининг илмий-танқидий матни. Филол.фанлари номзод...дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 48б.
45. Мадраимов А. А. Источники истории рукописной книги центральной Азии XV–XVI в.в. Автореф.дисс. д-ра ист.наук. –Ташкент, 2003. – 48 с.
46. Маханова Р. Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе. Автореф.дисс.кан.филол.наук. – Казань, 2008.
47. Раҳмонов Н. А. Урхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар. Филол.фанлари д-ри...дисс. –Тошкент, 1991. – 293 в.
48. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (Қиёсий типологик-текстологик таҳлил). Филол.фанлари д-ри...дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 45 б.
49. Сирожиддинов Ш. Традиции Алишер Навои в творчестве каттакурганских поэтов XIX в. 10.01.03.–Узбекская литература: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Самарканд, 1991. – 18 с.
50. Сувонкулов И.Сўфи Оллоҳёр ва унинг адабий анъаналари: фил.фан.док.дисс.Т.:1997;
51. Султонов И. Навоийнинг “Мезонул–авзони” ва унинг критик тексти: филол.фан.ном.дисс. . – Т.: Асосий кутубхона. РД/1, 1947.
52. Турсун Қурбон. Залилий ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи: филол. фан. ном. дисс. автореф. –Т.: ЎзМУ, 2008.
53. Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои: автореф.дис.док.филол.наук. –Т.: Инс. Языка и литературы АН РУз, 1961.

54. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-танқидий матни ва уни тузиш принципи: филол.фанлари номзод...дисс. автореф. – Тошкент, 1952. – 19 б.
55. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг “Хамса”сининг илмий-танқидий тексти ва уни тайёрлаш принципи: филол.фан. д-ри...дисс. автореф. –Тошкент, 1970. – 146 б.
56. Эркинов А. Источники интерпретации «Хамса» Алишера Навои в XV-XXвв. Автореф.дисс.док.филол.наук.–Т.: АН РУз инс.рукоп. –1988
57. Юлдашева Х. Абдурахим ибн Чиштий Ал-Усманийнинг “Сияр ул-актоб” асари манбашунослик тадқиқи: филол.фан.ном.дисс.автореф. –Т.: 2006.
58. Ғанихўжаев Ф. Огаҳийнинг “Таъвизул ошиқин” девони ва унинг илмий-танқидий матни: филол.фанлари д-ри...дисс. 1-2 жилд, кўлёзма, 1998. –839 б.
59. Ҳошимова Д. “Бобурнома” асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари: филол.фан.ном.дисс.автореф. –Т.: ЎзМУ, 2006.

III. Алоҳида нашрлар, тўпламлар, монографиялар, дарсликлар

60. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –344 б.
61. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
62. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. –179 б.
63. Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Тоҳавий. Ақидатут тоҳавийя. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. –56 б.
64. Абу Ҳанифа – Нўъмон ибн Собит (Имоми Аъзам). Ал-фикҳул акбар. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. –56 б.
65. Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий. Ақоидун насафий. Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. –56 б.
66. Адабиётшунослик луғати (Д.Қуронов ва бошқа.). –Т.: Akademnashr, 2010. –398 б.
67. Адабий мерос ва тадқиқотлар. 1-2-3-жилдлар. –Т.: Фан, 1968, 1971,1973.
68. Ақоид матнлари (Нашрга тайёрловчи ва таржимон Шайх Абдулазиз Мансур). –Т.: Тошкент Ислон университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. –56 б.
69. Али Найсобурий. Асбоб ан-нузул (Таржимон: Турсунов А.).–Т.: Мовароуннаҳр, 2009. –407 б.

70. Алий ибн Усмон Сирожиддин ал-Ўшӣй . Бад`ул амолий“ –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – 56 б.
71. Алишер Навоӣй. Мезонул авзон. Илмӣй танқидӣй матн (Асосӣй кутубхона. РД/1. Тайёрловчи: И.Султонов). 1947.
72. Алишер Навоӣй. Лисон ут-тайр. Илмӣй-танқидӣй матн. (Тайёрловчи Ш.Эшонхўжаев). –Т.: Фан, 1965. –283 б.
73. Алишер Навоӣй. Лисон ут-тайр. Илмӣй-танқидӣй матн. Тайёрловчи Ш. Эшонхўжаев. – Т.: Фан, 1965. – 283 б.
74. Алишер Навоӣй. Мажолис ун-нафоис, Муҳокамат ул-луғатайн: Асарлар. 3 томлик. /Нашрга тайёрловчи Ойбек ва П.Шамсиев. –Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – 245 б.
75. Алишер Навоӣй. Мажолис ун-нафоис. Илмӣй-танқидӣй матн. Тайёрловчи С. Ғаниева. – Т.: Ўз ФА нашриёти, 1961. – 306 б.
76. Алишер Навоӣй. Мажолис ун-нафоис: Асарлар. 15 томлик. /Нашрга тайёрловчи С. Ғаниева. – Т.: Ғ. Ғулом, 1966. – 216 б.
77. Алишер Навоӣй. Мезонул авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16-том. Т.: Фан, 2000. –Б.29-72.
78. Алишер Навоӣй. Мукаммал асарлар тўплами, 15-том.–Т.:Фан,1999. –236 б
79. Алишер Навоӣй. Мукаммал асарлар тўплами. 4-том. –Т.:Фан,1989. –558 б.
80. Алишер Навоӣй. Мукаммал асарлар тўплами. –Т.: Фан, 7-том.1991.–390 б.
81. Алишер Навоӣй. Насойимул муҳаббат. Илмӣй-танқидӣй матн. (Тайёрловчи Ҳ.Исломӣй), –Т.: Movarounnahr, 2011.– 426 б.
82. Алишер Навоӣй. Сабъаи сайёр. Илмӣй критик текст. (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев), Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1956.–Б.I-IX.
83. Алишер Навоӣй. Сирожу-л-муслимӣйн. –Т.: Мерос–Нур, 1993. – 110 б.
84. Алишер Навоӣй. Фарҳод ва Ширин. Танқидӣй текст. (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев), Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1963. –Б.I-VII.
85. Алишер Навоӣй. Хамса. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Т.: ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1960. – 855 б.
86. Алишер Навоӣй. Хамсат ул-мутаҳаййирин:Асарлар. XV томлик.– Т.: Ғ. Ғулом, 1967. – 272 б.
87. Алишер Навоӣй. Ҳайрат-ул-аброр. Илмӣй танқидӣй матн. (Тузувчи: Порсо Шамсиев), –Т.: Фан, 1970. –Б.I-IV.
88. Аллаёрова Н. Сўфи Оллоҳёр ва шеърӣй маҳорат. Монография. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. –112 б.
89. Аъзамов А. Муножотнома. –Т.: Маънавият, 2001. –38 б.
90. Баратова Н. Сўфи Оллоҳёрнинг бадӣй-маънавий қарашлари. Самарқанд (нашриётсиз). 2002. –84б.
91. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство,1979.

92. Бахтин М.М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. –СПб.:Санкт-Петербург, 2000. –365с.
93. Бекчанов И. Мутрибий тазкиралари муҳим адабий манба. –Т.: Mumtoz so`z, 2009. –341 б.
94. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. –М. Л.: Академии Наук СССР, 1948. – 270 с.
95. Бойкаро Ҳусайн. Рисола (Нашрга тайёрловчилар: Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан). – Т.: Шарқ, 1991. – 24 б.
96. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
97. Витгенштейн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Философские достижения. –Киев: Основы, 1995. –344 с.
98. Воҳидов Р. "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари. –Т.: Фан,1984. – 70 б.
99. Гадойй девонининг луғати ва матни (нашрга тайёрловчи: М.Рустамов). –Т.: Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи, 2007. –203 б.
100. Гадойй. Девон. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э. Аҳмадхўжаев). –Т.: Адабиёт ва санъат,1973. – 148 б.
101. Девон. Хўжаназар Хувайдо. Т.: “Янги аср авлоди”, 2007. –304 б.
102. Димитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института востоковедения. 1, 2, 3-том. М.: Наука, 1980, С.95
103. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. –Т.: Akademiya, 2010, –154 б.
104. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент: 1996.
105. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. –Т.: Фан, 2006. –203 б.
106. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. – 368 б.
107. Зоҳидов Р. “Сўфи Оллоёр ҳикоятлари”. –Т.: Муҳаррир, 2011. –141 б.
108. Зоҳидов Р. Саботул ожизин – илмий-адабий манба. –Т.:Muharrir, 2012. –83 б.
109. Зуфаров Т. Хат таълими. –Т.: Meriyus, 2010. –275 б.
110. Имоми Аъзам. Асарлар.–Т.: Movarounnahr, 2003. –235 б.
111. Иноятулло Сувонқулов. Кўзинг ибрат билан оч. Самарқанд, 2011.– 106 б.
112. Исломов З.М. Адаб илмининг дурдонаси. –Т.: Тошкент ислом университети, 2002. –24 б.
113. Исмоилов М. Ҳужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademnashr, 2010. – 64 б.
114. Исҳоқов Ф. Гулҳанийнинг “Зарбулмасал” асари. Т.: “Фан”, 1976.– 228 б.
115. Йўлдошев Иброҳим. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Т.: Фан, 2004. – 212 б.

116. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Т.: Фан, 2008. –160 б.
117. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. Т.: Muharrir, 2011. – 86 б.
118. Каталог фонда института рукописей. 1 том. – Т.: Фан, 1989. – 412 с.
119. Каюмов А., Хасанов Б. Жемчужины мудрости и тайны «семи морей». –Т.: Издательство народного наследия им. Абдуллы Кадыри, 2002. –107 с.
120. Комилов Н. Бу қадимий санъат... Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. –182 б.
121. Қосимов Б., Тўхлиев Б., Йўлдошев Қ. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. –Т.: Ўқитувчи, 2004.
122. Қуръони карим. (Шайх Алоуддин Мансур. Ўзбекча изоҳли таржима. Қуръони каримни ўрганиш илмий маркази. 2004)
123. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М.-Л.: “Наука”, 1964. – 101с.
124. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVII в.в. –М.-Л.: Академии Наук СССР, 1962. – 602 с.
125. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVII в.в. –М.-Л.: Академии Наук СССР, 1962. – 602 с.
126. Мадраимов А., Фузайлова Г. Манбашунослик. – Т. : Фан, 2007. – 295 б.
127. Мажидов Ҳ. Навоийдан чу топқаймен навое. –Т.: “HILOL-NASHR”, 2014. – 240 б.
128. Масъудали Ҳакимжон. Хатти муъаллимий. –Т.: Меҳнат, 1991. –63 б.
129. Махтумкули Фироғий. Сайланма (А.Жумаев ва Ж.Зулпиев туркманчадан ўзбекчага ўгирган). –Т.: O`zbekiston, 2008. –407 б.
130. Машраб (Нашрга тайёрловчи: Абдуғафуров А.). –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.–191 б.
131. Мирзаев Р. Сўфи Оллоёрга замон боқажак..Т.: Фан, 2007. – 55 б.
132. Муниров Қ. А0мир Хусрав Дехлавий қўлёзма асарлари катологи. – Т.: Фан, 1975. –51 б.
133. Муниров Қ. Бебаҳо хазина. –Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002. – 76 б.
134. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. –192 б.
135. Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. – Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1962.– 38 б.
136. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари катологи. –Т.: Фан, 1970. –105 б.
137. Мунис. Сайланма.Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. –366 б.
138. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971. – 198 б.

139. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – 584 б.
140. Муҳаммад Хайриободий. Мирқотул мантиқ (Таржимон: Қодиров И.). –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011. –151 б.
141. Навоий асарлари луғати (тузувчилар: П. Шамсиев, С.Иброҳимов). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –782 б.
142. Навоий ва адабий таъсир масалалари: Тўплам./Тузувчи ва масъ. муҳар. С. Ғаниева, А. Абдуғафуров. – Т.: Фан, 1968. – 353 б.
143. Навоий дастхати. (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т.: Фан, 1991. – 300 б.
144. Навоийга армуғон: Тўплам. /Бош мух. Ш.Абдуллаев. – Т.: Фан, 1968. – 206 б.
145. Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока.– М.: ИВЛ, 1959.–28 с.
146. Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока”, М.: “Восточной литературы”, 1959. – 30 с.
147. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Т.: Университет, 2000. –599 б.
148. Раҳмонқулова М. ЎзМУ кутубхонасидаги Шарқ кўлғемалари катологи. – Т.: IPTD O`zbekiston, – 2007. 96 б.
149. Рейсер С. А. Основы текстологии. –Л.: Просвещение, 1978. –176с.
150. Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. –Л.: Просвещение, 1970. – 336с.
151. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. М.: “Просвещение”, 1976. –483 с.
152. Ролан Барт. Избранные работы:Семиотика.Поэтика. –М., 1989.
153. Рустамий А. Адйблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият, 2003. – 110 б.
154. Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг “маст-и аласт”и. –Т.: Extremumpress, 2012. – 46 б.
155. Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг эътиқоди. –Т.: Extremum press, 2010. –79 б.
156. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия, 1987. –156 б.
157. Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуаси (Нашрга тайёрловчи: Қосимов Б.). –Т.: Фан, 1992. –238 б.
158. Саййид Ҳабибуллоҳ. “Ҳидоятут толибин”. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, Т.,2009, – 314 б.
159. Сайфуллоҳ С. Фатво ва тақво китоби. Т.: Фан, 2005. –51 б.
160. Сайфуллоҳ С. Соғлом эътиқод – мўминга нажот. Т.:“Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2014, – 256 б.
161. Саримсоқов Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари.–Т.: 2004.–127 б.

162. Саъдий Шерозий. Гулистон (Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ). Т.: Фан, 2005. –314 б.
163. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. “Наука”, М.:1974, С.136-137.
164. Семёнов А. Описание рукописей произведений Навои. Хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Т.: Гостехиздат, 1940. – 45с.
165. Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти.–Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, 2001. –78 б.
166. Сирожиддинов Ш. XV–XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997. –100 б.
167. Словарь литературоведческих терминов. Редакторы-составители Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974.
168. Суфи Аллаһияр. Собётел-гажизин (Фэрит Яхин). ТаРИХ, 2002. – 398 б
169. Сўфи Аллоҳёр. Халқаро илмий анжуман материаллари. Ал-Худо-Мовароуннаҳр, Техрон – Тошкент, 2005. –127.
170. Сўфи Оллоёр. Маслакул муттақин. (Таржимон: Қўзихўжа Ҳафизхўжа ўғли. Нашрга тайёрловчилар: С.Сайфуллоҳ, А.Дехқон) Т.: Мовароуннаҳр, 2007. –415 б.
171. Сўфи Оллоёр. Сабот ул–ожизин. (Нашрга тайёрловчилар: Ҳожи Пўлатқори Муҳаммад Али, Маҳмуд Ҳасаний, Мирсолиҳ Қосим) Т.: “Меҳнат”, 1991.–209 б.
172. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. (Нашрга тайёрловчи: Р.Зоҳид) Т.: “Чўлпон”, 1991. –127 б.
173. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. (Нашрга тайёрловчи: Рашид Зоҳид) Т.: “Санъат журнали” нашриёти, 2007. –155 б.
174. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Шарҳи билан манзума. (Нашрга тайёрловчилар: Афзалов Зокирхонхожи Шокирхон ўғли, Камола Ғаффор қизи) Т.: “Мовароуннаҳр”, 1997.–215 б.
175. Тарихий манбашунослик. Ўқув қўлланма. Тузувчилар А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. – Т. : Фан, 2006. – 304 б.
176. Тожиев Ё. Матнга ёндашув//Илмий мақолалар тўплами: Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Т.: “Akademnashr”, 2010. – Б.197-204.
177. Тожуддин Ёлчикул. Рисолайи Азиза, (Тузувчи: Б.Ҳасан) Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр. 2000.
178. Томашевский Б. В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. – М. : Искусство, 1959. –280 с.
179. Трюкологический сборник. Академия наук СССР институти Востоковедения. – М.: Наука, 1972. – 290 с.

180. Трюкологический сборник. Академия наук СССР институту народов Азии. К шестидесятилетию А. Н. Кононова. – М.: Наука, 1966. – 247 с.
181. Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 380 б.
182. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 4-том. –Т.: Фан, 1978.
183. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-2-томлар. –М.: Русский язык, 1981.
184. Ўзбек тилининг имло луғати (Иброҳимов С.И., Бегматов Э.А., Аҳмедов А.А., Шоабдурахманов Ш.Ш. таҳрири остида). –Т.: Фан, 1976.
185. Фирдоуси. Шах-наме. Критический текст. Т.1. Под редакцией Е. Э. Бертельса. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
186. Фирдоуси. Шах-наме. Т.1. В девяти томах. Научно-критический текст. Разночтения, примечания и приложения М. -Н. Османова. – М.: Наука, 1991. – 400 с.
187. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. Т.-“Маънавият”, 2006. – 333 б.
188. Халимов Н.Б. Каталог арабских рукописей. Ашхабад. Ўлим, 1988. – 485 б.
189. Халлоф А. Усул ул фикҳ. –Т.: Мовароуннаҳр, 1999. –160 б.
190. Хамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. –Т.: Фан, 1981. –122 б.
191. Ханжар М. Вахшивор ва Сўфи Оллоёр. Термиз. Жайхун, 1993. – 27 б.
192. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. –270 б.
193. Холмонова З. Бобурнома лексикаси. –Т.: Фан, 2007. –176 б.
194. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. П.Шамсиев таржимаси. – Т.: ЎзССР ФА нашр., 1948. – 82 б.
195. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б., Аннаев Т.Ж. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. –Т.: Янги аср авлоди, 2007. –72 б.
196. Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони Азим тафсири. 1-жилд. УДК 29. ББК – 86.38 Кагаз ресурстары. Ош: 2011. –634 б.
197. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – 583.
198. Шайх Назруллахон Ғарибий. Қасидаи Амолий шарҳи ва тавҳид манзумаси. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. –80 б.
199. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. –163 б.
200. Шамсуддин Муҳйиддин. “Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” асарига изоҳий луғат. Жалолобод, 1997й. –55 б.

201. Шарқшунослик. Ўз ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Илмий тўплам. 2008, № 13.
202. Шарқшунослик. Ўз ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Илмий тўплам. 2009, № 14.
203. Шлейермахер Ф. Герменевтика. –СПб.: Европейский дом, 2004, – С.13.
204. Шодмонов Н. Шоҳидул иқбол – адабий манба. –Т.: Фан. 2009. –232 б.
205. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси фехристи. – Т. : Янги аср авлоди, 2010. – 384 б.
206. Эркинов. А.Матншуносликка кириш. –Т.: Нашриётсиз, 1997. – 50б.
207. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Т.: Akademnashr, 2013. –271 б.
208. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадғу билиг. /Нашрга тайёрловчи: Қайом Каримов, “Фан”, 1972. –674 б.
209. Қозихўжаев А. “Ҳазойинул маъоний” девонидаги илк ғазал поэтикаси. Тўплам. Т.: Фан, 2013. – Б.171-183
210. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. –Т.: Маънавият, 2001.–62 б.
211. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2000. – 172б.
212. Ҳабибуллоҳ ибн Сайид Яҳёхон. Ҳидоят ут-толибин. (Нашрга тайёрловчи: О.Алимов) Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. –313 б.
213. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959. – 196 б.
214. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т.: Фан, 1991. – 52 б.
215. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Т.: Фан, 1983. – 199 б.
216. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Т.: Davrpress.НМУ, 2013. –496 б.
217. Ҳамидова М. Қўлёзма манбалар– адабий манба. – Т.: Фан. 1981. – 123 б.
218. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг “Сабъат абхур” луғати. – Т.: Фан. 1981. – 102 б.
219. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. –98 б.
220. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. –Т.: “Шарқ”, 1998. – Б.65.
221. Ҳожиев А. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002. – Б.61.
222. Ҳожиев А., Нурмонов А. ва бошқа. –Т.: “Шарқ”, 2001. –Б.130.

223. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. “Ўқитувчи”, –Т.: 1970. –Б.222.

IV. Газета ва журналлардаги мақолалар

224. Акимускин О. Вопросы восточной текстологии. СВ. –М.: 1998. – С.82-89.
225. Аширбоев С. Навоий насрий асарларидаги изоҳ ва киритма ибораларнинг синтактик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 1990. №6. Б.8-12.
226. Бекжонов Исмоил. Таклифлар жўяли, аммо...//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010, 16 июл, № 29(4064).
227. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных рукописей // СВ. –М., 1955. №3. С12.
228. Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, № 4. – Б. 20-24.
229. Жумахўжа Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами? //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010, 2 июл)
230. Жумахўжа Н. Алишер Навоий асарларида “эп”, “қолағай”, “шух” сўзларининг маънолари ва матний хусусиятлари.//<http://nusratullajumaxoja.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>
231. Комилов Н. Дарвеш Саййид Ҳасан таърифида // Ўзбек тили ва адабиёти, –Т.: Фан, 1990. №6. –Б.3-8.
232. Кононов А.Н., Радлов В.В. Отечественная тюркология. Трюкологический сборник. Академия наук СССР институту Востоковедения. – М.: Наука, 1972. – Б.7–15.
233. Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий ва адабий аҳамияти. Ўзбек адабиёти масалалари. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 75–81.
234. Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан//Адабий мерос, 1968. № 1. – Б. 98–103.
235. Мирвалиев С. Тарихий-биографик жанр// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 1968. №1. –Б.62-66.
236. Омонов Қ. Ўлмас дostonнинг Ҳирот нусхаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010, 23 июл, № 30 (4065).
237. Раҳмонов В. Матн ва матншунослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1987, 10 декабрь.
238. Раҳмонов В. Матн ҳақиқати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010, 30 июл, № 31(4066).

239. Рустамов А. Бир шаклга эга икки элементнинг талаффузи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989. № 6. –Б.9–11.
240. Рустамов А. Изофалар имлоси.//Ўқитувчилар газетаси, 1977, 30 январ
241. Саримсоқов Б. Сажъ ва қофия // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1972. №1. –Б.78-81.
242. Содиқов Қосимжон. Омонов Қудратулла. Илмий-танқидий матн яратиш замон талаби//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010, 20 август, № 34 (4069).
243. Сулаймонова Ф. "Хамса" қўлёзмалари чет элларда//Ўз. адаб. ва санъ. 1985. 8 ноябрь.
244. Султонова М. Тарихий ҳужжат ва бадиий талқин // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1990. №5. –Б.13-18.
245. Шамсиев П. "Ҳайрат ул-аброр" танқидий текстини тузишдаги айрим масалалар//Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. (Илмий-танқидий матн)га ёзилган сўзбоши. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1970.
246. Шамсиев П. Достон тексти ва уни нашр этиш принципи ҳақида. (Илмий-танқидий матнларга ёзилган сўзбоши) – Т.:Ўздавнашр, 1963. –136 б.
247. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. –164 б.
248. Шарипов Ш. Бир мавзунинг уч хил талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1981. №1. –Б.13-17.
249. Эшонбобоев А. Матншунослик ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, №2. –Б.45-48.
250. Қаюмов А. Навоий ва навоийшунослик//Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. № 5. –Б.7–12.
251. Қаюмов А. Ўзбек адабий манбашунослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1987, №5.
252. Қозихўжаев А. Ғазалнинг серовоз олами//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009, 4 декабр, № 49. –Б.4-6.
253. Ғаниева С. "Хамса"нинг мукаммал нашрини тайёрлаш принциплари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. № 1. – Б.38–42.
254. Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси. (Археографик кириш). Алишер Навоий. "Мажолис ун-нафоис". Илмий-танқидий матн. – Т.: Фан, 1961. –Б.3–28.
255. Ҳайитметов А. Навоийнинг текстологик тадқиқотлари ва уларнинг тақдири ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. № 1. –Б.23–30.
256. Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. № 1. – Б.31–34.
257. Ҳамроева Д. "Тазкираи Мажзуб" маноқибига тарихий ёндашув"// Адабиёт кўзгуси, 2009, 11-сон, –Б.33.
258. Ҳикматуллаев Ҳ. Ёзма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир//Ўзбек тили ва адабиёти журнали, №6, 1966, –Б.11-15.

V. Хорижий адабиётлар

259. جامع البيان فى تأويل القرآن. ابو جعفر الطبارى. مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، ١٤٢٠. 260. انوار التنزيل و اسرار التأويل. محمد البيضاوى. مدارك التنزيل وحقائق التأويل. عبد الله بن احمد النسفى. 261. روح المعانى. محمود الألوسى ابو الفضل. 262. تفسيل الجلالين. جلال الدين محمد و جلال الدين عبد الرحمان. دار الحديث - القاهرة 263. صحيح البخارى. محمد بن اسماعيل البخارى. وزارة الاوقاف المصرية 264. سنن الترمذى. محمد بن عيسى الترمذى. دار احياء التراث العربى - بيروت 265. شرح على الفقه الاكبر. ملا على القارى. قديمى كتبخانهه. آرام باغ كراچى. 266. ص: ٢٠٠ ادلة معتقد ابى حنيفة. على بن سلطان محمد القارى. مكتبة الغرباء الاثرية - المدينة المنورة. ص: ١٤٦ 267. متن عقائد النسفى لنجم الدين النسفى 268. متن بدأ الامالى لعلى بن عثمان الاوشى الفرغانى 269. بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع. علاء الدين الكاسانى. المجلد الاول. دار الحديث - القاهرة، ١٤٢٦ 270. مختصر الوقاية فى مسائل الهداية. عبيد الله بن مسعود. 271. الاختيار لتعليل المختار. عبد الله بن محمود بن مودود الموصلى. 272. الازهر. ١٩٩١/١٢٤١ ص: ٢٣٩ 273. ٢٩٨ اختر كبير، مطبعة العامرة، سنة ١٣١١/١٨٩٣ ص 274. اصول النقد النصوص و نشر الكتاب. د. رمحمد حمدى بكرى. دار المريخ، ١٩٨٢/ ١٤٠٢. ص: ١٤٢ 275. ضبط النص و التعليق عليه. د. بشار عواد معروف. مؤسسة الرسالة، ١٩٨٢/ ١٤٠٢ ص: ٣١ 276. محاضرات فى تحقيق النصوص. الاستاذ هلال الناجى. دار الغرب الاسلامية، ١٩٩٤ ص: ١٦٥ 277. منهج نقد المتن. صلاح الدين بن احمد الادلبى. دار الافاق الجديدة - بيروت، ١٩٨٣/ ١٤٠٣ ص: ٣٧٥ 278. توثيق النصوص وضبطها. موفق بن عبد الله بن عبد القادر المكتبة المكية، ١٩٩٣/ ١٤١٣. ص: ٣٣٨ 279. تحقيق النصوص و نشرها. عبد السلام محمد هارون. مكتبة الخناجى بالقاهرة، ١٩٩٨/ ١٤١٨ ص: ١٦٠ 280. المنهاج الواضح للبلاغة. حامد عونى. عدد الاجزاء: ٥. المكتبة الازهرية للتراث. 281. الايضاح فى علوم البلاغة. جلال الدين القزوينى. دار احياء العلوم - بيروت، ١٩٨٨. 282. دلائل الاعجاز. عبد القاهر الجرجانى. ص: ٤٥٣ 283. سحر البلاغة و سر البراعة. الثعالبى. ص: ٨٨

284. اساس البلاغة. ابو قاسم محمود بن عمر بن احمد الزمخشري جار الله. ص: ٣٣
285. التلخيص فى علوم البلاغة. جلال الدين محمد بن عبد الرحمان القزويني. دار الفكر العربى، ١٩٥٤.
286. اصلاح المنطق لابن السكيت. ابو يوسف يعقوب بن اسحاق. دار المعارف— قاهرة، ١٩٤٩. ص: ٤٣٤
287. نقد الشعر. قدامة ابن جعفر. ص: ١٤٧
288. المقامات. أزمخشري. ص: ٣٤
289. خزانة الادب. عبد القادر بغدادى. ص: ٢٣٦
290. صفة صاحب الذوق السليم و مسلوب الذوق اللئيم. السيوطى. ص: ٣١
291. ادب الدنيا و الدين. ابو الحسن المأوردي. مؤسسة الكتب الثقافية—بيروت— لبنان، ١٩٩٨/١٤١٧
292. إحياء علوم الدين. ابو حامد الغزالي. الجزء الرابع. دار احياء التراث العربى—بيروت
293. البلاغة والنقد. الدكتور حسن شاذلى فرهود وآخر... دار الاصفهاني للطباعة—جدة. ١٤١٠ ص: ٦٧-١٥
294. تيسير مصطلح الحديث. الدكتور محمود الطحان. مكتبة المعارف— الرياض. ص: ٢٤٠
295. عبد الله بن مسعود. عبد الستار الشيخ. دار القلم—دمشق، ١٩٩٠/١٤١٠ ص: ٤١٦
296. نظرات فى الادب النبوى ابو حسن الندوى. دار البشائر الاسلامية، ١٤٢٠/٢٠٠٤
297. المعجم الوسيط. الجزء الاول. جمهورية مصر العربية. دار الدعوة. استانبول ١٩٨٩/١٤١٠. ص: ١٠
298. الموسوعة الفقهية. الكويتية كتاب الكترونى. عدد الاجزاء: ١٠
299. تاج العروس من جواهر القاموس للزبيدي، الجزء 1، الصفحة ١٦٤٥
300. البحر المحيط. ابو حيان النحوى. ص: ١٥
301. التعريفات. على بن محمد بن على الجرجاني. دار الكتاب العربى — بيروت ١٤٠٥
302. التعارف. محمد عبد الرؤوف المناوى. دار الفكر — بيروت، دمشق، ١٤١٠ ص: ٧٥٢
303. عؤزبك نه ده بياتى تاريخى. هورمه تجان فيكره ت. شينجاك خهلق نه شرئياتى. ص: ٢٨٢-٢٩٤

